

VİLAYƏT ƏLİYEV

ZƏNGƏZURDA QALAN İZİMİZ

BAKI - 2004

Əsər el-oba ağsaqqalı atam Məşədihüseyn Əli oğlunun, anam Mehriban Vəliqızının və Qərbi Azərbaycan torpaqlarında uyuyan bütün əzizlərimizin, soydaşlarımızın xatirəsinə həsr olunur.

Baş məsləhətçi:
Hidayət Orucov

Elmi redaktor:
İsrafil Məmmədov tarix elmləri namizədi

Rəyçilər:
Vəli Əliyev tarix elmləri doktoru, professor Azərb.MEA-nın müxbir üzvü

Buludxan Xəlilov filologiya elmləri doktoru, ADPU-nun professoru

Vilayət Məşədi Hüseyn oğlu Əliyev. Zəngəzurda qalan izimiz Bakı - «Nurlan» - 2004, 295 səh.

Kitab qeyri-adi bir mövzuya – Vətən, Torpaq, Mənəvi itki. Vətən həsrətinə həsr olunmuşdur. Elmi-publistik üslubda qələmə alınmış bu əsərdə müəllif Qərbi Azərbaycanın (1920-ci ildən Ermənistan adlanır) bir parçası olan Zəngəzur diyarının tarixi faciəsindən, düşmən tapdağında inləyən maddi-mədəni-mənəvi abidələrimizdən, boynu bükük bənövşələr kimi minlərlə coğrafi obyektləri özündə yaşatmaqla sədaqət rəmzinə çevrilən onomastik adlarımızdan söz açır.

Zamanın və taleyin hökmü ilə bu gözəl diyarda dünyaya göz açan soydaşlarımız tədricən Zəngəzur həsrətinə qovuşur. Zəngəzuru geri qaytarmalı olan gənc soydaşlarımıza bu kiçik, lakin əvəzsiz tarixi yaddaşı yadigar veririk. Arzu edərdik ki, bu kitab hər bir Zəngəzurlunun evində nəsildən-nəslə ötürülən, sevilən, oxunan, and rəmzi kimi bir milli-mənəvi sərvətə, dayağa çevrilsin.

Əsərin gələcək təkmil nəşrinə kömək etmək istəsəniz, doğma kəndiniz, rayonunuz və Zəngəzur mahalının tarixi, coğrafi təsviri, rəvayətləri, əfsanələri, maraqlı və qeyrətli insanları haqqında bildiklərimizi yazıb bizə göndərin.

Müəllif əvvəlcədən sizlərə minnətdarlığını bildirir.

Ə 702000000 Qrifli nəşr
№ - 098 – 2004

© Əliyev, 2004

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN

RƏYÇİ SÖZÜ

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

I HİSSƏ

ZƏNGƏZUR MAHALININ TARİXİ-ETNİK-COĞRAFİ MƏNZƏRƏSİ

II HİSSƏ

ZƏNGƏZURDA QALAN İZİMİZ

QAYNAQLAR

ƏDƏBİYYAT

«Mərhələ - mərhələ gerçəkləşdirilən qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir».

HEYDƏR ƏLİYEV

REDAKTORDAN

Tarix boyu həyat tonqalının alovları girdabında sızıldaya-sızıldaya adıləşən qeyri-adi bir məntiq müşayiət edib taleyimizi. Qərinələr ötdükə adidən də adi görünməyə başlayan bu qərübə məntiq «dözüm» və «etinasızlıq» əxlaqi aşıləyib bizlərə. Gözü ola-ola danışmamaq vərdişinə yamanca alışımışıq. Milləti millətə qırdıran dövlət xadiminə «Sülh uğrunda mübariz» demişik, «xilaskar» demişik. Evlər dağıdılıb, kəndlər yandırılıb, yurdlar boş qalıb, çıraqlar sönüb, ata-ana məzarı, qərüb pərişanlıq eli bürüyüb, milli ləngər pozulub, ata-ana məzarı qərüb düşüb qürbətdə yad tapdağı altında qalıb... Biz isə qürurumuz, dözüümümüz, səbrsizliyimiz, hər kiçik məsələyə məhəl qoymağa macal tapmadığımızla qürrelənməkdən doymaq bilmirik ki, bilmirik.

Deyəndə ki, Azərbaycan tarixən şimalda Dağıstan, qərbdə Gürcüstan, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Mərkəzi İranla həmsərhəd olub, ruslar tərəfindən ilhaq edilənədək şimalda Dəmirqapı Dərbənddən başlayaraq cənubda Qəzvin və Zəncana kimi, qərbdə İrəvan, Göyçə, Zəngəzur mahalları daxil olmaqla bir tərəfi Tiflisədək köz işləndikə uzanıb gedən böyük bir ərazini əhatə edib - dodaq büzən də tapılır. Deyəndə ki, lap yenicə başa vurduğumuz əsrin əvvəlində Azərbaycanın ərazisi 114 min kv. km yaxın olub - çiyini çəkən də olur. Deyəndə ki, 1918-ci il iyunun 1-də hökumətimiz İrəvanı ermənilərə güzəştə gedib, 20-ci illərdə Zəngəzur, Dilican dərəsi kəndlərini də «qonşu payı» etmişik - «nə olsun?» cavabını üzümüə qaytaranlar da az olmur. Deyəndə ki, Azərbaycanın Qərb bölgəsi türksüz qalıb, orada ən azı 959 kəndimiz yerlə-yeksan edilib. Zəngilandan Xankəndinədək ölkəmizin ərazisinin 20 %-i nankor ermənilərin tapdağına dönüb, təkcə son iki yüz ildə iki milyon soydaşımız qətlə yetirilib cavabında eşidirik: «Bəs dünya niyə susur?».

Zənnimcə, «Dünya niyə susur?» sualının çoxməralı cavablarından biri budur ki, bizim özümüə susmuşuq, dözümlü, həm də etinasız olmuşuq. L.N.Tolstoyun təbirincə deyirlərsə, hər dəfə qonşularımız gəlib evimizi dağıdıb, biz yenisini tikmiş və gözləmişik görən bir də haçan gəlib bu evimizi də dağıdacaqlar. Təəccüb və təəssüf doğuran faciə bundadır ki, «dözüm və etinasızlıq» məntiqi tarixşünaslığımızda da özünə rahat yer eləyə bilib. Yaşanmış keçmişimiz-tariximiz araşdırılıb öyrənilərkən tədqiqatçılarımız «başqa ölkələrin daxili işlərinə qarışmamaq» prinsipinə can-başla əməl edərək son illərədək üstünlüyü «ərazi prinsipinə» vermişlər. Beləliklə də, tarixçilərimiz illər boyu xalqımızın tarixini deyil, ancaq onun indiki Azərbaycanla bağlı tarixinin tədqiq və təbliğini əsas götürmüşlər. Və bu səbəbdən də Azərbaycanın indiki ərazisində yaşamayan azərbaycanlıların taleyi də, tarixi də unudulmuş, elmi dövriyyədən kənar qalmışdır.

Min şükür ki, son zamanlar xalqımızın müqəddarını üçün tarixi inkişafın yeni mərhələsi zəminində açılan yeni üfüqlər - İstiqlal və İstiqlal, soykökünə bağlılıq və milli özünüdərk, habelə milli dirçəliş və milli intibah tarixşünaslığımız və Azərbaycanşünaslığımızda çoxdan kök salmış ciddi bir faciəni, çox böyük bir boşluğu aradan qaldırmağa təsirli təkan verə bildi. Lütfkar oxucuların diqqəti və ədalətli müzakirəsinə təqdim olunan «Zəngəzurda qalan izimiz» kitabı da məhz bu sahədə göstərilən ilk təşəbbüs və atılan ilk uğurlu addımlardan biridir.

Müəllif yerli şəraitə yaxından bələddir. Doğma torpağın hər qarışında əsrlərdən bəri yatıb qalan hər qərinənin hənirtisi onun üçün son dərəcə əzizdir. Ana yurdunun məlhəm havası, suyu, təbiəti, habelə mərhəmətli sakinlərinin məhrəm xatirələri və ruhları hələ də xəyalında qan yaddaşı, can yaddaşı kimi yaşamaqdır. Bu ülvi bağlılıq, zəhmətə qatlaşmaq əzmi sayəsində müəllif çox faydalı iş görmüş və kitabda Zəngəzurun tarixi coğrafiyası, toponimlərinin linqvistik açılışı barədə ilkin tanışlıq qaydasında oxuculara dəyərli məlumatları yığcam şəkildə təqdim edə bilmişdir. İlkin məlumat dedikdə, onu nəzərdə tuturam ki, Zəngəzurun bütövlükdə və hər rayonunun ayrılıqda dolğun tarixi, Zəngəzurlu soydaşlarımızın taleyi, yaşam fəlsəfəsi, adət və ənənələri, aramsız olaraq təqib və təzyiqlərə, fiziki və mənəvi soyqırımına məruz qalması çox əhatəli mövzudur və şəxsiz bu mövzunun ardıcılıqla tədqiqi zamanın təkidli tələbidir. İmkan məhdudluğu üzündən Zəngəzurun özü və sakinlərinin tarixinin tədqiqini çağdaş tələblərlə həmahəng tamamlamaq mümkün olmayıb.

Deyirlər hər kitab da bir mənada çoxmərtəbəli imarətdir. Qapısını döyməsin, açmazlar, açsalar içəri girmədən son mərtəbəsinə çata bilməzsən. Fikir söyləmək, rəy bildirmək üçün gərək kitabın da vərəq-vərəq sonuna çatasan. Zəngəzur doğma Azərbaycanımızdan qoparılıb ayrı düşərək qürbətdə qalmış bir parçasıdır. Onun tarixinə yad gözlə baxanlar da az olmayıb. Stepan Orbelyan, Hovhannes Draxanakertsi, Tovallas Arqzruni, Şapuh Baqratyan, Girakis Qanzagetsi, A.Aslyan, X.Avetisyan və b. torpaqlarımız kimi, tariximizi də ilhaq etməkdən çəkinməyiblər. Şübhəsiz, gələcək tədqiqatlarda bu mövzuya da geniş yer veriləcəkdir.

Bizə məlum olan həqiqətin gözü ilə təqdim edilən obyektiv, orijinal tarixin dediyi budur ki, Zəngəzurda ata-analarımızın daşdan düzəldikləri ocaqları, çıraqları qalıb, dəyirmanı - xırmanı qalıb, istisiz-tüstüsüz

təndirləri qalıb. Orada şırım-şırım torpağa səpilən toxum deyil, əcdadlarımızın ürəyidir, gözüdür, özüdür. Oradan həsrətlə boylanan karvan-karvan dağlar bizi çağırır.

Bu dəyərli kitabın ilk oxucusu, rəyçisi, redaktoru mən olduğum üçün, müəllifə ilk təşəkkürü də özüm deməli oldum. Bu kitab dədə-baba Oğuz torpaqlarından qovulmuş, şəhid olmuş minlərcə Qərbi Azərbaycanlı soydaşlarımızın ruhuna ən böyük hörmət kimi qiymətləndirilməlidir. Bu kitab zaman-zaman vətənsiz qalan Qərbi Azərbaycan türkünə ana torpağı, şəhid babalarımızı, göz yaşı ilə bu ulu türk torpağında uyuyan analarımızı, əsirlər boyu yaratdığımız mənəvi, əsrlər boyu yaratdığımız nümunəvi dəyərləri, abidələri, orda qoyub gəldiyimiz ruqları bir an belə unutmamağa, sabahkı hücumu hazır olmağa səs-ləyir. Allah özü bizə bu yolda kömək olsun!

Bu sətirləri qələmə alarkən ürəyimdən sarsıdıcı bir inilti keçdi. Bu inilti, bu yanğı Qərbi Azərbaycanda qovulduqdan sonra yaşaya bilməyən, yuxuda da qıvrıla-qıvrıla Vətən dərdi çəkən və bu ağrıya tab gətirə bilməyərək əbədiyyətə qovuşan qoca, müdrik, Vətənin acılı-ağrılı tarixini özü ilə əbədiyyətə aparən bir insan - müəllim - alim Həmzə Vəli haqqında duyduğum həsrəti Sizinlə bölüşüm. O, dərd əhli, xəstə bir qərib idi.

Qüssədən-kədərdən ələnən duman-çən içində boğulurdu gecə. Yerindən qopur, sanki qayıqda yırgılanırdı Bakı. Dəhşətli zəlzələnin vahiməsi, təlatümü-təlaş, fəryadı bürümüşdü şəhəri. Sonunu, sakit-dinc səhərin açılmasını gözləmədi, küskün, yaralı səsilə, həsrət dolu, nisgil dolu, sirli-sehrli naləsi ilə qosqoca bu dünyanı tərək etdi Həmzə Vəli. Dünyanı dalınca çəkib aparən aydınlar karvanından ayrıldı, qopdu qaldı daha bir dərd əhli. Zülmətdə sozalan bir ümid də söndü.

Dilim-dilim parçalanıb paylanan, şırım-şırım şaqqalanıb yad torpağında qalan yurd həsrəti: tarixi zənci saç kimi qıvrım-qıvrım düyünlənən, şərəfinə ləkə qonmuş millət dərdi yarası dərin qəlbində iri bir yuva salmışdı onun. Min zorbanın, mən-mən deyən şərəfsizin kədər yükü qərib, xəstə, taqətsiz çiyində, taleyin sərt şilləsi üzündə, qarına-qarışıq anların ağrısı-acısı gözündə son nəfəsiylə əlvədə dedi bu ucadan-uca cahana!

Dünyaya gəlişi bəlli idi, ancaq qohumları-doğmalarına. Gedişi isə adı-andı ilə bəlli olmuşdu çox-çoxlarına. Ömür payına düşən məlum iki yoldan tək birini seçmişdi. Haqq yolunu adına-andına sadıq bir inamla keçmişdi. Müəllim idi - nəsilərə qanad verib pərvazlandıran şair idi.

Dülgər idi - ağacda düyünü, taxtabənddə əyrini sevməyən. Tədqiqatçı idi - arayıb-araşdırmaqdan bezməyən. Qeyrəti də, heyrəti də onda tariximizin əvəzsiz yaddaşı - «Nüvədi qarqadaşı» oyatmışdı. «Qarqadaş» deyilən dağın döşündən götürüb gətirdiyi daş kitabələri «eramızdan əvvəlki minilliklərin zülmət dünyasına» işıq saçan çıraq sanırdı. Məhz bu çırağın işığında da tarixi keçmişimizə həqiqətin gözü ilə baxmağı tələb və təklif edirdi. Cəsarətlə «Orxan-Yenisey həmin bu Qarqar yazısı əsasında yazılmışdır», - deyirdi. Ürəyi başqa havada, əli başqa tavada olanların soykökümüz, dilimiz, Vətənimiz və yaşam fəlsəfəmiz haqqında israrla söylədikləri qərəzli fikirlərin unudulması mümkün olmayan böyük günah, çəkilə bilməyən yanıqlı ah, bilərəkdən törədilmiş təhlükəli qəsd hesab edir və bütün bunlara tutarlı cavab olaraq uca səslə bildirirdi: «Bu kitabəni əcdadlarımız olan Azərlər yazıb... sanki əcdadlarımız bu günümüzü 4-5 min il əvvəl hiss edirmişlər. Ona görə də öz yaşadıkları ərazini... «Azərilərin zəngin vətəni» adlandırmışlar. Mənim məqsədim isə «bu doğma torpağın əsl adını, doğma sakinlərinin kimlər olduğunu, hansı dildə danışdıqlarını bu günkü və gələcək nəsillərə çatdırmaqdır».

Həmzə Vəlinin məntiqi mühakimələrə əsaslanan tədqiqatlarında orijinallığı ilə diqqəti çəkən bu məqamları ayrıca qeyd etmək istədim:

1. Babək əsir düşməyib. Döyüş meydanında həlak olub. Anası, arvadı və özü Baba Hacı məqbərəsində dəfn olunublar. Məqbərə Zəngəzurdadır.

2. Babəkin əvəzinə qardaşı Müaviyyəni Samirəyə aparıb edam etmişlər. Xəlifə Möhtəsim aldandığını bilib Afşini edam etdirib.

3. Babəkin sərkərdələrindən Tarxan Sərtün kəndində dəfn olunub. Sərtün bir mənada «başsız» deməkdir.

4. Nəhayət, «Nüvədi kitabələri» Azərbaycanda m.ə. VIII əsrdə yazılmışdır. Axtardığı nə idi?! Vətən tarixinə həqiqətin gözü ilə baxmaq üçün geniş meydan! Lakin neçə-neçə il keçdi tarixin doğanağından ancaq bu ülvə məqsədə xidmət meydanı gen olmadı. Əksinə, dönə-dönə - gizlət bu kitabəni heç kəs görməsin, vaxtımızı aldığın yetər» deyənlər də tapıldı. Qəlbində hər gün, hər gecə sızlasa da bu yara, əzmi səngimək, ruhu kirimək bilmədi. Mübtədası Azərbaycan, xəbəri Azərbaycan, ön sözü Vətən. Son sözü Vətən kitablarını, yazdıqlarını nəsillərə yadigar qoydu. Adətiylə İrəvanda da, Bakıda da yeni kitabı çıxan kimi üstündə tanış, məhrəm xəttillə yazardı: «Əziz qardaşım, xoş arzularla öz məhəbbət dolu ürəyimi bağışlayıram».

Yurdu qəlbində daşıyan, yuxusunu xəyal yollarında itirən ziyalı idi - əsir düşmüş doğma kəndi Nüvədinə gah səhraya dönmüş ümməyə bənzədir, gah uzaqdan görünən qiblə sanır, gah da ümid yorğanını öz üstündən götürüb üşütməkdə qalan tanış bağın-dağın üstünə örtürdü. Büllur bulaqların ən kiçiyi belə gözünə ləpəli dəniz boyda görünürdü. Hər dəfə görünəndə soruşardım: gözündəki o yaş nədi? Gözyaşını silməz, başını azacıq qaldıraraq titrək səsiylə danışardı.

Suyundan iki damcı içmək istədiyi, «başında mələdiyi» o büllur bulaqlar əvvəlki kimi yenə çağlayacaq, axacaq: xəyalında gündə min kərə şəklini çəkdiyi o «Vətən dağı» əvvəlki kimi yenə öz yerində vüqarla duracaq:

qaranlıq gecələr gödələcək, işıqlı günlər yenə uzanacaq, mürvətsiz dirilərdə şərəfli ölümlərin sayı gah azalacaq, gah artacaq, düz yolda qalan da olacaq, yolunu azan da; sözsüz padşahla nökrə fərq qoymayan dünya yenə öz əzəli-əbədi axarından qalmaqacaq. Ancaq dünyasını dəyişib əbədiyyətə qovuşan şair qəlbli, alim ləyaqətli, dərd əhli, savab sahibi, sağlığında hey «xəstə bir qərribəm» deyən Həmzə Vəlinin şərəfli adı bundan sonra həmişə yaşatmaq istədiyi ülvəi əməllər səmasından, qoyub-getdiyi nəsillərə töhfə etdiyi dəyərli əsərlərinin tərəvətli səhifələrindən minnətdarlıqla eşidiləcək, məsum baxışlı şəkli də başqa adı daşın üzündən qurula boylanacaq. Bəs o qeyri-adi Nüvədi Qarqadaşı? Bəli, adı daş deyil, o, tarix elmimizdə, Azərbaycanşünaslıqda əvəzsiz, çox böyük kəşfdir! Elə kəşf ki, önündə çoxları mat qalıb, xəyala-fikrə dalıb. Elə kəşf ki, Həmzə Vəli əzmi və idrakından nəsillərə bənzərsiz yadigar qalıb. Həmzə Vəli zəhmətinə bel bağlaya-bağlaya. Bilik xəzinəsindən zərrə-zərrə bəhrələmə-bəhrələmə, xalqının yaşanmış keçmişi və mədəni sərvətlərini öyrənə-öyrənə millətin xeyir verməyə çalışsan, qürurla yaşamağı üstün tutan, vəzifəyə və rütbələnməyə can atmayan, vaxtının çoxunu bürokrat əngəllərə sərf etmək istəmədiyindən disserasiya müdafiə etməyə səy göstərməyən sinəsi dolu bir ziyalı idi.

Qəbri nurla dolsun! Yeri behiştlik olsun! Amin!

Bu onun və onun kimi Qərbi Azərbaycan dərini daşıya bilməyən, əbədiyyətə qovuşan insanlar haqqında bir elegiya (ağı) olsun!

***İsrafil Məmmədov
Tarix elmləri namizədi***

RƏYÇİ SÖZÜ

Mən aşiq ulu dağlar,
Çeşməli sulu dağlar
Orda bir qərib ölüb
Göy kişnər bulud ağlar.

Azərbaycan xalqının folklorunda dərin kök salmış bu bayatı bir daha təsdiq edir ki, qərib və qürbətlik motivləri bədii düşüncəmizdə, bədii təfəkkürümüzə ulu hisslər kimi yaşamaqla bizi həmişə narahat etmişdir. Haradan başlayır bu hisslər? Mən deyərdim ki, xalqımızın həyatından, məişətindən, başına gətirilmiş müsibətlərdən, bədxahlarımızın başımıza açdığı oyunlardan ayaq alır bu duyğuların, hisslərin kökü. Təkcə son yüzillik tarixi dövrü vərəqləyərkən görürük ki, Azərbaycan xalqının başına ardıcıl olaraq min cür müsibətlər gətirilmişdir. İsgəndərin yürüşündən, ərəb xilafətindən, monqol istilasından sonra bizə qarşı törədilmiş ən dəhşətli hadisələrin icraçıları və oyunçuları ermənilər olmuşdur. Ermənilər nəinki Azərbaycan xalqına, bütövlükdə Cənubi Qafqaza və Qafqaza fəlakət, faciə, qan-qada, ziddiyyət, qarşudurma, milli ədavət, bir sözlə, çoxlu sayda problemlər gətirmişlər. Gürcü xalqı demişkən: «Erməni gəldi, dərd üstünə dərd gəldi». Hətta Cənubi Qafqazda onların sayı artdıqca özləri ilə Türkiyədən, İrandan, Əlcəzairdən, Suriyadan, Livandan və digər yerlərdən götürüb gətirdikləri «barıt çəlləkləri»nin regionda yaradacağı problemlər də artıbdır. Ermənilər yaşadıkları ərazilərdə, o cümlədən də Cənubi Qafqazda məqsədli şəkildə güclü millətlərə, nüfuzlu dövlətlərə xidmət edərək onların əlində bir oyunağa çevrilmişlər. Akademik Geqor Patkanyanın sözləri ilə desək: «Ermənilər həmişə yaşadıkları yerlərin yaramaz sahibi olublar. Öz yaxınlarını sataraq, həmişə güclü qonşularına məhəbbətlə qulluq ediblər». Belə bir millətin milli simasına satqınlıq, ikiüzlülük, xəyanət, yaltaqlıq, qorxaqlıq bir «yaraşıq» veribdir. Milli simasını itirmiş bu cür millətlərin havadarları və arxaları həmişə güclü olmuşdur. Havadarları və arxaları onları hər dəfə müdafiə edərək öz istədiklərini, arzularını həyata keçirmişlər. Erməni xislətini çox yaxşı bilən nüfuzlu dövlətlər, ictimai-siyasi qurumlar, təşkilatlar, onların bədxah əməllərini ya başqalarının adına yazmış, ya da ört-basdır etmişlər. Fikir verin bu hadisələrə: Ermənilər Xocalıda xalqımıza qarşı soyqırım hadisəsini törədib, ərazilərimizin 20%-ni işğal edir, Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızı öz dədə-baba yurd yerlərindən min cür işgəncəylə deportasiya edir, ancaq beynəlxalq aləm susur və görmür, ya da görmək istəmir?! Görənlər və görmək istəyənlər isə faciəni törədən, qan tökən erməniləri yazıq, rəzil bir xalq kimi qələmə verməyə çalışırlar. Azərbaycan xalqının ah-fəğanı ərşə gedib çatır, ancaq dünyanın ən super dövlətlərinə belə təsir etmir. Əksinə, nifaq qızıqdırılır, hadisələr əksər vaxtlar öz məcrasından çıxır, qan tökən, terrorçu bir erməni millətinə geniş meydan verilir. Hitlerin sözləri ilə desək «Bic və qantökən millət» olan ermənilər yazıq, fağır bir xalq kimi dünyaya təqdim olunur. İnformasiya rəqabəti hər dəfə saxtakarlıqla ermənilərin xeyrinə işləyir. Bu cür ikili standart ədalətsizliyin son həddə çatdığını göstərir. Ancaq yaxşı ki, son vaxtlar Avropa şurasında Azərbaycan nümayəndə heyəti öz prinsipial, obyektiv, qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirə bilir, dünyanın tərəqqipərvər qüvvələrinə həqiqəti olduğu kimi çatdırmağa səy göstərir və əksər vaxtlar buna nail olurlar. Burada da hadisələr göstərir ki, Azərbaycan xalqı erməni həqiqətləri, reallıqları ilə deyil, saxta, təhrif olunmuş, məntiqsiz informasiya blokadası ilə üz-üzə dayanır, nəticədə erməni saxtakarlığı alt-üst olunur. Ancaq bu informasiya rəqabətində hər bir Azərbaycan övladı əlindən gələni əsirgəməməlidir. Bu yöndə təbliğat və təşviqat işimizin koordinasiya mərkəzini yaratmalıyıq, ideoloji və elmi-nəzəri cəhətdən silahlanaraq internet səhifələrinə çıxmalıyıq, Azərbaycan həqiqətlərini dünyanın ən nüfuzlu dövlətlərinin dilinə tərcümə edərək yaymalıyıq. Din adamlarımız, siyasət adamlarımız, elm, mədəniyyət adamlarımız beynəlxalq aləmin qəbul etdiyi dillərə tərcümə olunmuş Azərbaycan həqiqətlərini əks etdirən kitabları (təəssüf ki, belə kitablar azdır, bəlkə də yoxdur) dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıdır. Bunun üçün ölkəmizdəki səfirliklərin, daimi nümayəndəliklərin imkanlarından istifadə etməliyik və onlarla olan əlaqəmizi Azərbaycan həqiqətlərini yaymaq naminə genişləndirməliyik. Hər halda erməni saxtakarlığına qarşı mütəşəkkil şəkildə mübarizə apararaq haqqın, ədalətin bərpasına nail olmaq üçün hələ çox işlər görməliyik. Ermənilər tarix boyu nüfuzlu dövlətlərə işləyiblər. Abır-həyadan uzaq olan bu millətin milli xisləti həmişə belə olubdur və indi də belədir. İsveçrə şərqsünası Adam Mets demişkən: «Ermənilər ağ dəri qulların ən pisidir! Onların abırları yoxdur. Onlar yalnız dəyənək və qorxu altında yaxşı işləyirlər». Tale elə gətiribdir ki, biz Cənubi Qafqazda belə bir millətlə qonşu olmuşuq. Qonşuluqda kifayət qədər məkirli, saxtakar, xəyanətkar olan ermənilərə öz ocağımızda yer vermişik, onlara bir çox vaxt yazığımız gəlib, fakt odur ki, belə bir bic millətin hiyləsinə aldanmışıq. Erməni hiyləsi çoxlarını aldadıb, çoxunun qəlbini kövrəldib. Lakin hər dəfə onların bu yalançı siması açılıbdır. Fransız səyyahı Qraf de-Şöle yazırdı: «Erməninin yoxsulluğunu və iztirablarını görəndə qəlbimdə çox böyük mərhəmət hissi oyansa da, onlara heç vaxt qanım qaynamırdı, çünki onlarda mənfur bir biclik, biabırçı bir əclafıq və rüsvayçı bir alçaqlıq vardır». Ermənilərin bicliyini, biabırçı, rüsvayçı, Cənubi Qafqaza gəlmə bir xalq olduğunu sübut etmək üçün dilçilərimiz, tarixçilərimiz, etnoqraflarımız, coğrafiyaşünaslarımız, bir sözlə, ziyahlarımız fundamental tədqiqat işləri aparmalıdırlar. Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət Əliyevin bu

kitabı erməni xislətinin iç üzünü açmaqda və onların Zəngəzura köçürülməsi, orada Azərbaycan türklərinin başına gətirdikləri bəlalər və bunların törədilməsi səbəblərini izah etmək baxımından müqəddəs işlərdən biri kimi sayıla bilər. Bu istiqamətdə görülmüş, görülən və görülməli işlərin dəyəri, əhəmiyyəti əvəzsizdir. Təbii ki, prof. V.Əliyevin bu tədqiqatının dəyərini, əhəmiyyətini bir sıra xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə etmək olar:

I. Zəngəzurun tarixi-etnik coğrafiyasını təhlil etmək baxımından bu kitab olduqca əhəmiyyətlidir. Burada Zəngəzurun yaddaş tarixi vərəqlənməklə yanaşı, elmi-nəzəri cəhətdən mənbələr, faktlar əsasında aparılmış təhlillər bir çox məsələlərin aydınlaşmasına, aşkarlanmasına imkan və şərait yaradır. Hətta milləti erməni olan Korkodyanın «Sovet Ermənistanının əhalisi» kitabında yazılanlara istinad olunaraq 2310 yaşayış məntəqəsinin 2000-in azərbaycanlılara mənsub olduğu göstərilir. Tarixi həqiqətlərə və faktlara söykənərək müəllif Ermənistan ərazisinə ermənilərin 1828-1830-cu və 1915-1918-ci illərdə və sonrakı dövrlərdə Türkiyədən, eləcə də digər xarici ölkələrdən köçürülməsini rəsmi dövlət sənədlərinə istinad etməklə sistemli, planlı şəkildə, xəritələrlə tədqiq etmişdir. Xüsusilə, Qafqaz Albaniyasında türk tayfa birliklərinin gücü, mövqeyi, nüfuzu açıqlanmış, saxta yolla Qafqaz Albaniyasını erməniləşdirməyə çalışanlara qarşı kəskin etiraz bildirilmiş, faktlar, mənbələr əsasında bu məsələ də kitabda müəllifin təhlil süzgecindən keçmişdir.

II. Prof. V.Əliyev tarixi sənədlərə, xəritələrə və mənbələrə əsaslanaraq Zəngəzur ərazisinin ayrı-ayrı tarixi dövrlərindəki mənzərəsini yaratmış, faktların dili ilə danışaraq bir çox mətləblərə (aborigenlik məsələsi, sərhəd məsələsi, dövlətçilik və dövlət məsələsi və s.) aydınlıq gətirmişdir. Ən qədim çağlardan VII-IX əsrə qədərki və IX əsrdən XII əsrə qədərki, XIII-XV, XV-XVI, XVI-XVII əsrlərdəki vəziyyət, XVII əsrdən son dövrə qədərki vəziyyətin ümumi mənzərəsi oxucuda geniş təsəvvür yaratmaq işində inanırıq ki, böyük fayda verə biləcəkdir.

III. Kitabda Ermənistan adının qondarma bir ad kimi peyda olması da sənədlər əsasında müəllifin obyektiv mövqeyini ortalığa qoya bilər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan XVII əsrdə 4 bəylərbəyinə bölünmüşdür: Təbriz, Çuxur-Saad, Şirvan və Qarabağ. Çuxur-Saad adlanan ərazi sonralar Ermənistan kimi getmişdir. Bununla da müəllif Azərbaycan torpaqlarının əldən-ələ keçməsində maraqlı olan dövlətlərin (İrənin, Rusiyanın) hələ XVII əsrdən başlayaraq erməni dövlətini yaratmaq ideyalarının tarixi köklərini üzə çıxarır. İstər-istəməz bir neçə sual yaranır: a) Qədim türklər ilk dövlətlərini Azərbaycan ərazisində yaradanda ermənilər harada idi?! b) Türk etnoslarının qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday (e.ə. VII-XII əsrlər), Sak çarlığı (e.ə. VII-V əsrlər), Atropatena (e.ə. IV-eranın III əsrləri), Albaniya (e.ə. IV - eranın VIII əsrlər), Cənub-Şərqi Avropada Skif çarlığı (e.ə. VII-III əsrlər), Sannat çarlığı (e.ə. III - eranın III əsrləri), Avar, Bolqar və Xəzər xaqanlıqları (e.ə. VI-IX əsrlər), Mərkəzi və Orta Asiyada Hun xaqanlığı (e.ə. III-I əsrlər), türk xaqanlıqları (VI-VIII əsrlər) və digər çoxlu türk dövlətləri mövcud olanda ermənilərin hansı dövləti var idi (?), əgər var idisə (?) onun adı nə idi (?), ərazisi harada idi (?), əhalisinin tərkibi kimlərdən ibarət idi?! və s. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sovet tarixşünaslığında türk mənşəli etnosların guya bu əraziyə XI-XII əsrlərdən gəlməsi ilə bağlı söylənilmiş, cəfəng «elmi» fikir çirkin siyasi məqsəd daşmışdır. Bundan istifadə edən bədxahlarımız isə Azərbaycan xalqının əcdadı, dili, tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı təhrif olunmuş, heç bir elmi əsası olmayan, yalan və böhtandan ibarət fikirlərin ayaq açmasına meydan vermişlər. Əslində tarixi bu cür saxtalaşdıraraq, saxta tarix yaratmaq işində «irəli» getmişlər. Nəticədə hətta Manna, Maday, Atropatena, Albaniya dövlətlərində türk tayfalarının nüfuzu, dominant rolunu əsassız olaraq şübhə altına alınıb, onların sosial bazası bədxahlarımız tərəfindən saxtalaşdırılıbdır. Halbuki bu dövlətlər Azərbaycan türklərinin dövlətləridir və orada müxtəlif xalqlar da yaşamışdır. Əgər belə demək olarsa, Mannada yaşayan Manna xalqı, Madayda yaşayan Maday xalqı, Atropatendə yaşayan Atropaten xalqı, Albaniyada yaşayan Alban xalqı Azərbaycan türklərinin nüfuzundan, üstün mövqeyindən kənarda deyildir. Deməli, Manna, Maday, Atropatena, Albaniya adları ümumiləşmiş ad kimi türk mənşəli tayfaların üstünlüyünə və aparıcı roluna məxsusdur, aiddir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasında yaşayan müxtəlif xalqlar türkdilli tayfalarla qaynayıb-qarışaraq Azərbaycan türklərinin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşlar.

IV. Kitabda Zəngəzur mahalının azərbaycanlıların ata-baba yurd yeri olduğunu təsdiq edən amillər də bir-bir sadalanır və onlara faktlar əsasında izahlar verilir. Xüsusilə, Zəngəzurdə türk Azərbaycan mənşəli toponimik adların və Azərbaycan türklərinin həmişə üstün olması ilə bağlılığı xüsusi yer tutur. Zəngəzura daxil olan dörd inzibati ərazi - Qafan, Gorus, Mehri, Sisyan rayonları, onların tarixi-etnik coğrafiyası, toponimik vahidləri və onların etimoloji izahı verilir, etnoqrafik, filoloji təhlillərə əsas yer ayrılır.

V. Ən maraqlısı və elmi dəyəri ilə daha gərəklisi olan məsələlərdən biri də Mehri rayonunun Nüvədi kəndində tapılmış «Nüvədi daş kitabələri» ilə bağlıdır. Nüvədi kəndinin yaxınlığındakı Qarqadaş dağından tapılan «Nüvədi daş kitabələri» qədim türk tayfalarından olan qarqarlardan və azlardan müəyyən bilgilər verir. Təqribən 1000-1500 illik tarixi olan «Nüvədi daş kitabələri» təsdiq edir ki, Azərbaycan türkləri Qərbi Azərbaycanın digər bölgələri kimi Zəngəzur ərazisinin də qədim, aborigen sakinləri olmuşdur. «Nüvədi daş kitabələri» qədimliyi, yazı sistemi və mədəni düşüncənin səviyyəsi baxımından Orxon-Yenisey yazılı abidələri ilə müqayisə oluna bilər. Hər iki abidə eyni tarixi taleyi yaşayaraq uzun müddət elm aləminə gizli qalmışdır. Məlumdur ki, Orxon-Yenisey yazıları Poltava döyüşündən sonra Sibirə sürgün edilmiş İsvəçrəli əsir zabıt İohan Tabbert Stralenberq tərəfindən aşkar olunandan sonra düz iki əsr öz tədqiqatçısını gözlədi. Nəhayət, danimarkalı

V.Tomsen 1893-cü ildə Orxon-Yenisey yazılarını oxuya bildi. Onun oxumasından sonra aydın oldu ki, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin mətni türk dilindədir. Bu, bütün dünyanı, o cümlədən Avropanı şok bir vəziyyətə saldı. Daş üzərində həkk olunmuş yazılar sübut etdi ki, türkün yazı mədəniyyəti, düşüncə tərzini məcbur edir ki, onun qədimliyi qarşısında bütün dünya etiraf etməli olsun, türk tarixinə, mədəniyyətinə olan qərəzli münasibətlər isə kökündən dəyişdirilsin. Bəlkə də bu yazılar daş üzərinə həkk olunmasaydı, onun izini itirməyə çalışanlar da tapıla bilərdi. Ancaq nə daşları yox etmək mümkün idi, nə də onun üzərində həkk olunmuş yazıları. Belə bir tarixi tale «Nüvədi daş kitabələri»nə də aiddir. Əgər bu daş kitabələri Həmzə Vəli aşkar edib oxumasaydı, onda Zəngəzur ərazisinə daxil olan Mehri ilə bağlı bir çox mətləblər gizli qala bilərdi. Nə yaxşı ki, bədxah ermənilər belə bir tarixi abidəni ələ keçirə bilməmiş və onu öz məqsədlərinə uyğun şəkildə də dağıtmağa nail olmamış, bu daş abidələrin izini itirə bilməmişlər. Təkcə Nüvədi ərazisində aşkar olunmuş daş kitabələr türkün Qafqaz ərazisinə gəlmə olması fikrini alt-üst edir, bu qərəzli mövqeni, konsepsiyayı dağıdır. Sovet tarixşünaslığının saxta mövqeyini və türk xalqına qərəzli münasibətini bir daha, xüsusilə, elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırır və XXI əsrdə yeni istiqamətdə Qafqazla bağlı kompleks tədqiqatların aparılmasını önə çəkir. Onu da qeyd etməliyəm ki, daş üzərinə həkk olunmuş yazılar dünyanın nadir incilərindəndir. Bu, hər xalqın taleyi və qisməti deyil. Türk xalqlarının isə alın yazısı və taleyi başqaları ilə müqayisə olunmayan tarixdir. Gəmiqaya rəsmləri, Qobustan qayaları üzərindəki rəsmlər, Sibirdəki qəbir daşları və maraldaş mədəniyyəti, Orxon-Yenisey yazıları, Nüvədi daş kitabələri türk xalqlarına məxsus olan və müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaranmış paralel mədəniyyətin göstəriciləridir. Bu mədəniyyət təbiətin özü ilə bir harmoniya yaradan mədəniyyətdir. Onun yaradıcısı olan xalqlar isə təbiətin özü qədər qədim olan xalqlardır. Təbiətin əlində aciz olan xalqlar harmonik mədəniyyətdən uzaq olaraq aciz və itaətkar olmuşlar. Onlar bəlkə də daha sonralar peyda olduqları üçün təbiətin dilini də yaxşı bilmirlər. Təbiətə, elə-obaya, yurda, vətənə də çox şərti baxırlar. Harda gəlsə yaşayır, öləri və keçici hissələrlə sərsəm xəyallara düşərək bir toplum kimi yaşadıkları yerlərdə dövlət qurmaq istəyinə düşürlər. Nəticədə isə kölə, qul kimi kimlərsə xidmət edirlər. Lap elə ermənilər kimi. Elə buradaca A.S.Puşkinin qoca dağlının dili ilə yazdığı fikir yerinə düşür: «Sən köləsən, sən qorxaqsan, sən ermənisən!».

Bu gün ermənilərin havadarları da bilməlidirlər ki, milli xisləti köləlik, qorxaqlıq üzərində qurulmuş ermənilər nə vaxtsa toplum şəklində yaşadıkları ərazilərin hər birində sərsəm xəyallarını işə salaraq dövlət qurmaq istəyinə düşəcəklər. Qaşınmayan yerdən qan çıxartmaq istəyində olan erməni milləti bütün dünyanı qatıb qarışdıracaq. Hər halda əsrlər boyu ermənilərin törətdikləri belə bir narahətçiliğin əsaslı olduğunu söyləməyə imkan verir. Son olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, hər bir vətəndaşımız bu yöndə olan tədqiqatları stolüstü kitab sayaraq milli təəssübkeşlik hissini artırmaq, düşmənimizi tanımaq naminə oxumalı və öyrənməlidir. Nə edək ki, bədxah qonşumuz olan ermənilər ikiüzlü, xəyanətkar və davakardır. Belə bir millətdən qorunmaq üçün indiyə qədər itirdiklərimizi geri qaytarmaq naminə bu qəbildən olan kitablara ehtiyacımız böyükdür.

Buludxan Xəlilov

filologiya elmləri doktoru, ADPU-nun professoru.

«Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir»

Heydər Əliyev

ÖN SÖZ ƏVƏZİ

Möhtərəm prezidentimiz, dünya şöhrətli siyasi və dövlət xadimi, ümummillə liderimiz ziyalılarla görüşlərində Azərbaycanın tarixini, xüsusilə ziddiyyətlərlə dolu olan XX əsrin tarixini, o cümlədən zaman-zaman aparılan deportasiyaları, haqsızlıqları, ermənilərin dövlət səviyyəsində həyata keçirdikləri terrorları, günahsız Azərbaycan türklərinin illərlə yaratdığı, formalaşdırdığı maddi-mənəvi dəyərləri, düşmən tapdağında inləyən Qərbi Azərbaycanın (1920-ci ildən Ermənistan SSR kimi adlanmışdır - V.Ə.) tarixini yazmaq tövsiyə edərdi. Onun çağırışına cavab olaraq bir ziyalı kimi öz borcumu yerinə yetirdim - «Zəngəzurda qalan izimiz» əsərini xüsusi məhəbbətlə yazdım. Əsərin ilk nüsxəsini ölkəmizin prezidenti möhtərəm Heydər Əlirza oğlu Əliyevə ərməğan etmək istəyirdim...

Amansız ölüm imkan vermədi. Bir ulu Tanrı bilir ki, əsəri tamamlayarkən aldığım acı bir xəbər - dahi şəxsiyyət, Türk dünyasının, tərəqqipərvər bəşəriyyətin sevimlisi Heydər Əliyevin əbədiyyətə qovuşması xəbəri ürəyimi göynətdi, ürəkdən dəlicəsinə hönkür-hönkür ağladım, əsərin son sətirləri acı göz yaşlarıma qərç oldu. Dahi insanın parlaq siması gözlərim önündə canlandı, dediyi kəlamlar qulaqlarımda səsləndi...

Təskinlik tapdım ki, bu əsər ona həmişə sadıq qalan «91-lər» - partiyamızın veteranları adından böyük öndərimizin xatirəsinə kiçik bir abidə olacaqdır. Allah rəhmət eləsin! Qalmış arzuları çin olsun!

Ey böyük Öndər, əmin ola bilərsiniz ki, qurduğunuz Azərbaycan dövlətini və onun xalqını etibarlı əllərə tapşırmışsınız. Ciyərparanız İlham Heydər oğlu Əliyev Azərbaycanın yeni eradakı gənc, sadıq, qeyrətli prezidenti və Heydər Əliyevi - Azərbaycanı sevən milyonlarca insan qurduğu müstəqil Azərbaycan dövlətini XXI əsrdə tam azad, çiçəklənmiş, sivil bir respublikaya çevirəcək, uyuduğunuz məzara axın-axın gəlib ruhunuzu şad edəcəklər. Bu məzar Azərbaycan xalqını, Türk dünyasını sevənlərin and yeri, inam yeri, iman yeri olacaqdır. Onda biz duyacağıq ki, Sizin Ruhunuz qədim Azərbaycanın üstündədir. Sizin ucaltdığımız Azad Azərbaycan bayrağını gənc Heydərler əbədi yaşadacaq, torpaqlarımızı yağdı düşməndən xilas edəcəklər. O vaxt təkrar-təkrar deyəcəyik: Allah Sizə rəhmət eləsin. Məzarınız nurla dolsun! Arzularınız çin olsun.

Müəllif

I HİSSƏ

ZƏNGƏZUR MAHALININ TARİXİ-ETNİK-COĞRAFİ MƏNZƏRƏSİ

Qərbi Azərbaycanın tarixi, coğrafi yerləşməsi, iqtisadiyyatı, etnik tərkibi, əhalisi, maddi-mədəniyyəti ilə yaxından bələd olan hər bir şəxs yaxşı bilir ki, ermənilər zaman-zaman Azərbaycanın torpaqlarını, xüsusilə Zəngəzur, Göyçə, İrəvan, Qarabağ, Dərələyəz mahallarını zəbt etmiş, həmin ərazilərin Ermənistanın qədim ərazisi olduğunu saxta sənədlərlə sübut etməyə çalışmışlar. Erməni, rus, fars hiyləsindən, xəyanətindən danışarkən tarixi həqiqətləri ən böyük tarixçidən çox-çox dəqiq bilən, ona məntiqi yanaşaraq açıqlama verən dahi Heydər Əliyevin 28 May - Respublika günü münasibətilə 1997-ci il mayın 27-də keçirilmiş təntənəli yığıncaqdakı nitqindən bir məqam tarixi həqiqətdən xəbər verir, açar rolu oynayır. «Ermənistan deyəndə o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərdən-əsrlərə yaşadıkları doğma diyar olubdur. Onları öz dədə-baba yurdlarından təcridən çıxarıblar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxarıbdır» («Azərbaycan» qəzeti, 28 may, 1997-ci il). «Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası» (Bakı, 1995), «Deportasiya» (Bakı, 1998) əsərlərində bu tarixi faciə ürək yangısı ilə, özü də əsaslı şəkildə şərh edilmişdir. Məsələnin əhəmiyyətini nəzərə alaraq həmin kitabdan bəzi məqamları olduğu kimi veririk:

«Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edildiyi dövrdən tarixən Azərbaycan torpağı olan Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasına təkcə Qafan, Gorus, Sisyan və Mehri rayonları deyil, eləcə də Azərbaycanın Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarının bir hissəsi daxil idi. 1920-ci ildə Zəngəzurda 2233 təsərrüfatı birləşdirən 224197 nəfər əhali olmuşdur (Bax: Адрес – календар Азербайджанской Республики, Баку, 1920, стр. 48).

Zəngəzur ərazi etibarilə Araz çayı boyu Mehridən başlamış Akaraya qədər, şimala doğru isə Zəngəzurun ən yüksək zirvəsi olan Qapıcıq (hündürlüyü 3904 m), Xüsdub (hündürlüyü 3202 m) dağlarına, Zəngəzur sıra dağlarına, Bərguşat dağlarınadək uzanan ərazini əhatə edir. Mənbələrin göstərdiyi kimi, əhalisinin 70 faizindən artığı azərbaycanlılar olmuşdur.

Orta əsrlər dövründə Zəngəzurda (yəni Zəngəzura daxil olan ərazilərdə) bir sıra tarixi abidələri süni surətdə saxtalaşdıraraq onları xristian kilsəsi, məbədi adlandırmaqla VII-X əsrlərdə bu diyarda guya ancaq ermənilərin yaşadıklarını sübut etməyə cəhd edilir. Ən qəribəsi budur ki, məbədlərin ermənilərə məxsus olmadığını bildikdən sonra da bunu etiraf etmək istəmir, əksinə, dövlət qoruğu səviyyəsində qeydiyyatdan keçirirlər. Bir neçə belə abidənin adını çəkəcəyik: Qafan rayonundakı Şəhərcik kəndinin 4 km. məsafəsində kəndin Vəng deyilən yaşayış sahəsində bir neçə otaqdan ibarət olan bir binanın xarabalığını 1965-ci ildə Ermənistan Elmlər Akademiyasının tarixçiləri Vəng deyil, Vahanavank (Vahan kilsəsi) adlandıraraq özlərinin hesab etmiş, qeydiyyatdan keçirmişlər. Halbuki həmin abidənin daşlarından birinin üzərində qəbir (qədim erməni dili) ilə aşağıdakı sözlər yazılmışdır: «Bu abidənin Alban çarı Sənəkərimin qızı... 913-cü ildə tikdirmişdir» (qızın adını unutmuşam, indi isə ora getmək mümkün deyil). Eyni saxtakarlığı erməni tarixçiləri yenə 1986-cı ildə Qafan rayonunun Ecanın dərəsində yerləşən Dovrus kəndinin yanındakı tarixi abidənin (Alban kilsəsinin) müəyyənləşdirilməsində etmək istəmişlər. Lakin gördükdə ki, burada xristianlıqdan əsər-əlamət yoxdur, bu abidə azərbaycanlılara məxsusdur, izi itirmək üçün avtomobillə gedib həmin yazılı daşı aparmaq istədikdə kəndin camaatı oraya toplaşmış və bu abidənin müqəddəs olduğunu söyləmiş və onu aparmağa qoymamışlar. Və nəhayət ki, Sisyan rayonunun azərbaycanlı kəndi olan Urud (indiki Vorotan) və Vaqudi kəndlərinin lap yaxınlığında olan abidənin yenə erməniləşdirilməsi haqqında fikrimizi bildirmək istərdik. Vaxtilə cəmi 20-25% əhalisi olan (75%-i azərbaycanlı) Sisyanda (Qarakilsədə) 292 tarixi abidə qeydə alınmışdır. Halbuki onların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsus abidədir. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin tədqiqatçısı, professor Mikayıl Heydərovun tədqiqatlarında göstəriləndiyi kimi, X yüzilliyədək, ümumiyyətlə, Zəngəzurda erməni əhalisinin olub-olmadığı şübhəli hesab edilir. Onların əksəriyyəti XVIII-

XIX əsrlərdə İrandan gəlmə ermənilərdir. Bizi maraqlandıran məsələ Zəngəzurun Azərbaycan Demokratik Respublikasının əlindən necə alındığını araşdırmaqdır. Məlumdur ki, 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi 113,895,97 km² olmuşdur (Адрес – календар Азербайджанской Республики, Баку, 1920, стр. 50). Sovet hakimiyyəti illərində bu torpağın sahəsi 27 min km² azalmışdır. Bu rəqəm Ermənistanın ərazisinin 90 %-ni təşkil edir. Bunlar Zəngəzur, İrəvan, Bəyazid, Şərur-Dərələyəz və Göyçə mahalının Ermənistana verilən (əslində bağışlanılan) hissələrinin ərazisidir. 1920-ci ildən sonra Ermənistana verilən hissəsini (Qafan, Gorus, Sisyan və Mehri) ərazisi bütövlükdə 4505,5 km² olmuşdur, yəni Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisindən 105,5 km²-dən çox olmuşdur. Respublikamızın 1918-1920-ci illər tarixi qadağan zonası kimi indiyədək tarixçilərimiz tərəfindən işlənilməyib, hətta Stalin dövrünün sirləri indi də tədqiqatçılardan gizlədilib. Ona görə də hansı qərarla, nə üçün Zəngəzurun Ermənistana verilməsi sirr olaraq qalır» (9, s. 121-122).

Ayrı-ayrı qədim və orta əsr yazılı mənbələrdə Qərbi Azərbaycan əraziləri və onların sakinləri haqqında ziddiyyətli məlumatlar verilir. Xüsusilə erməni mənbələrində böyük Albaniya dövlətinin şərq əraziləri - Qərbi Azərbaycan hər yolla erməni torpaqları kimi çatdırılır. «Böyük Ermənistan» ideyasından xəstələnən hər bir erməni, hətta onların alimləri belə, Qafqazın cənub ərazilərini - Xəzər, Qara dəniz və Ağrı dağı arasındakı ərazilər əzsaylı ermənilərin «vətəni» hesab olunur. Plini hələ eramızın əvvəllərində Albaniya və albanlar haqqında aydın təsvir yaratmış, xatirələrdə əbədi həkk etmişdir. Onun fikrincə, «albanlar Qafqaz dağlarında yayılmışlar, onların torpaqları Kür çayına qədər uzanaraq Ermənistanla İberiyanın sərhəddinə qədər geniş bir ərazini əhatə etmişdir» (40, s. 109).

Ermənilər öz xeyirləri üçün tarixi saxtalaşdırmağa, Alban-Qarqar abidələrini dəfn etməyə və ya onları mənimsəməyə hazırdırlar. Movses Kalankutu V-X əsrləri özündə əks etdirən və üç kitabda cəmləşən «Alban tarixi» əsərində albanlar-qarqarlar, xəzərlər, hunlar və b. haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir.

«Alban tarixi» kitabında adı çəkilən bu etnoslar hamısı türkdilli tayfalardır. Onlar Azərbaycan türklərinin xalq kimi formalaşmasında birbaşa iştirak etmişlər. Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının hər yerində bu tayfaların, xüsusilə qarqarların izi qalmaqdadır. Mehri rayonunun Nüvədi kəndi yaxınlığındakı Qarqadaş dağındakı Qarqadaş kitabələri eramızın V-VI əsrlərində bu ərazilərin türk tayfalarına məxsus olmasından xəbər verir. Ona görə də Qafqazşünas alimlərin çoxu belə hesab edirlər ki, «История страна алуанк» (Alban tarixi) abidəsinin müəllifi alban (aqvan-qarqar) olmuş və qarqar dilində yazılmışdır, yalnız XI-XII əsrlərdə qədim erməni dilinə tərcümə olunmuşdur (35, s.19).

Qədim yazılı qaynaqlara əsaslanan prof. F.Cəlilov e.ə. Qərbi Azərbaycanın Azər ölkəsi adlanmasını söyləyir və fikrini belə əsaslandırır:

«Urartu çarı I Arqıştinin vaxtında (m.ə.VIII əsr) Urartular Van gölü hövzəsindən çıxıb Arazı keçirlər və Aza ölkəsini (İrəvan çuxurunu) zəbt edirlər. Əvvəllər urartu yazılarında «düşmən ölkə» kimi verilən Aza ölkəsini tutandan sonra I Arqışti Araz çayının sol sahilində, indiki Sərdarabad (Armavir) kəndi ərazisində Arqıştixinili qalasını tikir, Aza ölkəsinə kanallar çəkir. Mütəxəssislər Aza adının urartu yazısında etnotoponim olduğunu qeyd edirlər. Aza ölkəsinin batı sınırına aid bir məntəqənin də adı romalıların yol xəritəsində Aza şəklində yazılmışdır ki, bunu da Aza və Haza şəklində oxumaq olar. Lakin Strabonun vaxtında Aza ölkəsi artıq Azar (Azər) formasını almışdır. O yazır ki, Araz çayı «Azar yanından axır... Araksena düzündən keçib Kaspı dənizinə tökülür» (Strabon, XI, 14, 3). Bu tarixi məlumatlardan görünür ki, Qərbi Azərbaycanın İrəvan bölgəsi qədim çağlarda Azər ölkəsi adlanmışdır və Arazboyu məntəqələrdə Azərlə yanaşı, daha qədim Aza forması da işlək olmuşdur. Naxçıvanda bu gün də Yuxarı Aza adlı kənd vardır» (21, s. 15-16).

Azərbaycan xalqının soykökündə aparıcı yer tutan Az//AS etnosu haradan gəlmiş? Bu haqda elmi ədəbiyyatda birmənalı fikir söylənmir. Fikirlər ziddiyyətlidir. Bu sözü türk və İran mənşəli hesab edənlər də vardır. Prof. F.Cəlilov uzun illik araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan ölkə adının kökündəki azər boy adının yaranmasında əsas özək olan «az» boyu türk etnosu içində çoxsaylı soylardan biri idi... Qədim Azərbaycanda formalaşan az boyları Kür-Araz mədəniyyətindən sonrakı çağlarda qərribə tale yaşamışlar. Onlardan bir qismi Azərbaycan - Kiçik Asiya-Avropa boyunca İslandiya qədər gedib çıxmış, digər qismi Quzey Qafqaz Türkünə köç etmişlər (21, s. 15-16).

Qərbi Azərbaycanın, o cümlədən Zəngəzur mahalının qədim Azərbaycan torpağı olması, sakinlərinin isə türk qəbilə tayfalarından ibarət olması tarixi faktlarla, xüsusilə toponimik adlara təsdiqini tapmışdır. Yazılı mənbələrdə, tarixi kitablarda adı çəkilən Kənkər (Kanqar) tayfalarının V əsrdən Xəzərin hər iki sahilində sərbəst hərəkəti, şimalı, cənublu, qərblə Azərbaycanın hər yerində olmaları, yaşadıkları yerlərə öz adlarını vermələri bunun bariz nümunəsidir.

Ə.Quliyev Naxçıvanın etnotoponimlərindən söhbət açarkən yazır ki: «Kəngərli, Naxçıvan bölgəsində və eləcə də Cənubi Azərbaycanda geniş yayılmış əski qaynaqlarda, tarixi mənbələrdə tez-tez təsadüf olunan bu etnotoponim qədim kanqar boyu ilə bağlıdır. Qaynaqların verdiyi məlumata görə Göy türk dövləti zamanında bu boy Orta Asiyada məskunlaşmışdır. Kanqarların adı Orxon-Yenisey abidələrində də çəkilir. Kanqarların Naxçıvana gəlişini tədqiqatçılar eramızın V əsrinə aid edirlər. Kəngərli boyunun tirələri təkcə Qafqazda yox, Ön

Asiyada da geniş yayılmışdır. Bu baxımdan Şərur, Naxçıvan, Şahbuz, eləcə də Cənubi Azərbaycanın Yurdçu, Qarabağlar, Muğancıq, Mehrab, Qaraxanbəyli, Sarvanlar, Keçili, Qızılqışlaq, Evoğlu yaşayış məntəqələri bilavasitə Kəngərli tayfasının qolları ilə bağlıdır» (23, s. 206). Qocaman tarixçi, erməni-türk ədavətinin bilicisi, XX əsrdəki tarixi hadisələrin canlı yaddaşı Əli Əliyev tarixi həqiqəti, reallığı hamıdan yaxşı duymuş və şərh etmişdir. Onun fikrincə, «Çox təəssüf ki, bizim Azərbaycan xalqına çox pis, qorxulu, hiyləgər bir qonşu nəsisib olub. Əslində belə bir qonşunu Avropa və Rusiya qondarıb, saxta Ermənistan dövləti xaçpərəst məmləkətlərin süni əməliyyatlarının məhsullarıdır.

Azərbaycan xalqının başına bütün bəlaları üç dəfə ssenarı ilə qurulmuş erməni dövləti gətirmişdir. Bu üç əməliyyat da Şərqi qapısında böyük strateji əhəmiyyətə malik Naxçıvan üzərindən başlanmışdır. Birincisi, əsrin iyirminci illərində. Ssenari müəllifləri - Loni, Şaumyan, icraçıları - Andranik, Hamzasip Dro, Njde kimi quldurlar. Məqsəd: Azərbaycan erkəklərini bacardıqca qırmaq, yerdə qalanını sürgünə göndərmək, Böyük Ermənistanın əsasını qoymaq.

İkincisi, əsrin otuzuncu illəri. Ssenari müəllifləri Stalin, Mexlis, Mikoyan. İcraçılar DTK erməni müstəntiqləri (onların arasında gürcü soyadında da ermənilər var). Məqsəd: erməni müstəntiqləri tərəfindən on minlərlə siyasi dustağı olan Azərbaycanı Siyasi Büronun nəzərində pantürkist Respublika elan etmək, İkinci Dünya müharibəsində belə bir ölkənin Türkiyə ilə sərhəddə təhlükəli olduğunu sübut etmək, Azərbaycan türklərinin sürgününü başlamaq. Üçüncüsü, əsrin 90-cı illəri. Ssenari müəllifləri: görünənlər, Yelena Bonner-Əlixanyan, Staravoytova. Məqsəd: Azərbaycanın müqəddəs qanlar bahasına qazanılmış müstəqilliyini məhv etmək, Azərbaycanı tayfalara bölmək, parçalayıb erməniləşdirmək.

Hər üç əməliyyatda erməni icmasının (dövlət deməyə dilim gəlmir) arxasında Rusiya şovinizmi durmuş və qlobal məqsədi Rusiya güdmüşdür.

Çox qəribədir ki, Romanovların Qafqaz siyasəti Rusiyada Qırmızı inqilab gəldikdən sonra da eyni ilə davam etdirilmişdir. Sosializmin rəhbərləri də Qafqazın işğalında eyni silahlardan istifadə etmişdilər...

İngilislərin, amerikalıların həyata keçirə bilmədiklərini Sovet Rusiyası bir anda etdi. Zəngəzuru Mikoyanın, Şaumyanın, Orconikidzenin toruna düşmüş Nərimanovun əli ilə Ermənistanı hədiyyə etdi» (23, s. 42-44).

Çox vaxt Azərbaycan türkləri haqqında əcaib fikirlər səslənir. Albanlar ya Azərbaycan türklərinə qarşı qoyulur, ya da türklərin ilkin orta əsrlərdə onları assimilyasiya etdiklərini, öz dillərini onlara zorla qəbul etdirdiklərini sübut etməyə çalışırlar. Musa Urud bu ideyalara qarşı çıxaraq yazır ki: «... bir çox ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, albanlar sonradan türkləşib indiki Azərbaycan türklərini yaratmayıblar, əksinə, o vaxtkı Albaniyanın əhalisini təşkil edən müxtəlif türkdilli tayfalar tədriclə yaxınlaşaraq, qaynayıb-qovuşaraq Azərbaycan türklərinin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşlar» (17, s.21).

Zəngəzur bu regiona orta əsrlərdə verilən bir addır. İstər Zəngəzur, istərsə də mahalın digər toponimik adları türk mənşəlidir. Bu o deməkdir ki, «ermənilər Zəngəzurdə heç bir zaman aborijen əhali olmamışdır. Zəngəzur mahalının yerli əhalisi türk sakları və onların törəmələridir. Bu fikir Urud kəndində son vaxtlara qədər saxlanılan orta əsr müsəlman qəbiristanlığında qəbir daşlarındakı yazılarda bir daha təsdiqini tapmışdır» (17, s.23).

Urmiya gölü ətrafında eramızın əvvəllərində Zəngi mahalı olmuşdur. Sonralar bu mahalın əhalisi bu gün Zəngəzur kimi tanınan ərazilərə də yayılmış, məskən salmış və mahalı əvvəlki kimi Zəngi sözü ilə Zəngəzur adlandırmışlar. «Zor» elementi toponim yaratmağa xidmət edir. Bu söz haqqında bir neçə fikir mövcuddur. Bəziləri bunu erməni dilindəki «dzor» (dərə) sözü ilə əlaqələndirirlər. Zəngəzur mahalı iki dağ arasında yerləşdiyindən ilk baxışda inandırıcı görünsə də, əslində bu element, türk dillərində «zəngin, geniş, nəhəng» mənasını verən «zor» sözü ilə bağlıdır.

Özünün vətəndaşlıq borcunu ləyaqətlə yerinə yetirən, əslən Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Mehri rayonunun Nüvədi kəndindən olan, Qərbi Azərbaycanda soydaşlarımızın qoyub gəldikləri maddi-mənəvi sərvətlərimizi - toponim, əfsanə, rəvayət, qədim yazı və s. xalqımıza çatdıran, tariximizin bir sıra qaranlıq səhifələrinə işıq salmağa səy göstərən mərhum, qocaman müəllim-alim Həməzə Vəlinin oxuduğu Nüvədi daş kitabələr və toponimlər, Babək Xürrəmi haqqında verdiyi orijinal şərhlər və yeni məlumatlar diqqəti cəlb edir. O, tədqiqatlarında güclü milli duyuma, məntiqə və faktlara əsaslanır. Onun Nüvədi yaxınlığındakı Qarqadaş dağından tapdığı kitabələrdəki mətnin e.ə.VII əsrdə Azərbaycan ərazisində yayılmış türk-dilli qarqar tayfalarına məxsus olduğunu, VI-VIII əsrlərə aid olan Orxon-Yenisey abidələrindəki yazıya oxşadığını sübuta çatdırmışdır (Bax: Q.A.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnogenezinə dair, B., 1991, səh. 350; Həməzə Vəli. Nüvədi kitabələri, Bakı, 1998, səh 351; Həməzə Vəli. Babək Xürrəminin son taleyi, Bakı, 1998).

Bir maraqlı faktı xatırlatmaq yerinə düşərdi. «Məlumdur ki, 1889-cu ildə Rus arxeoloqu N.M.Yadrinsev «Orxon-Yenisey» kitabələrinin bir qisminə Orxon çayının qolu Sələng və ya Sələngi çayının vadisində yazı aşkar etmişdir. Çox qəribə də olsa, Nüvədidəki Qarqar yazıları həkk olunmuş daşların yerləşdiyi dağın dibindən axan çayın adı da Sələng çayıdır» (24, s. 18).

Həmzə Vəlinin gəldiyi ümumi nəticə budur ki, «Nüvədi «Qarqad abidəsi» Azərbaycan xalqının (türkdilli xalqın) ən qədim yerli əcdadı olan, Zaqafqaziya və Orta Asiya ərazilərində məskunlaşmış qarqarlara məxsusdur» (24, s.18).

Maraqlıdır ki, erməni və bir çox əcnəbi müəlliflər heç bir əsas olmadan Zəngəzuru yanlış olaraq bəzən Sünik adı altında da vermişlər. Həmzə Vəli tarixi sənədlərdən çıxış edərək yazır ki, «Zəngəzurun əksər əraziləri Babəkin əlində, Şəki qalası və onun ətrafı da Məhəmməd ibn - Basin əlində idi. Bu həmin Şəki mahalı idi ki, Babəki tutub Əl-Əfşinə verəndən sonra xəlifə onu Səhl ibn-Sumbata bağışlamışdır... Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, IX əsrdə Zəngəzur mahalında ermənilər o qədər də çox deyildi. Əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Bu fikirlərinizi Zəngəzur mahalında olan azərlərə məxsus kəndlər də təsdiqləyir. Zəngəzur mahalında olan çayların, dağların, ziyarətgahların, hətta balaca dərələrin adları türk, türk-fars, türk-ərəb mənşəlidir... Ermənilərin çığır-bağır saldıqları Sünik ölkəsi ancaq kənddən ibarət ərazidir. Bütün Zəngəzuru Sünik adlandırmaq tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyil... Ermənilərin bütün Zəngəzuru Sünik adlandırması isə torpaq iddiasından başqa bir şey deyil» (25, s.56-57).

Bəşəriyyət tarixində tək-tək etnoslar vardır ki, onlar eramızdan əvvəl və sonrakı minilliklərdə zamanın sərt sınaqlarından çıxmış olsun. Söhbət minilliklər ərzində çoxsaylı etnosların mübarizəsindən, təzyiqlərə məruz qalmasından, konkret ərazilərdə məskən salmasından, digər etnoslara taleyin hökmü ilə qaynayıb-qarışmasından, imperiyaların təzyiqlərindən, dünyanın təkrar-təkrar bölünməsindən, hakim dövlətlərin məkrli siyasətindən və s. gedir.

Belə bir tarixi imtahandan çıxan ən güclü etnik biliklərdən biri də məhz təmsil olunduğumuz Türk qəbilə, tayfaları olmuşdur. Lakin çox təəssüf ki, qədim və orta əsrlərdə, hətta XX əsrdə belə, xalqımızın tarixinə, ərazisinə qara yaxılmış və xeyli hücumlar edilmişdir. Bədxah qonşularımız və maraqlı dövlətlər Azərbaycan dövlətini parçalamaq, onun kimə mənsub olması və Azərbaycan xalqının mənşəyi haqqında böhtanlar atmışlar.

Həmzə Vəli demişkən, «Azərbaycan xalqının soykökünü araşdırarkən tarixçilər, filoloqlar tərəfindən müəyyən qədər iş görülsə də, əfsuslar ki, xalqın soykökünün öyrənilməsində vahid fikir əvəzinə, yanlış və olduqca qərəzli, dolaşq məlumatlar zorakılıqla xalqa qəbul etdirilmişdir. Bu dolaşq konsepsiya yerli xalqın tarixən farsdilli bir xalq olduğunu, VII-VIII əsrlərdən sonra isə gəlmə türkdilli tayfaların təsiri nəticəsində doğma dillərini unudaraq bu günkü dilə sahib olmalarından xəbər verir» (24, s.7).

Bütövlükdə Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olmuş Qərbi Azərbaycan və onun Zəngəzur mahalı türk xalqlarının maddi-mədəniyyət qalıqları ilə zəngindir. Qafanda, Sisyanı, Mehridə və b. bölgələrdə neçə minillikdən hunlardan, saklardan, xəzərlərdən, azlardan, qarqarlardan, oğuzlardan, səlcuqlardan və daha neçə-neçə doğma etnoslardan xəbər verən abidələr özünü qoruyub saxlamışdır. Ən qədim türk yazısının izlərinə Orxon-Yeniseydə deyil, məhz Mehrinin Nüvədi kəndində rast gəlməyimiz çox mühüm məsələlərdən xəbər verir. Qocaman müəllim Həmzə Vəli 1985-ci ildə Nüvədi kəndinin Qarqadaşı adlı dağda bir naməlum yazı aşkar etmişdi. Yazı 7 daş parçasından ibarət olub, möhkəm bazalt daşına həkk olunmuşdur. Həmzə Vəlinin araşdırmalarından aydın olur ki, «Kitabların ən böyüyünün uzunluğu 1m, eni 70 sm, kiçiyinin uzunluğu 40 sm, eni 32 sm-ə çatır. İndiyədək məlum olan Şumer, Sinay, Xanmaney-Finikiya, Hörmüz, Ərrindi, Diskoridos, Kəsəc, Aramey, Qədim Yunan, Pəhləvi, Filados, Uyğur, Soqd, Monqol və «Alban» (Arran) əlifbaları ilə müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, Nüvədi Qarqadaşı kitabələrindəki yazı bunların heç birinə oxşamır...

Bu əvəzsiz kitabələrdəki yazılar Orxon-Yeniseylə eynidir, ancaq yazıların quruluşundan aydın olur ki, bu yazı olduqca qədimdir, Orxon-Yeniseyin «əcdadıdır» (24, s. 13-18).

Qədim və Orta əsr mənbələrindən aydın olur ki, qarqarlar Şərqi Qafqazda yaşamışlar. Onların adına eramızın 24-cü ilində vəfat etmiş yunan alimi Strabonun «Coğrafiya» kitabında rast gəlirik: «... Albanların ölkəsinə gələn Feoan söyləyir ki, Skif tayfaları olan hel və lehlər amazonkalar və albanlar arasında yaşayırlar... Skepsirali Metrodor və Qipsikrat isə iddia edirlər ki, amazonkalar Qafqaz dağlarının Karavin adlanan şimal ətəklərində qarqarlarla qonşu yaşayırlar... Çox qədim mərasimlərə görə, qarqarlar da bu dağa çıxırlar ki, qadınlarla birlikdə qurban verib uşaq doğmaları üçün onlarla yaşasınlar» (24, s. 15).

Qarqarların türkdilli xalq olduğunu sübut edən faktlar çoxdur. Q.Qeybullayev «Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi» kitabında yazır: «İli çayı vadisində Karkar çayı və Semireçidəki qarqar toponimi barədə məlumatlar mövcuddur. Qazaxıstanın şimal dağlıq hissəsi Karkarinski adlanır, qədimdə Türkmənistanda Qarqar adına iki çay varmış. Buxara xanlığı ərazisində də Karkar çayı qeyd edilir. Qədim Orta Asiya qırpaqları arasında Karkar antroponiminin geniş yayıldığı məlumdur.

Karkar qırqızların «Manas» eposunun qəhrəmanı Manasın babası olmuşdur. Bartold göstərir ki, Manasın mənsub olduğu xalq «Karkar» və «Qırpaq» adlanırdı (24, s.16-17).

Verilən bu ötəri məlumatlar da bir daha sübut edir ki, rəsmi sənədlərdə son 100 ildə Ermənistan kimi qeyd olunmuş ərazi, əslində, qədim etnoslarına məxsus olmuşdur. Bu region türk etnoslarından hunların, sakların, qarqarların, oğuzların, səlcuqların və daha neçə-neçə etnosun qışlama qərgahı, düşərgəsi olmuşdur. Bu ərazi türk tayfalarının qərbdən şərqə, şərqdən qərbə, şimaldan cənuba və cənubdan şimala hərəkət etdikləri yol olmuşdur. Son orta əsrlərdə və xüsusilə XIX-XX əsrlərdə güclənən qonşu dövlətlər türk etnosların bu

regiondan sıxışdırılıb çıxarılması üçün çox çirkli, iyrenc, əcaib oyunlara girmiş və tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində, təəssüf ki, məqsədlərinə nail olmuş, arzu və istəklərini sürətləndirmək, Azərbaycan türklərini bu ərazidən çıxarmaq üçün qondarma bir dövlət yaratmışlar. Bu dövləti Ermənistan adlandırmışlar və onların əli ilə çirkin oyunları həyata keçirmişlər. Ermənistan adlandırılan bu diyar, əslində, Qərbi Azərbaycandır. O Azərbaycan ki, onun böyük tarixi ərazisi olmuş, bu ərazidə Azərbaycan özünün dövlətlərini yaratmışdır. Dövlətin sərhədləri şimaldan Dağıstan, cənubdan İran, şərqdən Xəzər və qərbdən Ağrı dağı olmuşdur.

Ermənilərin Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycanı parçalatmaq torpaqlarını özünüküləşdirmək siyasəti bir neçə mərhələdə və istiqamətdə aparılmışdır.

I mərhələdə - «yazıq» erməniləri yerləşdirmək. Bu ən çox Qarabağda və Qərbi Azərbaycanda həyata keçirilmişdir.

II mərhələdə - Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri dəyişdirmək. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün rəsmi sənədlərdən götürülmüş cədvələ diqqət yetirmək kifayətdir.

Cədvəl B.Budaqov və Q.Qeybullayevin «Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti» (B., 1998). İ.Bayramovun «Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri» (B., 2002), Ə.Ələkbərlinin «Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan» (B., 1994). Ə.Rüstəmlinin «Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları» (B., 1998) kitablarında verilmiş faktlar və şəxsi müşahidə əsasında Zəngəzur mahalı üzrə hazırlanmış cədvəl ermənilərin mənfur və alçaq siyasətlərini bir daha açıb göstərir.

Cədvəl 1

Rəsmi dəyişdirilmiş adlar

GORUS rayonu

Bayandur	Vagatur	07.05.1968
Əliquluşən	Aşataşen	01.06.1940
Yayıcı	Qarjis	03.07.1968
Muğancıq	Haygedzor	19.04.1950
Gorus	Qoris	
Qaladərəsi	Qalidzor	
Yeritsatumb	Bartsravan	
Körü	Dzoraşen	

QAFAN rayonu

Axtaxana (Xladağ)	Corasten	01.06.1940
Dəymədağlı	Şrvenants	—
Zeyvə	David-bek	26.06.1949
Kilsəkənd	Sraşen	
Körü	Dzoraşen	19.04.1950
Gütqum	Qehanuş	29.06.1949
Mahmudlu	Çaykənd	01.06.1940
Pirməzrə	Katnarat	29.06.1949
Sirkətas	Xdrants	
Tortnu	Andaraşad	29.06.1949
Kürdkənd	Lernadzor	
Maqauz	Kaxnut	29.06.1949
Dördnü	Antaraşat	29.06.1949

MEHRİ rayonu

Püşgah	Ayqudzor	
Astazur	Qvanidzor	22.04.1935
Lok	Vartanadzor	—

SİSYAN rayonu

Ağkənd	Aşatavan	17.04.1948
Qarakilsə	Sisavan Sisyan	02.03.1940
Dərabbas/Darabaş	Darabaş	10.09.1946
Əlili	Salvard	03.01.1935
Ərəfso	Arevus	03.07.1968
Mərzə	Bartsravan	10.09.1946
Məliklər	Spardaryan	04.05.1939
Saybalı	Sarnakunk	10.09.1946
Təzəkənd	Tasik	03.07.1968
Urut	Vorotan	03.07.1968
Şənatağ	Lernaşen	02.03.1940
Sıxlar	Qızılsəfəq	02.03.1940
Ahh	Salvard	03.01.1939
Bazar çay	Voroton	—

III mərhələdə - Azərbaycanlıları qədim dədə-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq.

Tarixi sənədlər göstərir ki, bu, düşünülmüş, ardıcıl, məqsədyönlü bir proses olmuşdur. Rus tarixçisi İ.Şopen «Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünü əks etdirən tarixi abidəsi» (Sankt-Peterburq, 1852) əsərində çox maraqlı bir məlumat verir: 1828-1832-ci illərdə erməni vilayətində 1111 yaşayış məskəni olmuşdur ki, bunlardan da cəmi 62 kənddə yerli ermənilər məskunlaşmışdır. 1069 kənddə isə Azərbaycan türkləri yaşayırdı.

Ermənilərin və onların havadarlarının çirkin xislətinə hamıdan yaxşı bələd olan tanınmış tarixçi alim İsrəfil Məmmədovun «Tariximiz, torpağımız, taleyimiz» (B., 2002, 700 səh) adlı fundamental monoqrafiyasında tarixi sənədlərdən toplanmış, ümumiləşdirilmiş, 1873-1990-cı illərə qədərki uzun bir dövrdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların yayılması və sayı haqqında maraqlı bir cədvəl verilmişdir. Mövzu ilə bağlı tam təsəvvür əldə etmək üçün Zəngəzur mahalının 4 rayonu ilə bağlı həmin cədvəli eynilə oxucuların nəzərinə çatdırırıq (14, s.235-254).

Tarix boyu Azərbaycana yağdı kəsilən Rusiya və İran Böyük Azərbaycanı parçalamaq, strateji cəhətdən əlverişli rayonlarını və bölgələrini ələ keçirmək üçün məqsədyönlü, Çirkin oyunlar oynamış, birləşməkdən çox mənəm-mənəmlik iddiasında olan bəylər və xanımlar, «milli liderlər»in səhvindən, xəyanətindən bacarıqla istifadə etmişlər. Belə itgilərdən, bəlkə də ən böyüyü Zəngəzur olmuşdur. Zəngəzur parçalanmış 2 Azərbaycanı, Türkiyəyə yə Şimali Azərbaycanı ədəbi olaraq ayırır, çox kövrək vəziyyətdə olan əlaqə körpüsünü uçururdu. Nəticədə Azərbaycanın və Türk dünyasının faciəsi baş verdi. Ortaya belə bir sual çıxır: Zəngəzuru ermənilərə kim verdi və niyə verdi?

Bu sual bu gün daha aktual səslənir. Ona görə də Azərbaycanın qeyrətini çəkən hər bir ziyalı bu suala cavab axtarır. Hər öz bildiyi kimi bu tarixi səhvi açmağa çalışır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü E.İbrahimovun bəzi açıqlamalarını burada verməyi özümə borc bilirəm:

ERMƏNİSTAN AZƏRBAYCANLILARI

(1873 - 1990)

№	Kəndlər (üzrə)	(rayonlar	1873	1886	1905	1914	1990
QAFAN							
1	2	3	4	5	6	7	
1	Avsarlı	-	-	-	-	0	
2	Almalix	-	-	-	465	0	
3	Atqız	-	120	198	36	0	
4	Arxusti	-	-	24	2	0	
5	Acıbac	-	220	-	-	0	
6	Acılı	-	153	340	10	0	
7	Açaxlı	-	-	-	-	0	
8	Babayağublu	-	145	190	179	0	
9	Baydaq	-	68	193	-	0	
10	Baydaş	-	-	100	230	0	
11	Baynakar	-	-	-	93	0	
12	Barabatum	-	-	445	179	0	
13	Baharlı	-	138	132	-	0	
14	Baharlı	-	432	-	93	0	
15	Burçalı	-	-	-	-	0	
16	Qarabaş	-	-	-	-	0	
17	Qaratqa	-	322	-	-	0	
18	Qaraçimən	-	225	376	216	0	
19	Qafan	-	-	-	-	0	
20	Qovşud	-	-	-	320	0	
21	Qoraman	-	-	-	138	0	
22	Quşçulu	-	221	-	93	0	
23	Daşbaş	-	-	-	-	0	
24	Daşnov	-	31	47	39	0	
25	Dəlləkli	-	-	336	276	0	
26	Dovrus	-	184	268	297	0	
27	İncivar	-	92	140	89	0	
28	Yeməzli A.	-	-	-	-	0	
29	Yeməzli Y.	-	244	246	899	0	
30	Kavart	-	580	153	-	0	
31	Katar	-	382	139	-	0	
32	Kecalan	-	-	-	-	0	
33	Kefaşan	-	130	-	-	0	
34	Kirs	-	-	-	-	0	
35	Kurut	-	-	-	-	0	
36	Geği	-	254	970	-	0	

37	Girətağ Y.	-	537	666 -	-	0
38	Girətağ A.	-	-	289	-	0
39	Gərd	-	60	-	-	0
40	Gödəkli Y.	-	-	-	-	0
41	Gödəkli A.	-	206	-	-	0
42	Mahmudlu	-	404	596	-	0
43	Mollah	-	637	270	456	0
44	Muçes Novruzlu	-	-	303	377	0
45	Müsəlman	-	34	-	-	0
46	Oxçu	-	112	1709	200	0
47	Oxtar A.	-	338	454	353	0
48	Pəyəhan	-	338	454	353	0
49	Pir Davudan	-	-	-	-	0
50	Pirili	-	223	291	360	0
51	Sançərəvaz	-	258	467	520	0
52	Seyidlər	-	-	-	-	0
53	Siznək	-	178	425	75	0
54	Siznək	-	-	-	-	0
55	Sirkates	-	-	414	390	0
56	Sünik-Sümüklü	-	-	95	317	0
57	Tecadin	-	-	-	-	0
58	Turablı	-	-	123	-	0
59	Xələc - 2	-	308	510	300	0
60	Çiriş	-	-	-	-	0
61	Çobanlı	-	96	-	156	0
62	Çüllü	-	110	85	110	0
63	Cibili	-	-	90	160	0
64	Craxor	-	18	-	-	0
65	Şabadin Yeğnek	-	261	317	275	0
66	Şabadin Oxçu	-	582	-	-	0
67	Şəhərcik	-	371	395	180	0
68	Şirvanşahlı	-	68	125	98	0
69	Şotanlı	-	-	-	-	0

SİSYAN

1	2	3	4	5	6	7
70	Ağudi	-	903	1345	1070	0
71	Alışar	-	138	-	214	0
71	Alışar	-	138	-	214	0
72	Aravus Ərəfsə	-	154	440	300	0
73	Aravis	-	150	270	616	0
74	Baharlı	-	55	-	49	0
75	Vağudi	-	926	395	870	0
76	Qıvraq	-	69	-	-	0
77	Qızılıçğ	-	287	450	441	0
78	Darabas	-	453	440	1128	0

79	Dəstəgerd	-	-	510	450	0
80	Dulus	-	176	-	-	0
81	Ərikli - 2	-	126	126	214	0
82	Ərikli - 1	-	106	150	325	0
83	Zabalzadur	-	64	143	120	0
84	İrimis	-	150	270	616	0
85	Gedatağ	-	-	415	415	0
86	Lor	-	-	455	414	0
87	Məlikli	-	209	282	249	0
88	Murğuz	-	138	-	190	0
89	Püsək	-	332	-	310	0
90	Pulkənd	-	122	193	282	0
91	Sisyan	-	633	850	1300	0
92	Sofulu	-	-	970	-	0
93	Urut-Rut	-	211	435	-	0
94	Nortagiz	-	495	-	409	0
95	Comarlı	-	244	410	770	0
96	Şamb	-	-	495	405	0
97	Şəki	-	657	1605	450	0
98	Şıxlar	-	306	590	1584	0
99	Şükər	-	218	280	585	0
GORUS						
1	2	3	4	5	6	7
100	Ağbulaq	-	-	-	-	0
101	Allar	-	-	-	-	0
102	Bağırbəyli	-	869	836	-	0
103	Bayandur	-	-	803	409	0
104	Binayeri	-	68	108	166	0
105	Qurdqulaq	-	-	54	-	0
106	Kosalar	-	144	358	55	0
107	Kürdlor	-	-	123	215	0
108	Paşaraçur	-	-	-	-	0
109	Şamsız	-	-	22	186	0
110	Şurnux	-	-	177	104	0
111	Maeshri	-	-	-	-	0
112	Aqaraq	-	-	-	-	0
113	Aldərə	-	107	1505	1987	0
114	Amrakar	-	-	-	-	0
115	Arevik Nor	-	-	-	-	0
116	Bugakar	-	-	194	96	0
117	Vartanadzor- 1	-	480	951	-	0
118	Vartanadzor - 2	-	174	439	1053	0
119	Vahravar	-	-	258	-	0

120	Ernadzor	-	204	-	-	0
121	Lehvaz	-	375	525	836	0
122	Maralzəmi	-	-	-	-	0
MEHRİ						
1	2	3	4	5	6	7
123	Morzigit	-	301	766	751	0
124	Mülk	-		96	78	0
125	Nüvədi	-	1083	771	1072	0
126	Tağamir	-	129	194	225	0
127	Tuğut	-	199	-	-	0
129	Tey (Acılı)		174	425	-	0

«...XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət həddindən artıq kəskinləşməyə başlamışdı və bu dövrdə çar imperiyasının «Parçala, hökm sür!» siyasəti özünün böhran həddinə çatmışdı. 1906-cı ildə imperiyanın qanunvericilik orqanına ilk seçkilər keçirilməsi hələ demokratik təsisatların yaradılması demək deyildi. Xüsusən ona görə ki, 1905-ci ildə ermənilər azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər və çarizmin yerlərdəki canişinləri bu və ya başqa formada həmin qətləməyə iştirak etmişdilər...

Bütövlükdə Azərbaycanın o dövrdə yaşadığı proseslər və qarşılaşdığı problemlər onun əzəli torpaqları olan Naxçıvan, Zəngəzur, İrəvan və s. bölgələri üçün də səciyyəvi idi. Naxçıvan və Zəngəzurla bağlı məsələlərin 1917-21-ci illər arasındakı müddətdə Transqafqaz seymində, ADR, Türkiyə və Ermənistan parlamentlərində, Paris sülh konfransında, Azərbaycan və Ermənistan komitələri və mərkəzi icraiyyə komitələrində, PK(b)MK-da, Moskva və Qars konfranslarında bu və ya digər dərəcədə müzakirəsi, bir sıra beynəlxalq müqavilələrdə (Ərzincan, Batumi, Sevr, Gümrü, Moskva, Qars) müxtəlif səpkilərdə əhatə olunması bu fikri təsdiqləyə bilər.

Rusiyada fevral inqilabının qələbəsidən ruhlanan ermənilər millətlərin «təyin-müqəddərat hüququ» adı altında Türkiyənin şərq vilayətləri, Şimali və Cənubi Azərbaycanın əraziləri hesabına öz dövlətlərini yaratmağa girişdilər. Onların iddia etdikləri ərazilərin etnik tərkibinə nəzər salaq, hələ 1832-ci ildə İrəvan əyaləti əhalisinin 49,877 nəfəri azərbaycanlı, 20,073 nəfəri yerli erməni idi. 45,207 erməni isə Türkmənçay müqaviləsindən sonra məqsədlə İrəvana köçürülmüşdü. Ə.Topçubaşovun Paris sülh konfransının sədrinə və müttəfiqlərə göndərdiyi 1919-cu il tarixli etiraz notasında isə göstərilirdi ki, Şərur-Dərələyəzdə azərbaycanlılar əhalinin 72,3 faizini, Sürməlidə 68 faizini, İrəvanda isə 60,2 faizini təşkil edirdi. S.Şaumyanın Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin olunması erməniləri xeyli ruhlandırmışdı və onlar Azərbaycan torpaqlarını zorakılıq yolu ilə tutmağa başladılar...

Yaxın (Türkiyə, Rusiya, İran, Ermənistan) və uzaq (İngiltərə, ABŞ, Fransa və s.) xarici dövlətlər bu bölgələrə konkret maraqlar göstərmişlər. Yalnız Türkiyə Azərbaycanda çox qısa müddətdə baş verən və bir-biri ilə kəskin təzad təşkil edən siyasi sistem dəyişikliklərinə baxmayaraq, Naxçıvanla Zəngəzur, Anadolu ilə Azərbaycanı birləşdirən strateji dəhliz hesab edir, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına hərbi-siyasi yardım göstərirdi. Rusiya isə bütövlükdə Azərbaycanın yenidən ələ keçirilməsinə çalışır və bu məsələyə özünün «tarixi torpaqlarının geri qaytarılması» kimi yanaşırdı. İki əsrdən artıq bir müddətdə Qafqaz xalqlarının müstəqilliyi yolunda başlıca əngəl olan, rus müstəmləkəçiliyinin əsas dayaqlarından sayılan, tarixin kəskin dönüş anlarından həmişə faydalanmağa çalışan ermənilər isə növbəti dəfə «Böyük Ermənistan» ideyasının reallaşdırılmasına can atırdılar. Bu niyyətlə də Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və s. bölgələrinə ərazi iddiaları irəli sürmüşdülər. Onlar Rusiyanın himayəsindən istifadə etməyə çalışırdılar...

... 1921-ci ilin ortalarında Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi başa çatdı. Həmin ilin iyulun 20-də Ermənistanda 9-cu Zəngəzur qəzası yaradıldı. Azərbaycanda bundan əvvəl 1921-ci il 19 may tarixli əhalinin siyahıya alınmasına dair dekretə Zəngəzur qəzasının adı qeyd edilmədi. Zəngəzurun Azərbaycan hökuməti tərəfindən tamamilə unudulmasından bəhrələnen ermənilər qəzanın daxili işlərinə kobud müdaxilə edirdilər. Ermənistan hökuməti bölgəyə qaçqınların qayıtmasına imkan vermirdi. Müxtəlif ölkələrdən məqsədyönlü surətdə Ermənistana gətirilən ermənilər isə Zəngəzurda yerləşdirildilər. Onlar bununla kifayətlənməyərək sonralar Zəngəzurun bir. sıra ərazilərini də ələ keçirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Mehrdə erməni rayonu yaratmaq adı altında Nüvədi, Ernəzir və Tuğut Ermənistana verildi. Bu kəndlər Zəngilanın idi və Zəngilanın başçıları həmin kəndlərin rayon mərkəzindən xeyli aralı olduğunu və onlarla əlaqələrin çətinliyini əsaslandıraraq öz əməllərinə haqq qazandırmışdılar. 1939-cu ildə Ernəzir Nüvədi ilə, Tuğut isə ermənilər yaşayan Astazurla

birləşdirildi. Bununla da Azərbaycan özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvandan ayrı salındı, məmləkətimiz parça-parça edildi (3, s.4).

Zəngəzuru və İrəvanı ələ keçirməzdən çox-çox əvvəl Rusiya bu siyasəti Türkiyə ərazisində reallaşdırmağa çalışırdı. Tarix elmləri namizədi Sani Hacıyev 2001-ci ildə «Azərbaycan» qəzetində çap etdirdiyi «Erməni məsələsi» adlı yazısında faktların dili ilə çox maraqlı məqamlara toxunmuşdur:

«... İstanbuldakı Rusiya səfirliyinin müşaviri Qulkeviç müharibənin əvvəlində çarın Qafqazdakı canişininə yazırdı ki, ermənilərin köməyi ilə «muxtar» Türkiyə Ermənistanı yaratmaq, Mersin limanı ilə birlikdə bu muxtar vilayəti Rusiyanın müstəmləkəsinə çevirmək lazımdır. O yazırdı ki, «gələcək Ermənistan»ın sərhədləri istinasız olaraq rus dövlət mənafeələrinə uyğun müəyyənləşdirilməlidir: «Gələcək Ermənistan»ın, deməli, Rusiyanın Aralıq dənizinə çıxışını təmin etməyə çalışmaq lazımdır. «Ermənistan»ın parçalanmasına və bununla bağlı olaraq Kilikiyada hər hansı dövlətin möhkəmlənməsinə yol vermək olmaz.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində bir sıra söhbətlər nəticəsində «Daşnaksütyun» nümayəndələri aşağıdakı təkliflərlə razılaşdılar:

1. Türkiyə imperiyasının ərazisində muxtar əsaslarda Ermənistan yaradılmalı;
2. Türkiyənin suverenliyinin saxlanması; bu yalnız sultanın iri dövlətlərin general-qubernator təsdiq etməsi və bayrağın saxlanması ilə özünü göstərəcəkdir. Ermənistanın daxili işlərinə hər hansı müdaxilə, yaxud orada türk qoşununun saxlanması ilə verilməz.
3. Üç dövlət - Rusiya, İngiltərə və Fransa tərəfindən Ermənistan üzərində qəyyumluq.
4. Ermənistan ərazisi 6 erməni vilayətini (Qərbdə və Cənubda demək olar ki, bütünlüklə müsəlmanlarla məskunlaşmış ayrı-ayrı kiçik əraziləri istisna olmaqla) Mersində bir Aralıq dənizi limanı ilə birlikdə Kilikiyanı əhatə etməli idi.

5. Çar hökumətinin «Muxtar Türkiyə Ermənistanı» üzərində öz qəyyumluğuna nail olmaq istəyi müttəfiqlərin, birinci növbədə Kilikiyada böyük maraqları olan Fransanın mənafeələri ilə zidd gəlirdi. Buna görə də rus diplomatiyası maneə edirdi. Petroqraddakı rus-daşnak danışıqlarından sonra Rusiya XTN daşnaklara İngiltərə və Fransa hökumətlərinin qarşısında «erməni məsələsi»nin hazırlanmış həlli layihəsini daşnakların müdafiə etməsini məsləhət gördü. Xüsusilə də Kilikiyanın Şərqi Anadolu vilayətlərinə birləşdirilməsi barədə istinasız olaraq erməni nümayəndələri çıxış etməli idilər»(2). Gözləmək olardı ki, XX əsrin əvvəllərində yaranan Sovet İttifaqı adlanan güclü bir dövlət 200 ildən artıq davam edən haqsızlığa, erməni xəstəliyinə, çar Rusiyasının millitarist siyasətinə son qoyacaq. Əksinə oldu.

Göründüyü kimi, bu haqsızlıq Sovet hakimiyyəti illərində 70 ildə daha da həddini aşmış, 1988-1991-ci illərdə dəhşətli bir zirvəyə çatdı. Məhz bu qısa müddətdə istilacı sovet ordusunun köməyi ilə Azərbaycanın ərazisinin 20 faizi rusların yardımı sayəsində ermənilər tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı rəhbərlərinin xəyanəti, bacarıqsızlığı, milli liderin olmaması, hakimiyyət üstündə Xalq Cəbhəsi liderləri ilə sovet ideologiyası ilə tərbiyə olunan, satqın, burnunun ucundan uzağı görməyən kütbeyin və əfəl, satqın dövlət rəhbərləri arasında gedən didişmələr oldu. Nəticədə, on minlərlə günahsız qanlar töküldü, 20% torpaq, onun maddi və mənəvi sərvətləri yağılardan əlinə keçdi, bir milyon soydaşlarımız sonu görünməyən qaçqınlıq həyatına qovuşdu. 1993-cü ilin iyun ayında H.Əliyevin xalqın tələbi ilə respublikada hakimiyyətə gəlişi Azərbaycanı fəlakətdən qurtardı - sülh yarandı, ölkədə özbaşınalıq son qoyuldu, ordu yaradıldı, iqtisadiyyat yoluna qoyuldu, dünya miqyaslı işlər görüldü. Azərbaycan həqiqətləri təbliğ olundu.

«Sovet hakimiyyəti bizə xoşbəxtlik gətirmək üçün yox, 1828-ci ildə acgözlüklə bölünmüş torpaqlarımızı bir də bölmək, İrəvanı, Göyçəni, Zəngəzuru, Dərbəndi tutmaq üçün qurulmuşdu. 1920-ci ilin dekabr ayında Zəngəzur, 1922-ci ilin həmin ayında Göyçə və Dilican əraziləri, 1923-cü ildə Naxçıvan torpağının bir hissəsi, 1982-87-ci illərdə isə maymaq rəhbərlərimizin «xətrinə» Qazax rayonu ərazisinin bir hissəsi «qardaş» Ermənistan Sovet Respublikasına «bəxşiş» edilmişdir. Məqsəd bu olmuşdur ki, «zavallı, yazıq, məzlum» erməni xalqının da öz respublikası olsun. 1920-ci ildə cəmi 11 min kv.km ərazisi olan Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının hesabına 1988-ci ildə 30 min kv.km ərazisi olan bir respublikaya çevrildi. Bu gün isə tarixdə oxşarı olmayan bir haqsızlıq - üzdənirəq ikinci erməni dövləti Dağlıq Qarabağ Respublikası yaranır!! Azərbaycan Respublikası isə susur!!... Dəhşət! Əgər susuruqsa, «xətrə» dəymirik və deməli, Anamız Azərbaycana xəyanət edirik!» (10.5).

Tarix elmləri namizədi İsrail Məmmədov uzun illər apardığı elmi araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, «Rusiya-İran müharibəsində (1826-1828) İrəvan xanlığı ərazisində azərbaycanlılar yaşayan 420 kənd yerlə yeksan edilib. Müharibənin sonunda (1828) burada qalan kəndlərdən 254-də azərbaycanlılar, 38-də ermənilər, 25-də isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışmış yaşayırdılar. 1828-ci ildən 1872-ci ilədək ermənilər daha 146 kənddən azərbaycanlıları sıxışdırıb çıxartdılar. Bu kəndlər azlıq edirmiş kimi, ermənilər 15 kəndin də azərbaycanlılardan «təmizlənməsinə» nail oldular. 1826-1872-ci illərdə azərbaycanlıların ata-baba kəndlərindən 420-si dağıldı, 161-i də ermənilər tərəfindən zəbt edildi. Bu hesabla cəmi 46 il ərzində İrəvan quberniyası ərazisində etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 581 kənd azərbaycanlısız qaldı, yəni erməniləşdirildi.

İrəvan xanlığı zəbt edilərək Rusiyaya qatılandan sonra cəmi iki il (1828-1829) ərzində qonşu ölkələrdən planlı qaydada köçürülüb gətirilən ermənilər burada azərbaycanlılara məxsus 208 kəndə sahib oldular. Azərbaycanlıların sıxışdırılıb etnik ata-baba torpaqlarından çıxarılmasına dair faktlar ərazi baxımından da çox şey deyir. İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv.verst, yəni 26397,06 kv.km, Qars vilayət (18739,46 kv.km) ilə birlikdə 45136.52 kv.km olmuşdur. İrəvan xanlığından Ermənistan Sovet Respublikasına keçən ərazi 1380600 hektara yaxın idi. Diqqət yetirin: 1828-ci ildə ermənilərin payına bu torpaq sahələrinin cəmi 3,37 faizi, yəni 46515 hektarı düşürdü. Azərbaycanlılara çatan torpaqlar isə 1334085 hektar, yəni ümumi ərazinin 96,63 faizi qədər idi. Lakin 1828-ci ildən 1873-cü ilə qədər azərbaycanlıların torpaq payından 408 min hektarı, 1918-1920-ci illərdə isə 633 min hektarı (təqr. 75 faizi) ermənilərə verilmişdi» (14.254-255).

Uzun illər Ermənistan SSR-də yüksək partiya işlərində çalışan «Sovet Ermənistanı» qəzetinin baş redaktoru olan Həbib Həsənov «Silinməz adlar - sağalmaz yaralar» (Bakı, 1997) kitabında Qərbi Azərbaycanın, o cümlədən Zəngəzurun faciələrindən, soydaşlarımıza edilən fiziki, maddi və mənəvi zülmərdən söz açır. H.Həsənov S.Zavaryanın 1907-ci ildə nəşr olunan «Экономические условия Карабаха» «Голод 1906-1907 г.» kitabından verilən belə bir statistika Zəngəzur və onun əhalisi, mahalın tarixi taleyi haqqında maraqlı informasiya çatdırır, əsrimizin ilk illərində Qarabağ adlanan böyük bir ərazinin beş qazadan ibarət olmasını göstərir: Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur. Həmin kitabda Zəngəzurdə yaşayış məntəqələrinə və əhaliyə dəyən ziyan öz kəskinliyi ilə əks olunmuşdur. Xüsusilə erməni-tatar (Söhbət Azərbaycan türklərindən gedir - V.Ə.) münafiqəsi zamanı (1905-1906-cı illərdə) dağıdılmış kəndlər və ailələr haqqında aşağıdakı faktlar şahidlik edir (26.93):

Qəzalar	Ermənilərin itkisi		Tatarların itkisi	
	Dağıdılan kəndlər	Zərərçəkən ailələr	Dağıdılan kəndlər	Zərərçəkən ailələr
Zəngəzur	14	817	43	1465

Məlum milli qırğın uzun illər Zəngəzurdə azərbaycanlıların mövqeyinə, həyat tərzinə ciddi təsir göstərmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək mümkündür (26.42-43).

1920-ci ilədək olan qəzalar	1920-1930-cu illərdə olan qəzalar	Müasir rayon bölgüsü	Azərbaycanlı əhalinin sayı (illər)				
			1916	1926	1931	1959	1970
Yelizavetpol	Zəngəzur	Qafan	---	---	5.713	11146	1352
		Gorus	---	---	452	801	1184
		Sisyan	---	---	4.0*08	6.212	0-1
		Mehri	11.85	1.201	2,334	3.351	3.852

Verilən cədvəllər üzrə statistik informasiya Zəngəzur mahalının ayrı-ayrı rayonlarında erməni şovinizminin bu və ya digər bölgədə genişlənməsi haqqında məlumat verir.

Qonşu dövlətlərin və erməni azğınların Qərbi Azərbaycan ərazisində Zəngəzur kimi dağlıq və sərt iqlimə malik olan ərazini bir nömrəli obyekt seçməsi əsassız deyildir. Bu region həmişə onların maraq dairəsində olmuşdur.

Zəngəzur - əlçatmaz, təbii müdafiə istehkamı xatırladan bu diyar Cənubi Qafqazla Kiçik Asiya arasında əlverişli mövqedə yerləşir. Cənubi Azərbaycanla Zəngəzuru və Naxçıvan mahalını Araz çayı ayırır. Bir çox tarixi faktlar, hadisələr Zəngəzurla bağlıdır. Xüsusilə sak, hun, qarqar, oğuz, zəngi və d. tayfaların, Babək, Dədə Qorqud və Qaçaq Nəbi kimi tarixi şəxsiyyətlər, Bəzz qalası, Qarqar yazısı kimi abidələrin, onqon və şamanizm etiqaadının Zəngəzurla izlərinin olması bir sıra tarixi həqiqətlərin araşdırılması üçün açar rolunu oynayır.

Çox geniş bir ərazini əhatə edən Zəngəzur Araz çayı boyunca Mehridən Akaraya qədər, şimaldan Qapıcıq (3400 m) və Xusdub (3202 m) zirvələrinə, Zəngəzur və Bərgüşad dağlarına qədər uzanır. Bazar çay Zəngəzur mahalını sanki tən yarı bölür.

1920-ci ilə qədər Zəngəzur Azərbaycanın tərkib hissəsi sayılan Zəngəzur mahalı, əslində uzun illər rəsmi sənədlərə Gəncə quberniyasının qəzası kimi göstərilmişdir: Sisyan, Gorus, Mehri, Qafan, Zəngilan, Qubadlı, Laçın 1920-ci ildə Zəngəzurla yaşayan 224.197 nəfər əhalinin 70 %-i Azərbaycan türkləri idilər (9).

Ümumilikdə Qərbi Azərbaycanın tarixi, coğrafi yerləşməsi, iqtisadiyyatı, etnik tərkibi, əhalisi, maddi-mədəniyyəti ilə yaxından bələd olan hər bir şəxs yaxşı bilir ki, ermənilər zaman-zaman Azərbaycanın torpaqlarını, xüsusilə Zəngəzur, Göyçə, İrəvan, Qarabağ, Dərələyəz mahallarını zəbt etmiş, həmin ərazilərin Ermənistanın qədim ərazisi olduğunu saxta sənədlərlə sübut etməyə çalışmışlar.

Erməni tədqiqatçıları Zəngəzurun orta əsrlər dövrünə aid bir sıra tarixi abidələrini süni surətdə saxtalaşdıraraq onları xristian kilsəsi, məbədi adlandırmaqla VII-X əsrlərdə bu diyarda guya ancaq ermənilərin yaşadığını sübut etməyə cəhd etmişlər. Ən qəribəsi budur ki, məbədlərin ermənilərə məxsus olmadığını bildikdən sonra da bunu etiraf etmək istəmir, əksinə, dövlət qoruğu səviyyəsində qeydiyyatdan keçirmişlər. Bir neçə belə abidənin adını çəkəcəyik: Qafan rayonundakı Şəhərcik kəndinin 4 km. məsafəsində, kəndin Vəng deyilən yaşayış sahəsində bir neçə otaqdan ibarət olan bir binanın xarabalığını 1965-ci ildə Ermənistan Akademiyasının tarixçiləri Vəng deyil. Vahanavank (vahan kilsəsi) adlandıraraq özlərinin hesab etmiş, qeydiyyatdan keçirmişlər. Eyni saxtakarlığı erməni tarixçiləri 1986-cı ildə Qafan rayonunun Ecanın dərəsində yerləşən Dovrus kəndinin yanındakı tarixi abidə (Alban kilsəsini) ilə də bağlamaq istəmişlər. Lakin gördükdə ki, burada xristianlıqdan əsər-əlamət yoxdur, bu abidə azərbaycanlılara məxsusdur, izi itirmək üçün avtomobillə gedib həmin yazılı daşı aparmaq istəmişlər. Kəndin camaatı oraya toplaşmış bu abidənin müqəddəs olduğunu söyləmiş və daş kitabəni aparmağa qoymamışlar. Vaxtilə cəmi 20-25 faiz erməni əhalisi olan (75 faizi azərbaycanlı) Sisyan (Qarakilsədə) 292 tarixi abidə qeydə alınmışdır. Bu abidələrin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsusdur.

Qədim alban abidələri ilə zəngin olan Zəngəzur dağları erməni tarixçiləri tərəfindən saxtalaşdırılmaqla xristianların - ermənilərin qədim ata-baba yerləri (VII-X əsrlər) olduğu iddia olunur. Guya bu ərazidə X əsrə qədər ancaq ermənilər yaşamışdır. Onlar tarixi saxtalaşdırmaq, Zəngəzura sahib çıxmaq üçün hər cür saxtakarlığa, iyrənc əməllərə əl atmışlar. Fikir aydın olsun deyə, bəzi faktlara aydınlıq gətirək. Zəngəzurun Qafan rayonunda Şəhərcik adlı qədim yaşayış məntəqəsi vardır. Bu kəndin yaxınlığında Vəng deyilən yaşayış sahəsi bir neçə otaqdan ibarət binanın xarabalığı məlum idi. Ermənistan Elmlər Akademiyasının əməkdaşları 1965-ci ildə buranı Vəng kimi deyil, Vahanavank (Vahan kilsəsi) adlandırmış, erməni kilsəsi (abidəsi) kimi qeyd alınmışdır. Hər bir Zəngəzurlu yaxşı xatırlayır ki, bu cür Vəng adlanan binalara (ibadətqahlara) təkcə Qafanda deyil, Sisyan, Gorus, Mehri, eləcə də Dağlıq Qarabağda, İsmayılı, Qəbələ, Şəki, Qax və Balakən zonasında da rast gəlinir. Bu bir mədəni təbəqədir. Onların erməniləşdirilməsi tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Qafan rayonunun Ecanın dərəsində yerləşən Dovrus kəndindəki, Sisyan rayonunun Urud, Vagudi, Qarakilsə və d. kəndlərindəki Alban kilsələrində də bu cür saxtalaşdırma, özünü küləşdirmə siyasəti aparılmışdır. XVIII-XIX əsrə qədər Sisyan ərazisində əhalinin 75 faizi Azərbaycan türkləri idi. Yaxşı xatırlıdır, təxminən 1943-1944-cü illərdə Sisyan rayonunun Şıxlar (Qızıl Şəfəq) kəndində Xırmanlar adlanan qədim yaşayış yerinə dərədən, qədim kahaların altı ilə yol çəkilirdi. Dağıdılan torpaq təbəqə üzə çıxırdı. Tarix elmləri doktoru, arxeoloq prof. Vəli Əliyev bu mənşəni, orda gördüyü keramikanın, bəzək əşyaları, dəfn mərasimi ilə bağlı qəbr yerlərini, insanların məişəti üçün yararlı əşya və ərzaq qalıqlarını xatırlayaraq göstərir ki, bu mədəni təbəqə ilə Kür-Araz mədəni təbəqəsi bir-birinə çox bənzəyir.

Başqa bir maraqlı fakt, təkcə Sisyan (Qarakilsə) rayonunda qədim dövrlərə aid 292 tarixi abidə qeydə alınmışdır (10, s.122)

Prof. S.A.Məmmədovun «Simeon Yerevanlının» «Cambr» əsərində «Azərbaycan toponimləri XVII əsr» adlı həcməo kiçik məqaləsində bizim məqsədimizi açıqlamağa kömək edən digər dəyərli faktlarla qarşılaşdıq. Maraqlananlar üçün aşağıdakı cümlələr tarixi həqiqətlərdən xəbər verir. «Şərqi Ermənistanın Vedi (Ararat) rayonu ərazisində saxlanılan qədim oğuz qəbiristanları, kitabələr, qoç, qoyun, yəhər-yüyanlı at, qəbir daşları, onlardakı təsvirlər, ornamentlər uzaq keçmişimizdən xəbər verir. Yerli yaşlıların sözləri ilə desək,

«əlyetməzlər elinin Qara Ulaş nəslindən olduğumuzu təsdiq edir. Həmin rayonun (bu rayon İrəvanın yaxınlığındadır - V.Ə.) təkcə Cığın dərəsində kiçik və böyük Əyricədə saxlanılan və bizim şəxsən yazıya aldığımız 60-a qədər oba, kənd adları «Dədə Qorqud» qaynaqları ilə bağlı toponimlərdir. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Şərqi Ermənistanın Azərbaycan feodal dövlətləri - Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Çuxur-Səd bəylərbəyliyi tərəfindən idarə edilməsi ilə əlaqədar olaraq bu ərazidə oğuz-türk köklü birləşmələrin məskunlaşması miqyası daha da artmış və külli miqdarda oykonimlər, oronimlər, hidronimlər və s. bu kimi adlar yaranmışdır (4, s. 118).

S.A.Məmmədov fikrini əsaslandırmaq üçün XV-XVII əsr erməni xatirə yazılarına, XVII əsr erməni qaynaqlarına, xüsusilə Simeon Yerevanının «Cambr» əsərinə, qaynaqlarına istinadən azərbaycanlıların çox-çox qədim dövrlərdən Ermənistan adlı bu qədim Oğuz elinin hər yerində məskən saldığını söyləyir və bunun təsdiqi kimi kitabdan türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin yalnız bir qismini xatırladır. Elə bu kiçik, lakin məzmunlu sətirlər Ermənistan ərazisindəki toponimlərin mənşəyindən, türk etnonimlərinin üstün olmasından, oronim və hidronimlərin Azərbaycan dilinə məxsus olmasından xəbər verir. Həmin toponimlərin bir qismini məqsədəuyğun sayırıq: Sarvanlar, Əlibəyli, Dibəkli, Təkəlik, Aralıq, Kültəpə, Gölkənd, Qızıltəpə, Əmirkənd, Qayğı, Ağcakimit, Təkəlik, Eşşək quduran, Belişən, Ağcaqala, İrişat, Cil, Kirəcli, Qaradaş, Aydındərviş, İlanlı, Armudağacı, Daşburun, Baş Abaran, Kümbətli, Gülbali, Damcılı, Güllücə, Palçıqlı, Qızılburun, Əli Küçək (kiçik), Hələbikənd, Çələbikənd, Çaşırılı, Eyvazlı, Kürdəli, Hamamlı, Qoşaləng, Qıpçaqvəng, Çadqıran, Qaradəli, Göykümbəz, Yoncalıq, Şorlu, Kondələn, İlxıçıkənd, Küylühasar, Qaradəli, Qızıldəmir, Qaratəpə, Üçtəpə, Sadaxlı, Yuxarı göl, Axsaxlı, Qaraverən, Qaraqoyunlu, Yelkəsən, Hacılar, Hacıqara, Qaraxaç (yer adları).

Qırxbulaq, İmamarx, Xatmarx, Dəmirbulaq, Qaranlıq-dərə, Qarabulaq, Quzulu dərə, Bezirgah yolu, Əyri göl, Gözəldərə, Şah arxı, Daşburun (hidronim və oronim), Kolanı, Baxçacıq, Düyün, Gərgan, İnqalı, Ağsu, Camışbasan, Qarabağlar, Qaraqoyunlu, Hağıs, Baybard, Hörtüz, Kotuz, Dəhnəz, Çəmənəkənd, Daşlı Böyük Vedi, Kiçik Vedi, Koravan, Yenkiçə, Qaralar, Şirazlı, Alməmməd. Şıxlar, Şidli, Avşar, Xalisa, Reyhanlı, Dəvəli, Aradəyən, Sarıbaba (etno-toponim) və s.(4, s. 118).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu adların çoxu eyni fonetik variantda Azərbaycanın hər yerində, Gürcüstanda, Ermənistanın digər rayonlarında, Orta Asiyada, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında və digər qaynaqlarda da işlənir.

Ermənistanın türk-Azərbaycan toponimlərindən bəhs edən digər tədqiqatçılar da olduqca maraqlı faktlarla Ermənistanın tarixən Qədim Oğuz eli olmasını, Oğuz tayfa və nəsilələrinin bu ərazidəki obyektlərə öz adlarını verməsini, əsrlərlə yaşatmasını, lakin zaman keçdikcə toponimlərimizin də repressiyaya uğramasını, dəyişdirilməsini, ən faciəlisi isə adlandırdıqları obyektlərin xarabazara çevrilməsindən xəbər verir. Bu cəhətdən F.Ə.Əliyevin «Ermənistan SSR Ararat (Ağrı dağı) vadisi rayonlarında Azərbaycan toponimləri» məqaləsindəki bəzi məqamları xatırlatmaq yerinə düşərdi. Haqqında söhbət gedən vadidə (Ağrı dağı vadisində) beş rayon Ararat, Artaşat, Masis, Eçmiəzdin və Hoktemberyan yerləşir. Tədqiqatçı Ermənistan SSR «inzibati-ərazi bölgüsü» (Yerevan, 1971) kitabında verilən 150 toponim (əslində bunların sayı çox olmalıdır) üzərində bəzi ümumiləşdirmələr aparması sayəsində belə bir qənaətə gəlir ki, bu ərazinin Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərini üç qrupda vermək mümkündür: 1. «Dəyişdirilərək erməni adları ilə əvəz olunan türk-köklü toponimlər... 150-yə qədər oykonimdən 90-ı 1935-1971-ci illərdə dəyişdirilmişdir: Reyhanlı (Ayğavan - 1946)», Çidəmli (Azatavan - 1945), Darğalı (Aykezdard - 1949), Məsimli (Ayqəpat - 1949), Ayazlı (Ayqəstan), Qarğabazar (Aykaşen - 1947), Uzunoba (Arqavand - 1947), Verməziar (Arkevşat - 1946), Kürdikili (Armavir - 1935), Molla Bəyazid (Baba-Kaşat - 1935) Gödəkli (Mirqavin - 1945), Arazdəyən (Yerasx - 1967), Şıxlar (Lusarat - 1968), Ağamzalı (Marmaraşen -1967), Oğurbəyli (Berkənüş - 1945), Qaşqay (Varadaşat - 1948), Qaralar (Aralez).

2. Müasir dövrə kimi öz adını saxlayan Azərbaycan toponimləri (söhbət 1988-ci ilə qədərki dövrdən gedir -V.Ə.): Avşar, Ağcaqala, Ağcaqışlaq, Ayarlı, Bayburd, Kiçik Vedi, Dəmirçi, Yengicə, Zəhmət, Zəngilər, Muğan, Rəncbər, Sarvanlar, Xalisə, Şidli, Şirazlı, Şorlu, Dəllər (Dəlilər), Şorbulaq, Qamışlı, Sarcalar, Sabunçu.

3. Xarabalığa çevrilən toponimlər: Alməmməd, Düyün, Kərkən, Zəncirli, Zimli, Kolanlı, Baxçalıq, Qarabağlar Göl, Daşnöy, Yanıq, Düyüdaş, Ağbulaq, Qaladibi, Ağasimbəyli, Ağkənd, Kəsüs, Ağsu, Xınıt, Görükənd və s.

Ermənistan ərazisində olan toponimlərin bir qismi isə (Bayburd, Qazançı, Götüz, Hartuz, Haqız, Oğuzbəyli, İnqala, Bəcgəzdi, Muğanlı, Saatlı, Türkmənli, Dəmirçi, Qarabazar, Qaragülə, Qəmərli, Düyün, Düyər) və s. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı adlarla səslənir. (5.218-220).

Bu adların yayılma coğrafiyası Ermənistanla məhdudlaşıb qalmır. Ümumi təsəvvür üçün bir neçəsinin paralellərini nəzərdən keçirək:

Avşar (Ararat) - Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan.

Muğanlı (Artaşat) - Azərbaycanda (13 kənd), Türkmənistan, Gürcüstan, Qırğızıstan.

Dəmirçi (Masis) - Azərbaycanca (6 kənd).

Qaralar (Ararat) - İran və Azərbaycanca.

Qazançı (Ararat) - Azərbaycan, Başqırdıstan, Türkiyə və Tacikistanda (5.220).

Verdiyimiz bu cür maraqlı paralellərə Ermənistanın digər bölgələrində işlənən Azərbaycan toponimlərində də istənilən qədər rast gəlirik.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı 1905-ci ildən başlanan və zaman-zaman təkrar olunan «Türksüz Ermənistan» planı 1988-1991-ci illər arasında başa çatdı. Bu repressiya təkcə Ermənistanın azərbaycanlı əhalisinə qarşı deyil, həmçinin qədim oğuzların əsrlər boyu tarixi sənədlərdə qeyd olunan, nəsillərin yaddaşında, bədii əsərdə, şifahi xalq ədəbiyyatında yaşayan toponimlərinə də qarşı çevrildi, özü də sürətlə, illərlə aparılan «addəyişmə» əməliyyatı son dəfə Ermənistanın prezidenti Levon-Ter Petrosyanın bir fərmanı ilə 1991-ci il aprelin 9-da azərbaycanlılar yaşayan 97 kəndin adı erməniləşdirildi.

1935-ci ildən 1978-ci ilə qədər isə 465 azərbaycanlı kəndi erməni adları ilə əvəz olunmuşdur. Bunu erməni alimi Zaven Kirkodyanın 1932-ci ildə nəşr etdirdiyi «Sovet Ermənistanının əhalisi son yüz ildə «1831-1931» kitabındakı statistik məlumatda (2310 kənddən iki minə qədəri türk-Azərbaycan mənşəlidir) bir daha açıqlayır...

Addəyişmə iki amillə bağlı olur: birincisi millətçilik təsiri ilə, ikincisi isə etnik tərkibdə baş verən çox ciddi nisbət dəyişikliyi ilə, Erməni tarixçilərindən Z.Kirkodyan və Y.Şahəzinin məlumatlarından görünür ki, «1827-ci ildə İrəvanda 12 min nəfərlik 2400 ailə yaşamışdır. Şəhər qalası ruslar tərəfindən alındıqdan sonra yerli kübar azərbaycanlı ailələrinin bir qismi İrana köçmüş, ermənilər isə İran və Türkiyədən buraya köçürülmüşlər. 1928-ci ildə əhalinin milli tərkibi belə olmuşdur: azərbaycanlılar - 1807 ailə 7331 nəfər, ermənilər - 567 ailə, 2379 nəfərdən artıb 4132 nəfər olmuşdur. Burada 4 xan, 41 bəy və sultan ailəsi (azərbaycanlı), 8 mülk və ağalar (erməni) yaşayırdı. Şəhərdə 50 axund və molla, cəmi 13 keşiş vardı. Sisyanda, Qafanda, Uluxanlıda, Qəmərliyə, Zəngibasarda, Dərəçiçəkdə, Göyçədə, Ağbabada olan abidələr, qalalar, ziyarətgahlar, məzarlar, qəbirüstü daşlar, daş qoçlar, səyyahları heyran qoyan xan sarayının, göy məscidin və İrəvandakı daha yeddi məscidin memarlığı və s. bütün bunlar azərbaycanlıların tarixi keçmişinə məxsus yadigarlardır». (9,7-9).

Vaxtı ilə Ermənistanı, İrəvanı gəzib dolaşan əcnəbi səyyah və tədqiqatçılar, o cümlədən İ.Şopen və Uvarovanın xatırladıqları bu toponimlər yuxarıdakı fikri bir daha təsdiq edir: Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Təpəbaşı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yoncalıq, Börkçülər (məhəllələr), Gürcü, Culfa, Sərdar, Sulu, Tağlı, Susuz, Hacı Əli (karvansaralar), Dəmirbulaq, Qırxbulaq, Zəngi (çaylar), Dərə, Dəlmə, Dəmirbulaq, Dərəkənd, Şəhər, Abbas (bağlar), Məscid meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı, Göy məscid, Günbəzli məscidi, Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi, Hüseynəli məscidi, Qanlı təpə, Üç təpə, Qızıl təpə və s. (9, 14).

XX əsr bəşəriyyət tarixində özünün yüksəliş ritmi, dövlət quruluşlarının sabitləşməsi, imperiaların, kapitalist və sosialist bloklarının yaranması ilə seçildiyi kimi, həm də müharibələr, dağıntılar, faciələr, millətlərin əzilməsi, qarşı-qarşıya qoyulması əsri kimi yaddaşlarda həkk olunmuşdur.

Bu acılı-şirinli əsrin Azərbaycan xalqının, dədə-baba torpaqlarımızın, hətta çoxəsrlik tarixə malik olan, zəngin və əvəzsiz dilimizin taleyində izləri daha qabarıq görünür.

Bunun parlaq nümunəsini acı da olsa, Qədim Oğuzların yaylağı sayılan Ermənistana, onun azərbaycanlı əhalisinə, onların yaşayış yerlərinə və əsrlərlə qoruyub saxladıqları abidələrə qarşı yönəldilən məqsədyönlü planlarda görürük. XX əsr sanki bu regionda azərbaycanlılara qarşı işgəncələr, qırğınlar, soyqırımı, genosid dövrü, qaçqınlar mərhələsi kimi yadda qalmaqdadır.

Z.Korkodyanın İrəvan şəhərində 1932-ci ildə erməni mənbələrinə əsaslanaraq yazdığı «Sovet Ermənistanının əhalisi» kitabında qeyd olunan 2310 yaşayış məntəqəsinin 2000-i azərbaycanlılara aid olduğu göstərilir. Aydın olur ki, onlar özləri də etiraf edirlər ki, bu regiona erməni əhalisi, əsasən, iki mərhələdə - 1828-1830 və 1915-1918-ci illərdə və sonrakı illərdə Türkiyədən minlərlə erməni köçürülmüşdür.

Bu tarixi həqiqəti sübuta yetirən çoxlu fakt mövcuddur. Belə ki, «1886-cı ildə Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddən 154-ü azərbaycanlı kəndi (45,7 %), 91-i kürd kəndi (27,8 %) və yalnız 81-i erməni kəndi (24,8 %) olmuşdur (9, 27).

Sonrakı illərdə bu nisbət kəskin surətdə dəyişdirilir. Belə ki, «Ermənistanın indiki ərazisinin 36 rayonundan 33-də 1918-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamışdır. 1976-cı ildə Ermənistanda 319 azərbaycanlı kəndi vardı. Ermənilər tədricən kəndlərin adlarını dəyişdirdiklərinə görə 1988-ci ildə 22 rayonda 185 azərbaycanlı kənd adı qalmışdı» (9,57). 1988-1989-cu illərdəki son hadisələr nəticəsində isə Ermənistan ərazisində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadığı, rəsmi sənədlərdə sürətlə yaşayış məskənlərinin adları erməni sözləri ilə dəyişdirildi. Buraxdıqları xəritələrdə bunu mühkəmlətdilər.

Ermənilərin nəşr etdikləri bir sıra dövlət sənədlərində türk-Azərbaycan toponimlərinin erməniləşdirilməsi öz əksini tapmışdır. Yerevan şəhərində 1971-ci ildə nəşr olunan «Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü» kitabında Ermənistan dövlətinin Azərbaycan dilinə məxsus olan toponimlərin bütün mərhələlərdə planlı şəkildə

dəyişdirməsi üzə çıxır. Aydın olur ki, 1935-1971-ci illər ərzində Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli 450 toponim dəyişdirilmiş, rəsmi sənədlərdən silinmişdir. Bunların 25-i Zəngəzur mahalının Qafan, Sisyan və Gorus rayonlarının payına düşür. Bu rəqəmlər ancaq yaşayış məntəqələrinin adları ilə bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərə qarşı bu cür iyrənc münasibət 1971-ci ildən sonrakı illərdə daha da sürətləndirilmiş, 1988-1989-cu illərdə özünün son həddinə çatmışdır. Başqa sözlə desək, daşnaqların «Türklərsiz Ermənistan» proqramı başa çatdırılmış, nəticədə bu ərazidəki bütün türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlərin üzərindən xətt çəkilmiş, xəritələrdə, rəsmi sənədlərdə bizə məlum olmayan adlarla əvəzlənmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin tədqiqatçısı, professor Mikayıl Heydərovun tədqiqatlarında göstəriləyi kimi, X yüzilliyədək, ümumiyyətlə Zəngəzurdə erməni əhalisinin olub-olmadığı şübhəli hesab edilir. Ermənilər bu ərazidə XVIII-XIX əsrlərdə İrandan gəlmişlər. Maraqlı məsələ Zəngəzurun Azərbaycan Demokratik Respublikasının əlindən necə alındığını araşdırmaqdır. Bunu üzə çıxarmaq, həqiqəti açmaq uzun illər yasaq olunmuşdur. Ona görə də bu ərazinin hansı qərarla, nə üçün Ermənistanə verilməsi illərlə sirr olaraq qalmışdır.

Tanınmış arxeoloq-etnoqraf Ə.Ələkbərov 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi «Zəngəzura və Naxçıvana səyahət» məqaləsində bu mahalın adət-ənənəsi, mərasimləri və s. haqqında verdiyi qiymətli məlumatlar Zəngəzurun qədim türk torpağı olmasından, islam təsirinin Azərbaycanın digər regionlarına nisbətən az nüfuz etməsindən, qədim oğuzların adət-ənənəsinə, Oğuz bəyləri və xanımlarına xas olan şücaəti yaşatmasından söz açmışdır (36).

XX yüzilliyi başa vurduğumuz dövrdə bəzən bu və ya digər region, ölkə, mahal və respublikanın tarixi coğrafiyasını açıqlarkən səhvlərə yol verilir, qədim və orta əsrlərdə, xüsusilə VII-XX yüzilliklərdə baş vermiş tarixi-siyasi dəyişikliklər unudulur və ya bilərəkdən saxtalaşdırılır. Tarixin ilkin mərhələsində konkret bir ərazinin kimə məxsusluğu haqda təsəvvürlər şərti səciyyə daşmışdır. Xüsusilə iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən əlverişli regionlarda kim güclü olmuşsa, o da «mənəmlik» iddiasına düşmüşdür. Əksər hallarda güclü qəbilə və tayfa ittifaqları, qonşu xalqlar bu cür əraziləri zəbt edərək ağılıq etmiş, öz ərazisi saymışdır.

Belə iddialara düşən xalqlar özlərinin xəbis istilacı təbiətini gizlədə bilməmişlər. Bu cərgədə yunan, monqol, çin, fars, rus, alman, erməni və b. xalqları göstərmək olar. Onların qarşıya qoyduqları imperalist zəbt etmə siyasəti zaman-zaman məhvə məhkum olmuşdur. Bu cür siyasət günahsız insanların qanını axıtmaq, müharibələr, dəhşətlər hesabına başa gəlmişdir. Ona görə də, ölümə məhkumdur. Vaxtilə qurulan Roma, Rus, Monqol, Çin, Fars imperiyaları bunu təsdiq edir. Rusların və farsların yaratdıqları «dövlətdə» onlarca xalq və onların tarixi, mədəniyyəti yaşayır. Belə bir siyasi oğurluq gec-tez məhvə məhkumdur. Bu gün dünyanın müxtəlif regionlarında baş alıb gedən münəqişələr, milli qarşıdurmalar məhz həmin tarixi səhvlərin nəticəsidir. Qarabağ, Abxaziya, Çeçenistan, Əfqanıstan, Tacikistan, Fələstin, İraq kimi müharibə ocaqlarının sonu görünür, əksinə, erməni, rus, fars və d. millətlər tərəfindən bir az da qızıdırılır.

Tarixin gətirdikləri bəlalardan ən çox əziyyət çəkən region Qafqaz adlı qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan geniş bir ərazidir. Bu münəqişələrin kökündə siyasi məqsədlər durur. Kiçik ölkələr, xalqlar daim bu siyasi oyunların fıqurlarına çevrilmişdir. Ölkələr vaxtaşırı bir imperiyadan başqa birinin əsarətinə keçmişdir.

Xəyanətin və siyasi oyunların qurbanına çevrilən tanınmış alim, qeyri-adi tədqiqat metodlarına malik olan akad. Ziya Bünyadov «Azərbaycan VII-IX əsrlərdə» (Bakı, 1989) əsərində həmin tarixi prosesi belə ümumiləşdirmişdir:

«VII əsrin başlanğıcında təqribən bütün Orta Şərqi, o cümlədən Zaqafqaziya bir-biri ilə çəkişən iki qüdrətli rəqib dövlət - Bizans ilə Sasanilər İrən arasında bölüşdürülmüşdür.

Ümumi adı «Arran» (Albaniya, Ağvank) olub, yarım-müstəqil, əmirlik və ya padşahlıq şəklində İrandan asılı olan Azərbaycanın şimal rayonları daim öz daha güclü qonşularının və xəzərlərin işğalçılıq hücumlarına məruz qalmışdır: bu işğalçılardan hər biri Arran xalqını kölə halına salmağa, onun torpaqlarını və təbii sərvətlərini qarət etməyə cəhd edirdi. Bu şəraitdə Arran çox vaxt gah bir, gah da digər güclü qonşudan siyasi və iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə olmuşdur» (7. 39).

Akad. Z. Bünyadov ərəb, fars və erməni mənbələrinə istinad edərək Cənubi Qafqazın VI əsrin axırlarında inzibati bölgüsünü belə şərh edir: «VI əsrin axırlarında həm Azərbaycan, həm də Arran Sasanilər imperiyasının tərkibinə daxil olub, İberiya və Ermənistanla birlikdə imperiyasının dörd inzibati vahidindən biri olan Şimal Cənubunu (Qafqaz kustakı) təşkil edirdilər. İrəninin inzibati bölgüsü haqqındakı məlumat ə-Dinavəridə rast gəlirik: «Kisra Ənuşirəvan ölkəni dörd yerə (hissəyə) böldü və bunlardan hər biri bir nəfər rəis tərəfindən idarə olunurdu.

Dörd hissədən biri Xorasan, Sicistan və Kirmandan, o birisi İsfahan, Qum, Cibəl, Azərbaycan və Ermənistandan, üçüncüsü - fars, əl-Əhvaz və əl-Bəhreyn, dördüncüsü - İraqdan tutmuş Rum ölkəsinin sərhədinədək uzanan yerlərdən ibarət idi» (7. 39).

Göründüyü kimi, bu dövrdə Arran, Mukan, Sisakan (Zəngəzur) və bir çox vilayətlər nə Azərbaycanın, nə də Ermənistanın tərkibində verilir, ayrıca əyalət kimi təqdim olunur. Deməli, Cənubi Qafqaz tarixdə ən ziddiyyətli və siyasi münasibətlərin dolaşdığı, bu və ya digər coğrafi ərazinin əldən-ələ keçdiyi bir regiondur. Azərbaycan və onun etnik qrupları Qafqazın ən qədim və böyük xalqları olduğu üçün belə bir siyasi-inzibati

oyunlardan kənarda qalmamış, əksinə, öndə getmişdir. Tarixi mənbələr Qafqaz regionunda siyasi-inzibati parçalanmanın VII əsrdən başlayaraq güclənməsindən xəbər verir. Əslində VII əsrə qədər parçalanmış şəkildə həyat sürən Azərbaycan və onun xalqı Sasani imperiyasının tərkibində olmuşdur.

Qafqaz tarixinin XX əsrdə dəqiq və mötəbər tədqiqatçısı sayılan akad. Z.Bünyadov məsələnin obyektiv və tarixi həlli yolunu belə şərh etmişdir:

«Azərbaycan ərəb xilafəti tərəfindən işğal edilərək onun tərkibinə iki əyalət - Azərbaycan və Arran əyalətləri şəklində daxil edildi» (7, s.7).

Azərbaycan deyərək hansı ərazilərin nəzərdə tutulması və onun tarixi, iqtisadiyyatı, siyasi vəziyyəti, sosial-iqtisadi həyatı, mövcud etnik birliklər və onların regionda yerləşməsi haqda ara-sıra məlumatlar ərəb, Bizans, Yunan, erməni, gürcü, Alban mənbələrində səslənir.

Bu gün Zəngəzur kimi tanınan geniş bir mahal qədim və ilkin yazılı mənbələrdə, xüsusilə ərəb, fars və erməni mənbələrində müxtəlif adlarla, özü də parçalanan ərazi adları ilə verilmişdir. Göstərilən mənbələrə, xüsusilə əl-Balazurinin «Fətuh əl-Buldan» (Leyden, 1876) əsərinə istinad edərək yazır ki, ərəb qoşunları Arranı ikinci dəfə şərqdən deyil, cənub-qərbdən - Naxçıvan istiqamətindən işğal edirlər. Ərəb qoşunlarına Salman ibn Rəbiə başçılıq edirdi. Naxçıvan Xəlifə Osman Affanın (644-656) hökmranlığı zamanı tutulmuşdur. Salman ibn Rəbiənin dəstəsi Naxçıvandan sonra Biçənək keçidindən Şəki (Zəngəzurun Sisyan rayonunda ən böyük yaşayış yeri, sakların yeri-V.Ə.), Gorus tərəfə yeridi və Arran ərazisinə çatanda Beyləqana yürüş etdi. Sonra Bərdəni tutur, Turtur (Tərtər) çayı sahilində ordu qərgahını qurur. Bir qədər sonra Araz və Kür çayları ətrafındakı yerləri, o cümlədən Qəbələ, Şirvan, Şabran və b. yerləri tutur. (7, s. 81-83).

Verilən məlumatda aydın olur ki, ərəblər Cənubi Azərbaycan-Naxçıvan-Biçənək-Şəki-Gorus-Laçın-Bərdə istiqaməti ilə hərəkət edərək o vaxt Alban və ya Arran adlanan Şimali Azərbaycanı zəbt etmişlər. Ərəblərin qarşıya qoyduğu məqsəd Azərbaycanı Dərbəndə qədər zəbt etmək idi. Buna da nail oldular. Zəngəzur kimi tanınan mahal da bu tarixi mərhələdə əsas yürüş yolu olmuşdur.

Əslində xəritəyə nəzər salsaq, görərik ki, Naxçıvandan Laçına qədər dağlıq bir ərazi Araz çayının sol sahilə boyu Zəngəzur mahalı adlanmışdır. N.Heydərov «Zəngəzur dağları»nda (Bakı, 1972) bunu xüsusi vurğulayaraq yazır: «İnqilabdan əvvəlki Zəngəzur mahalına Ermənistan SSR-in Sisyan, Gorus, Qafan və Mehri rayonları, Azərbaycan SSR-in isə Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları daxil idi» (22, s.3).

Zəngəzur mahalı füsunkar bir ərazidə, dağlar diyarında, bir-birini tamamlayan dağlar əhatəsindədir. Onlar Zəngəzur dağlarını tamamlayır, sanki dağ silsiləsi yaradır. Buraya Artiz, Saliq, Merkiz, Pirdavdan, Qacaran və Çiçəkli dağları, Xustup, Kəpəz və Keçəldağ silsiləsi daxildir.

Bu gün unudulmuş, Azərbaycandan qoparılan Zəngəzur mahalının ərazisi 7892 km² olmuşdur (18.3). Əslində Zəngəzur və Qarabağ dağları arasında yerləşən Zəngəzur mahalının ümumi sərhədləri və coğrafi görünüşü haqda təsəvvür əldə etmək üçün N.Heydərovun «Zəngəzur dağlarında» əsərindəki bu sətirlərə nəzər yetirmək kifayətdir:

«Onu qərbdən Zəngəzur, şərqdən Qarabağ dağları araya almışdır. Şimal tərəfə uzanan Qarabağ yaylaqları bu iki dağı birləşdirən körpüyə bənzəyir. O biri tərəfdə isə keçmiş Şərur-Dərələyəz mahalının ərazisi başlayır. Hər iki dağ silsiləsini cənubdan Araz çayı kəsir. Çay burada qayaları ovub sıldırım yarıqanlı, ensiz, dərin Mehri və Xudafərin dərələrini yaratmış, Zəngəzur dağlarını qonşu İranın ərazisində şərqdən qərbə uzanan Qaradağ dağ silsiləsindən ayırmışdır... Zəngəzurun ucsuz-bucaqsız yaylaqları çox qədimdən bu yerlərin aşağı hissəsinin köçəri-maldarlarını, hətta Qarabağın, Şuşa, Salyan və Cavad mahallarının maldarlarını özündə cəlb edirdi. Köçərilər öz sürüləri ilə indiki Sisyan, Laçın, Qafan və Gorus rayonlarının otu bol olan, sərin dağlarında yaylaqdan yaylağa köçər, üç ay bu yerlərdən qoyun-quzu mələrtisi, çobanların hay-harayı kəsilməzdi» (22, s. 3-4).

Ermənistanın Mehri rayonunda dünyaya göz açan, gəncliyinin və əmək fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini İrəvan şəhərində keçirən, ağıllı və ayıq ziyalı, erməni məkrini hamıdan yaxşı bilən, erməni siyasətçilərinin, dövlətinin Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlmiş siyasətin acı nəticələrini yaşayan, hal-hazırda Azərbaycan Respublikası prezidentinin müşaviri işləyən Hidayət Orucov «Yaddaş kitabı» adlı məqaləsində Qərbi Azərbaycan, o cümlədən Zəngəzur mahalı ilə bağlı çox maraqlı həqiqətlərdən söz açır.

«İndiki Ermənistanın Sisyan, Mehri, Basarkeçər, Kalino rayonlarının ərazilərində, habelə digər yerlərdəki qayalıqlarda həkk olunmuş rəsmlər, cizgilər, yazılar Qobustan, Gəmiqaya kimi qədim mədəniyyət abidələrimizlə eyni ruh və mənəvi təfəkkürün daş kitabələri deyilmi?! Pavel Sofyan Sisyan rayonundakı Şəki təsvirlərinin şərhini verən üçcildlik kitab-albom dərc etdirmişdir.

Bu alimi bəməl cəhd edir ki, Cənubi Qafqazda qayalıqlar üzərində həkk olunmuş bütün təsvirlər öz əsasını Şəki abidələrindən alıb. Şəki abidə-təsvirləri isə ermənilərə məxsus olduğuna görə digərləri də ermənilərə aiddir (?) və bu sayıqlamalar, şübhəsiz ki, dərin elmi məntiqin, gərgin tarixi araşdırmaların məhsulu deyil, sadəcə bu növbəti erməni həyasızlığına və mənəvi oğurluğa adı çəkilən abidələrin hazırda şərti olaraq, indiki Ermənistan ərazisində qalması «elmi tutaqac» vermişdir.

Halbuki indiki Ermənistan deyilən yerdə, o cümlədən Şəki və ona qonşu olan bütün kəndlərdə ta qədimdən azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarında yaşamışlar.

...İndiki Ermənistan Eçmiədzin rayonunda qədimdən azərbaycanlılar yaşayan onlarca kənd, o cümlədən Zeyvə kəndi vardır. 1828-ci ildə İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilərin xeyli hissəsi bu kəndlərdə yerləşdirilmişdir. Ermənilər azərbaycanlılar yaşayan Zeyvə kəndi yaxınlığında yeni kənd salmış, ona Zeyvə adı vermişlər. Bu kəndləri bir-birindən seçmək üçün azərbaycanlılar yaşayan kəndə Türk Zeyvəsi, ermənilər yaşayan kəndə isə Erməni Zeyvəsi deyilmişdir.

Zaman keçmiş, əsrimizin 60-cı illərində Türk Zeyvəsi yanındakı təpəlikdən cıncıl çıxarılarəkən aydın olmuşdur ki, burada ta qədim zamanlardan çuqun, mis emalı ilə məşğul olmuşlar.

Lakin azərbaycanlılar yaşayan kəndin adını dəyişib Taranak qoydular... Beləliklə, tapıntının ermənilərə məxsus olduğunu «əsaslandırırırdılar» (26, s.7).

Bu gün Ermənistan adlanan Azərbaycan türklərinin qədim yurdu Qərbi Azərbaycanın hər bir bölgəsində ermənilər eyni «əməliyyatı» aparmışlar. Nəticədə, H.Orucovun dediyi kimi, «İndiki Ermənistan ərazisində 1830-cu illərdə yaşayan əhalinin 77,9 %-ni azərbaycanlılar təşkil edirdi. Hazırda bu ərazidə girovlardan başqa bir nəfər də azərbaycanlı yoxdur» (26, s.9).

Tarixin qədim qatlarına nəzər saldıqca məlum bir həqiqətlə qarşılaşırsan. Aydın olur ki, bu gün Ermənistan kimi formalaşan Qərbi Azərbaycan torpaqları, o cümlədən Zəngəzur mahalı 16-cı yüzillikdən başlayaraq Rusiyanın böyük siyasətinin qurbanına çevrilmiş, erməni kimi məkrli bir qonşu ilə uzun illər birgə yaşamaq olmuşdur. Tanınmış jurnalist və dövlət xadimi, erməni siyasətinin və alçaqlığının şahidi olan Həbib Rəhimoğlunun bir fikri bu tarixi həqiqəti çox dəqiq açıqlamışdır:

«...Rusiyanın hakim dairələrinin xarici siyasətinin əsasını Baltik dənizinə, Sakit okeana, Qara dəniz vasitəsilə Aralıq dənizinə, habelə şərait imkan versə, İran körfəzinə çıxış yolunu təmin etmək idi. 16-cı əsrdən başlayaraq bu üç istiqamətdə aparılan fəaliyyət həmin məqsədlərin reallaşmasına yönəlmişdir. Xüsusilə Çar Rusiyasının Qafqaz siyasəti burada əsas yer tuturdu. Məqsəd Qafqazı bütünlüklə zəbt etmək, ilk növbədə müsəlman aləmi sərhəddi boyu xristianlardan ibarət bufer dövlətlər yaratmaqdan ibarət idi. Məhz bu məqsədə çatmaq üçün Romanovlar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Rusiya Türkiyəyə qarşı 2 dəfə, İrana qarşı 3 dəfə böyük miqyaslı müharibə aparmış, hamısında da qalib gəlmiş və yeni-yeni əraziləri zəbt etmişdir. Qafqaz istiqamətində aparılan müharibələrin əsasını I Pyotr qoymuşdur. Onun hakimiyyət başında olduğu 29 ilin 28 ilini Rusiya müharibələrdə keçirmişdir. Cənubi Qafqazı zəbt etmək sahəsində aparılan müharibədə erməni kartından istifadə edilir, ermənilərin hər bir təklifi Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən dəstəklənirdi» (26, 13).

İrəvanda 1985-ci ildə «Sovetkan Hayastan» məcmuəsində dərc olunan xəritələrdən biri «Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi» adlanır. Bu xəritədən aydın olur ki, 1828-1831-ci illərdə Təbrizdən, Xoydan, Bayazetdən, Xnusdan, Muşdan, Ərzurum və Həsənqaladan, Gümüşxanadan, Ərdəhandan gətirilən ermənilər hesabına Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Zəngəzurda ermənilərin sayı artmışdır (26.16). Rəqəmlərin dili ilə desək, İrandan köçürülən ermənilər 23.098 nəfər, Türkiyədən köçürülənlər isə 43.422 nəfər olmuşdur. Nəticədə «təkcə İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 77,9 faizdən 46,7 faizə enir» (26.22). Eyni proses 1826-1828-ci illərdə gedən Rusiya-İran müharibəsi ərəfəsində Qarabağa və Zəngəzura xeyli erməninin köçürülməsində də müşahidə olunur. Köçürmənin şahidi olan Sergey Qlinko «Описание переселения армения Азербайджанских в пределы России» kitabında (Moskva, 1931) yazır: «Bu vaxt Lazerev göstəriş aldı ki, Naxçıvan və Yerevan xanlıqlarına gedən köçkünlərin yolunu Qarabağ xanlığına yönəltməyə çalışsın, çünki orada deyilənlərə görə, çoxlu və etibarlı ehtiyatlar var» (26, s.24).

S.Qlinkanın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, İran və Türkiyədən 1826-1828-ci illərdə köçürülən ermənilərin bir qismi Mehri-Qafan-Gorus-Şuşa istiqamətində Dağlıq Qarabağda, Tərtər və Güllüstanda yerləşdirilirdi (26, s.25).

1918-1920-ci illərdə köçmə və köçürülmə əməliyyatı həddini aşır. 1920-ci ildə «V.İ.Leninin razılığı ilə Zəngəzur və Göyçə mahalları, Qazax qəzasının Dilican dərəsinin azərbaycanlılar yaşayan əraziləri Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanı ilhaq edildi» (26, s.32). Laçın, Qubadlı və Zəngilan Azərbaycanın tərkibində qaldı.

Dünya müharibəsi dövründə rus ordusu tərkibində çıxış edən erməni birləşmələrinin böyük bir qolu kənd təsərrüfatı ilə zəngin olan Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz mahallarında yerləşdilər. Bu, gələcəkdə həmin qəzaların faciəsindən xəbər verirdi (26, s.34).

Sovet hakimiyyəti illərində ermənilər üçün münbit şərait yaradıldı. Ermənilər bolşeviklərin köməyi və qayğısı ilə «Böyük Ermənistan» xülyasını reallaşdırmaq üçün hər cür həyasızlıq edirdilər. Nəzərdə tutulan türk genosidi mərhələ-mərhələ yerinə yetirilirdi.

1918-ci ildə Zəngəzur qəzasında mövcud olan 222 yaşayış məntəqəsindən 116-sı azərbaycanlılara məxsus idi. 1931-1986-cı illərdə bu nisbət azalır. 1931-ci ildə 191 yaşayış məntəqəsindən 87-si, 1986-cı ildə isə 128 yaşayış məntəqəsindən 40-ı azərbaycanlılara məxsus idi. (26, s.50).

Göstərilən dövrdə Zəngəzur mahalında azərbaycanlıların tərkibində də ciddi dəyişiklik hiss olunur: 1916-cı ildə 52.612, 1926-cı ildə 5.634, 1931-ci ildə 12.507, 1959-cu ildə 21.510 və 1970-ci ildə 26.084 nəfər olur (26, s.43).

F.Məmmədova xəritə və qədim mənbələrə istinad edərək sünik bölgəsinin konkret yerləşməsinə və etnik tərkibinin albanlarla bağlı olmadığını əsaslandırır. O yazır: «Sünik (Siskan) vilayəti Albaniyanın cənubunda, Araz çayının sol sahilində yerləşir, siyasi və mədəni cəhətdən Ermənistanla deyil, Albaniya ilə bağlı olmuşdur» (37, s.3). Tədqiqatçılar Strabonun «Coğrafiyası»na istinad edərək ermənilərin zaman-zaman qonşu xalqların torpaqlarını zəbt etmək hesabına genişləndirdiyini xüsusi vurğulayırlar. Belə bir acı tale Zəngəzurun payına da düşmüşdür. F.Məmmədova Strabona və K.V.Trevera əsaslanaraq yazır ki, «Strabonun məlumatına istinadən deyirlər ki, Ermənistan əvvəllər kiçik olmuş, lakin o Artakan (Artaşes) və Zariadra ilə apardığı müharibələr nəticəsində ərazisini genişləndirmişdir.

Ermənilər öz torpaqlarının sərhədlərini əhatəsində olduqları qonşu xalqlardan zaman-zaman qopardıqları torpaqlar hesabına genişləndirmişlər». (37.10).

Nəinki Zəngəzur, hətta Azərbaycanın Xəzər ətrafı bölgələrdə ermənilər tərəfindən «Böyük Ermənistan» xülyası ilə Ermənistan torpağı kimi təqdim olunmuşdur. Belə millətçi ideoloqlardan biri də S.T.Yeremyandır. O, özünün «Ermənistanın yeddinci əsrə aid coğrafiyası»nda (Yerevan, 1963, s. 63-66) belə bir əsassız fikir irəli sürür:

«Kaspi sahilində ərazilərin bir hissəsi (heç olmasa siyasi cəhətdən) Böyük Ermənistan tərkibinə daxil olmuşdur» (37.11).

Akademik V.V.Bartold demişkən, Strabon, Appian, Dion Kassiya, Plutarx, Moisey Kalankatuysk kimi antik və ilkin orta əsr tarix yazarlarının, eləcə də ilkin orta əsr ərəb, erməni, gürcü və b. müəlliflərin əsərlərində irəli sürülən tezlər, çıxarılan hökmlər çox vaxt reallıqdan, həqiqətdən uzaq olmuşdur. Onlar rəvayət və ehtimallara, söylənən, eşidilən söhbətlərə əsaslanmışdılar (33, s.663).

Ona görə də o dövrə aid çəkilən xəritələr də reallığı tam əks etdirmir. Tarixin belə bir acılı səhifələri Sisakan (Zəngəzur) mahalından yan keçməmişdir. F.Məmmədova Alban tarixini araşdırarkən qədim mənbələri diqqətlə izləmiş, Sisakan əyaləti ilə bağlı mövcud fikir ayrılığına da toxunmuş, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, «Eramızın I əsridə Albaniyanın cənub sərhəddi Kür çayı ilə deyil, Araz çayı ilə əhatələnirdi» (37, s.13).

Maraqlıdır ki, «Azərbaycanın tarixi coğrafiyası» (Bakı, 1987) kitabında e.ə. III-I əsrlərdən eramızın VII əsrlərinə qədərki dövrü əhatə edən 6 xəritədə Alban dövlətinin tərkib hissəsi kimi verilən əyalətlərdən (6) ən böyüyü Sisakan kimi qeyd olunmuşdur. Bu əyalət Kür və Araz çayları arasında axan çayların Akstafaçay, Tovuzçay, Zəyəmçay, Şamxorçay, Tərtər, Arpaçay, Naxçıvançay, Araz, Kür və s. adlanması bu ərazinin qədim dövrlərdən türk etnoslarına mənsubluğundan xəbər verir. 639-643-cü illərdə ərəblərin Azərbaycanın işğalından sonra istər əvvəlki inzibati bölgüsündə, istərsə də etnik yerləşmədə mühüm proseslər baş vermişdir (37, s. 46-87).

Ərəb mənbələrində Alban ərazisi Arran, cənub ərazi Azərbaycan kimi verilir. Əslində, Arran, Azərbaycan, Ermənistan və digər qonşu ölkələr xilafətin tərkib hissəsinə daxil idi.

Tədqiqatçıların fikrincə, Zəngəzur və ona qonşu olan bir sıra mahallarda vəziyyət daha mürəkkəb olmuşdur. N.M.Vəlixanova əl-İstəxrə əl-Məsudə istinadən yazır: «Mənbələrə görə, Arranın sərhəd vilayətlərinin (Sisakan-Sünik, Kambiçan-Kambisen və başqa) əhalisi qarışıq olmuşdur, yəni alban-sünik-erməni, alban-gürcü, alban-fars. Bu isə belə vilayətlər üçün təbiidir» (37, s.50).

Görünür Zəngəzurun, eləcə də digər qonşu dağlıq bölgələrin təbii və etnik şəraiti ərəblərin buraya müdaxiləsini zəiflətməmişdir. Buna görə də bu bölgədə dil, din, adət-ənənə müəyyən müddət qorunub saxlanmış, hətta ərəblərə qarşı Xürrəmilərin-Babəkin 20 illik mübarizəsi getmişdir. Yeri gəlmişkən, Qafqazın qədim tarixinin kamil tədqiqatçılarından akad. Z.Bünyadov və A.Q.Şanidze belə bir qənaətdə olmuşlar: «Ermənistan və Gürcüstanla həmsərhəd rayonlarda yaşayan, müsəlmanlığı qəbul etməyən albanlar erməniləşdirilmiş və gürcüləşdirilmişdir» (7, s.86-102).

Maraqlıdır ki, Azərbaycanın islamaşdırılan zonalarına VII-IX əsrlərdə ərəbdilli etnoslar köçürülüb yerləşdirilsə də, Zəngəzur kimi dağlıq və dil-din baxımından zidd qütblərdə yaşayan regionda ərəblər bu məsələdə səy göstərməmişlər. Ona görə də Zəngəzurun toponimiyasında rastlaşmadığımız «ərəb» formantına Cənubi və Şimali Azərbaycan toponimiyasında rast gəlirik: Ərəbli, Ərəbkeymuraz, Ərəbdəhnə, Ərəbhacı (Qubada), Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbqədim, Ərəbşamlı, Ərəbşahverdi (Şamaxıda), Ərəbqiyaslı, Ərəbçəltikçi, Ərəbşirvan (Kürdəmir), Ərəbcəbirli, Ərəbxana, Ərəbmehdibəy, Ərəbşahverdi (Göycayda), Ərəbbədixan, Ərəbqardaşxan (Salyan), Ərəb (Lənkəranda), Ərəb, Ərəbkukel, Ərəbbəsirə, Ərəbşəkil, Ərəbşeyx (Ağdaşda), Ərəb, Ərəbli (Laçında), Ərəbli (Gədəbəydə) (7.169).

Ərəb yazılı mənbələrindən aydın olur ki, ərəb-islam yürüşündə əsas məqsəd regionun aparıcı etnik birliyini rəm etmək idi. Xüsusilə ərəblər türkləri (xəzərləri) özünə tabe etmək, onlara islami qəbul etdirmək üçün çox böyük səy göstərmişlər. Erməni, gürcü və Qafqazın digər kiçik etnik xalqları ilə münasibəti vergi üzərində qururdular. Bu mənada Azərbaycan və onun xalqı hücumlara, təzyiqlərə məruz qalmışdır. Ərəblərdən narazı

qalan qüvvələr-türklər dağlıq zonada - Zəngəzurda onlara qarşı müharibə elan etmişlər. Ərəb mənbələrində VII-IX əsrlərdə Azərbaycan iki böyük inzibati əraziyə bölünmüşdür: Azərbaycana və Arrana. Onları ayıran sərhəd Araz çayıdır. Arranın ərazisi Araz çayından Şirvana qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi. Zəngəzur da, təbii ki, bu ölkənin daxilində getmişdir. IX əsrin sonlarında Səlcuq dövlətinin yaranması Azərbaycan və Arranı birləşdirdi, Bərdə onun paytaxtı oldu. Həmin dövrdə Ermənistan Azərbaycanın tərkib hissəsi sayıldı. Ölkənin sərhəddi Araz çayından Hun qapısına - Dərbəndə qədər geniş bir ərazini əhatə etmişdir. (37.56-60).

VII-IX əsrə aid Azərbaycan xəritəsində ölkəmizin bütün mənzərəsi əks olunmuşdur. Bu xəritədə Urmiya, Sünik, Göyçə, Araz, Kür, Naşava (Naxçıvan) və d. coğrafi obyektlər açıq-aydın şəkildə əks olunmuşdur. (37.74) X əsrə aid xəritələrdə Zəngəzur Sünik adı ilə Naxçıvanın (37.90) qonşuluğunda Azərbaycanın tərkibində verilmişdir. XI əsrə aid xəritədə Sünik adı yoxdur. Həmin əyalət də daxil olmaqla Qarabağ və b. geniş bir ərazi Şəddadilər dövləti kimi göstərilir (37.91).

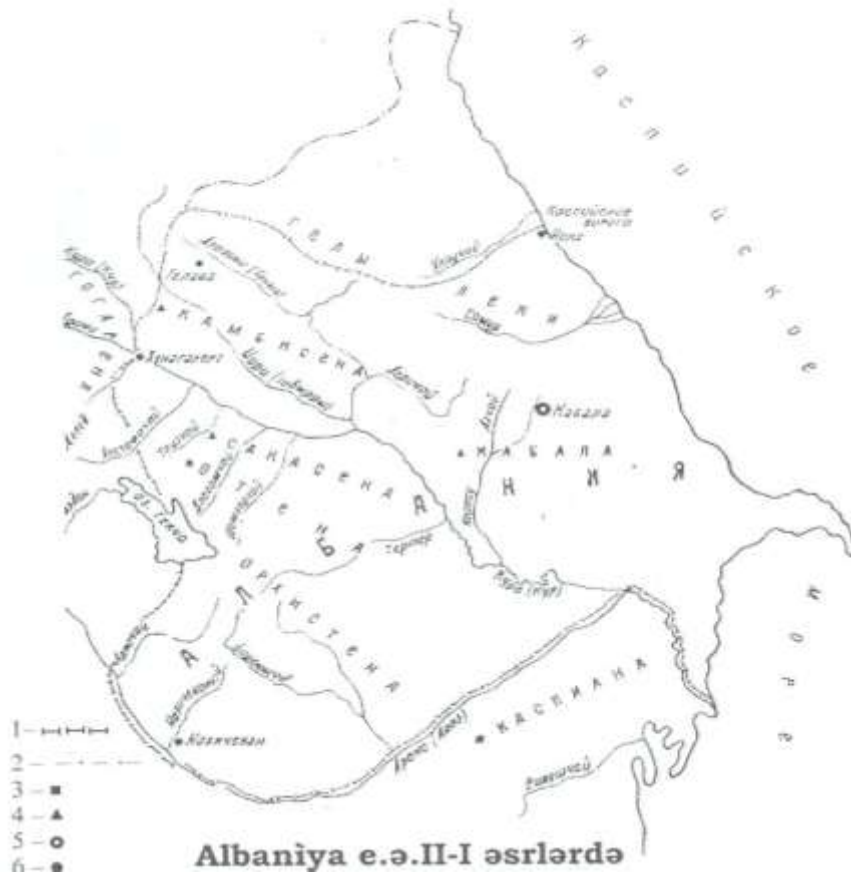
Akad. Z.Bünyadov Atabəylər dövləti ilə bağlı verdiyi xəritədə Naxçıvan və ətraf bölgələr vahid dövlətin tərkibində göstərilir. Sünik adı qeydə alınmamışdır. (37.95). Onun belə bir fikri Zəngəzur həqiqətlərini açmaq üçün əvəzsiz rol oynaya bilər. O, «Azərbaycan Atabəylər dövlətinin mövcud olduğu dövrü Azərbaycan torpaqlarının Eldəgizlər sülaləsi nümayəndələrinin hakimiyyəti altında birləşdirilməsi dövrü olduğunu yazır. Məhz minillik Azərbaycan tarixinin bu yüzillik dövründə onun siyasi sərhədləri və etno-sosial əhatəsinin mənzərəsi tam aydınlaşmışdır. Sərhədlər bu və ya digər səbəblərə görə sonrakı yüzilliklərdə dəyişilmiş, lakin aborigen-azərbaycanlılar dəyişməmişlər. Onlar 1988-ci ilə qədər Ermənistan SSR-də ömür-gün keçirmiş və Gürcüstanın şərq rayonlarında isə bu gündə yığcam - toplaşmış şəkildə yaşayırlar.

Şəmsəddin Eldəgizin dövründə ərazisi Gürcüstan SSR-in bəzi (bir neçə) şərq rayonlarından, Tiflis qapılarından Məkrana qədər uzanırdı. Onlar Azərbaycan, Arran, Şirvan, Cibal, Həmədan, Gilyan, Mazandaran, İsfahan, Reyə sahib idilər. (37.94, 95).

Albaniya e.ə.III əsrə qədərki dövrdə.

- 1 □ siyasi sərhədləri;
- 2 □ əhatə dairəsi;
- 3 □ əyalətlər;
- 4 □ vilayətlər;
- 5 □ paytaxt;
- 6 □ şəhərlər.

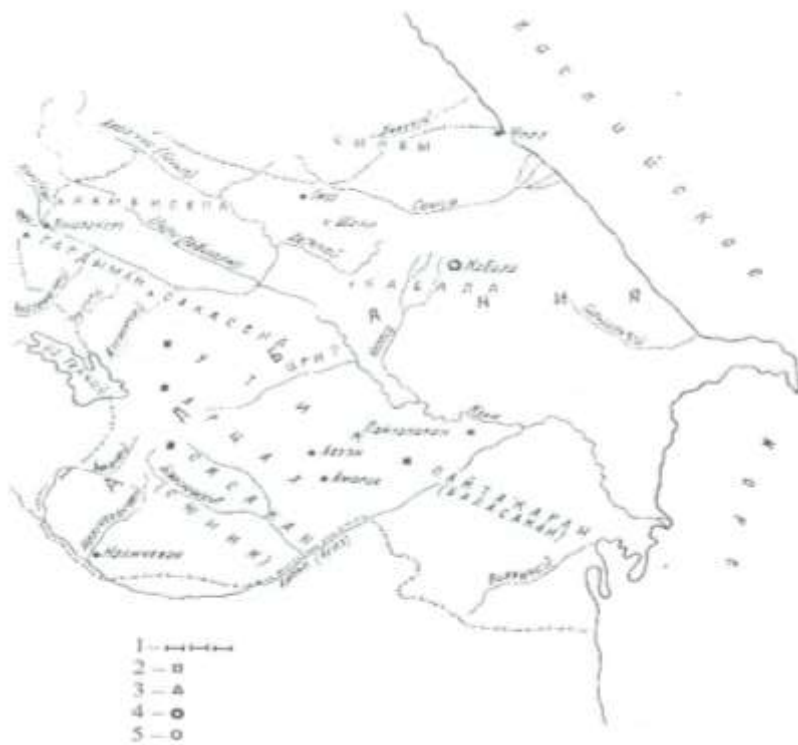
Albaniya e.ə.II-I əsrlərdə.

- 1 □ siyasi sərhədləri;
- 2 □ əhatə dairəsi;
- 3 □ əyalətlər;
- 4 □ vilayətlər;
- 5 □ paytaxt;
- 6 □ şəhərlər.

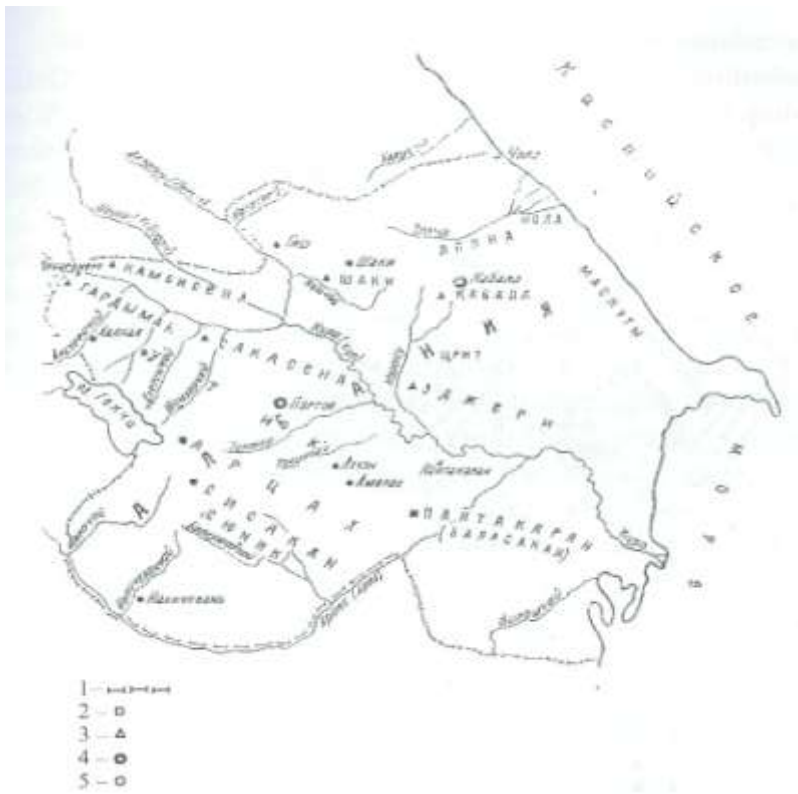
Albaniya e.ə.I-II əsrlərdə.

- 1 □ siyasi sərhədləri;
- 2 □ əhatə dairəsi;
- 3 □ əyalətlər;
- 4 □ vilayətlər;
- 5 □ paytaxt;
- 6 □ səhərlər.

Albaniya e.ə.III-IV əsrlərdə.

- 1 □ siyasi sərhədləri;
- 2 □ əyalətlər;
- 3 □ vilayətlər;
- 4 □ paytaxt;
- 5 □ şəhərlər.

Albaniya e.ə.V əsrdə.

- 1 □ siyasi sərhədləri;
- 2 □ əyalətlər;
- 3 □ vilayətlər;
- 4 □ paytaxt;
- 5 □ şəhərlər.

Albaniya e.ə.VI-VII əsrlərdə.

- 1 □ siyasi sərhədləri;
- 2 □ əyalətlər;
- 3 □ vilayətlər;
- 4 □ paytaxt;
- 5 □ şəhərlər.

Tarixi sənədlər göstərir ki, Zəngəzurun da daxil olduğu Azərbaycan ölkəsinin sərhədləri XIII-XV əsrlərdə bir qədər də genişlənir. 1225-1410-cu illərdə tatar-monqolların Zaqafqaziyada apardığı siyasət Azərbaycanın mövqeyini bir qədər də artırmışdır. 1225-ci ildə Cəlal əl-Din sultan Eldəgizlər dövlətini süquta məruz qoysa da, yaratdığı Hülakülər dövlətinin sərhədlərini görünməmiş dərəcədə böyütdü. Akad. Ə.Əlizadə bu dövrü belə səciyyələndirir:

«Hülakü xan tərəfindən yaradılan dövlətə Azərbaycandan başqa Ərəb İrakı, Fars İrakı, Gilman, Gürcüstan, Rum, Xorasan və digər vilayətlər daxil idi». (30.340, 359).

«Azərbaycan XIII-XIV-XV əsrlərdə» xəritələrində Zəngəzur Naxçıvan və Qarabağın tərkib hissələrinə daxil edilmiş, Qafan yaşayış məntəqəsinin və Bərgüşad çayının adı göstərilmişdir. (37.104-105).

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda yenə feodal və dövlət çəkişmələri ölkənin parçalanmasına gətirib çıxardı. Əslində Azərbaycan ölkəsində iki dövlət mövcud idi: Şirvanşahlar və Cəlairlər dövlətləri. Prof. O.Əfəndiyevin şərhindən aydın olur ki, «Kürdən cənubdakı Azərbaycan əraziləri 1410-cu ilədək Cəlairlər dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Azərbaycan torpaqlarından başqa onun tərkibinə fars İraqı, ərəb İraqı (Bağdad), Ermənistan və Kürdüstan daxil idi. Paytaxtı Təbriz idi. XIV əsrin sonunda Cənubi Azərbaycan və Qarabağda Teymurilər, Teymurun oğlu Miranşah hakimiyyət edirdi» (37, s.110).

Göründüyü kimi, bu bölgədə Ermənistan və Qarabağ ayrıca inzibati ərazi kimi göstərilmişdir. Zəngəzur mahalı bu əsrlərdə də Qarabağın dağlıq zonası kimi getmişdir. Qarabağ bəylərbəyinin mərkəzi Gəncə şəhəri idi. Qarabağın bəylərbəyi Şahverdi Sultan Ziyad oğlu Qacar idi. Zəngəzur, Qarabağ, Gəncə, Qazax, Tovuz, Akstafa, Şəmsəddinli, Tiflis, Lori və Pəmbək də daxil olmaqla XIX əsrə qədər bu bölgəyə daxil olmuşdur. Ermənistan sənədlərdə Çuxur-Saad adlanmış və İrəvanla Naxçıvan mahallarını özündə birləşdirmişdir (37, s. 112-117).

Azərbaycan XVII əsrdə 4 bəylərbəyinə bölünmüşdür: Təbriz, Çuxur-Saad, Şirvan və Qarabağ (37, s.120-121).

Qarabağ bəylərbəyi Kür və Araz çayları arasında geniş bir dağlıq və düzənlik ərazini özündə birləşdirmişdir. Bura Bərdə, Axistabad (Akstafa), Bərgüşad, Arasbar, Cavanşir, Gürcü və erməni torpaqları daxil idi (10, s. 123).

XVII əsrdən başlayaraq İran, Türkiyə və Rusiyanın Azərbaycan regionuna artan marağı və daxili ziddiyyətləri Zəngəzur, eləcə də digər Azərbaycan torpaqlarının əldən-ələ keçməsi üçün zəmin hazırladı. Akad. Z.Bünyadov «Azərbaycan VII-IX əsrlərdə» monumental əsərində Azərbaycan tarixinin qaranlıq, tədqiq olunmayan məsələlərinə, yad mənbələrdə söylənen ziddiyyətli və qərəzli fikirlərə bir aydınlıq gətirmişdir. Onun şərhindən aydın olur ki, qədim dövrlərdə Sünik adlanan Zəngəzur mahalı ümumi bölgədə Sisakan adı ilə ayrıca verilmişdir.

Arran (Ran) adlanan Şimali Azərbaycan ölkəsinin IX əsrə aid xəritəsinə nəzər saldıqda artıq əvvəlki xəritələrdə rastlaşdığımız yeni coğrafi ünvanlarla rastlaşırıq: Şəki, Sisyan, Bazarçay, Biçənək aşırımı, İşıqlı dağı, Gorus, İşıq-meydan aşırımı, Qızılboğaz çayı və s (7).

VII-IX əsrlər Qafqaz və Yaxın Şərq regionunda çox mühüm siyasi proseslər Arranda, Sünikdə, Atropatəndə, Qarabağda və digər ərazilərdə əhalinin istər etnik tərkibində, istərsə də dini mənsubiyyətində ciddi dəyişiklik getmişdir.

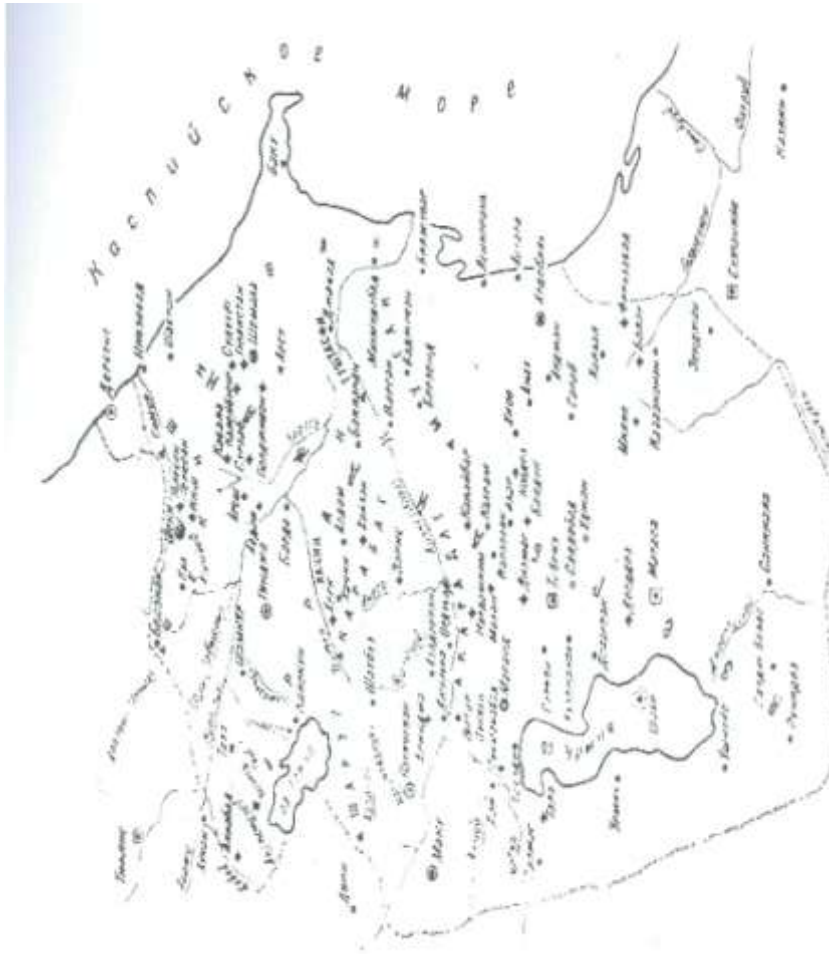
Tarixi sənədlər göstərir ki, haqqında danışdığımız Zəngəzur-Sünik əyalətinin əsas etnik qatı türk qəbilə və tayfaları olmuşdur, onlar həmişə böyük Azərbaycan ölkəsinə qovuşmağa can atmışlar. Akad. Z.Bünyadov məhz bu məsələni nəzərdə tutaraq yazır: «Alban katolikosları Arran ilə qonşu olub, ondan asılı olan knyazların (məsələn Sünik) yepiskoplarını bu vəzifəyə təsdiq etmək üçün öz əllərini onların başına qoyub dua etmək hüququna malik olduqlarına baxmayaraq, erməni katolikosları Alban katolikoslarının bu hüququna etinasız yanaşırdılar. Məs.: Sebeos bildirir ki, hələ ermənilərin üsyanından və İran mərzbanı Surenin 577-ci ildə öldürülməsindən əvvəl «Sünik torpağının hakimi Vaqay üsyan edib ermənilərdən ayrıldı və İran şahı Xosrovdan xahiş etdi ki, Sünik torpağının arxivinin (divanını-Z.B) Dvindən Paytakaran (Beyləqan) şəhərinə köçürsün və onların şəhərini də Atrapatakan hüdudlarına daxil etsin ki, erməni adı onların üzərindən götürülsün. Bu əmr yerinə yetirildi» (7, s.91). Şəkil

Erməniləşməni bayağı formada təbliğ edən S.T.Yeremyanın «VII əsrdən qəti olaraq VIII əsrin əvvəllərində Alban kilsəsinə erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi baxılırdı» və bu zaman Alban vilayətində Sünik, Arsax, Uti və başqaları erməniləşdirildi: «İki müxtəlif anlayış olan erməniləşmə və qriqoryanlaşdırma anlayışlarının qarışdırılması diqqəti cəlb edir. Bu yerdə erməni kilsəsinin köməyi ilə Arran əhalisinin yalnız qriqoryanlaşdırılmasından danışıla bilər.

S.T.Yeremyanın bu bərdəki nöqtəyi-nəzəri o qədər də doğru deyildir, çünki Arranın Sünik vilayəti və Arsaxın xeyli hissəsi XII əsrin əvvəllərinə yaxın erməniləşdirilmişdir» (7.92). Akad. Z.Bünyadov fikrini bir qədər də dəqiqləşdirərək məsələnin əsl mahiyyətini belə açıqlayır: «Arranın dağlıq vilayəti və rayonları olan Sünik, Arsax, Xaçen, Şəki, Vartaşen rayonlarının və Sisyan, Basarkeçər və b. rayonların bəzi kənd yerlərinin əhalisi indi erməni olsa da, bu əhalinin adət və ənənələri qonşuluqda yaşayan, ata-babaları müsəlman olan azərbaycanlıların adət və ənənələrinin eyni idi» (7.98).

Azərbaycan Atabəylər dövləti
(1136-1225)

Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə

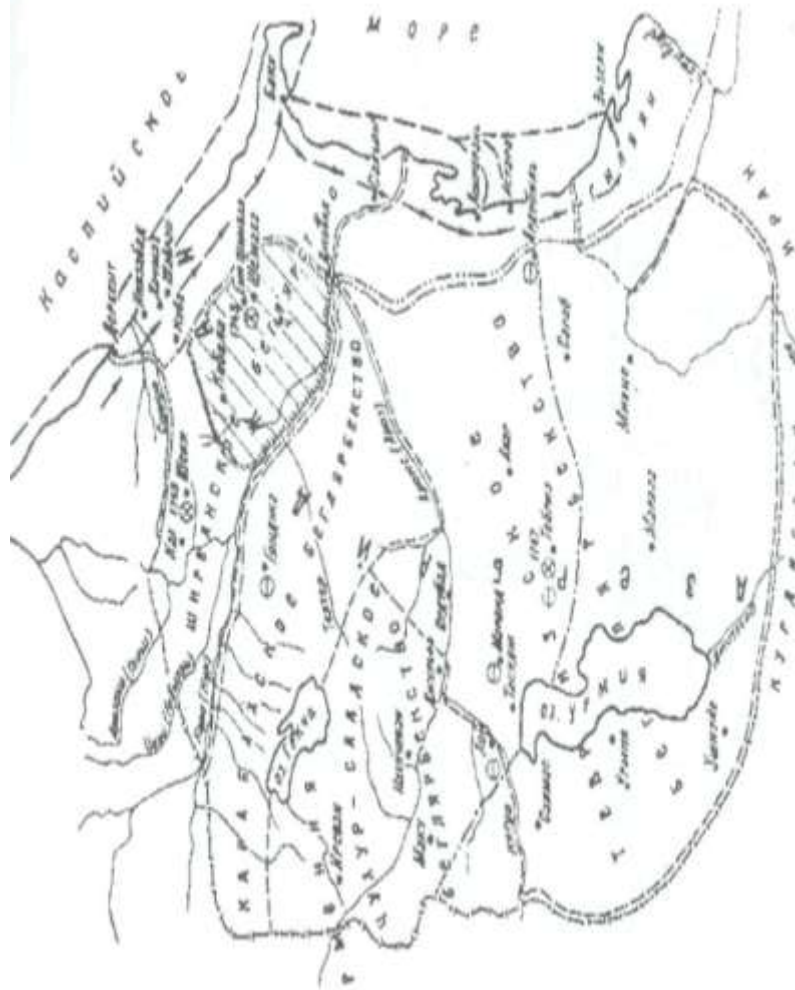
Azərbaycan XIV-XV əsrlərdə

Azərbaycan XV əsrlərdə

Azərbaycan XVII əsrdə

Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında

Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında

Bəzən Azərbaycan ölkəsinin parçalanmasını, Araz çayının ölkəni iki hissəyə ayırmasının yalnız Rusiyanın və İranın Azərbaycana olan siyasi, iqtisadi maraqları ilə bağlayırlar. Əslində isə dünyanın hər yerində olduğu kimi, Qafqaz, Yaxın Şərqi, Kiçik Asiya, Orta Asiya və s. kimi əlverişli, strateji əhəmiyyətə malik olan regionlar eramızdan əvvəlki dövrlərdən ta zəmanəmizə qədər daim parçalanmaya məruz qalmış, tarixin ziddiyyətli, qarışıq anlarında nehrə kimi çalxalanmışdır. Yunan, Bizans, Rus, Ərəb, İran, Hun, Xəzər, Monqol, Səlcuq və s. amillər bu regionda öz sözünü demişdir. Bu didişmələrdən Azərbaycan, o cümlədən onun bölünmüş parçası olan Atropaten, Arran, Sünik, Dərbənd və digər bölgələri çox əziyyət çəkmişdir. Akad. Z.Bünyadovun gəldiyi bir ümumiləşməni burada xatırlatmaq yerinə düşərdi. O, İbn Xəldun, Yaqut əl-Həməvi, İbn əl-Fəqih, Yəqubi, İstəxri, Müqəddəsi, Bəlazuri və d. ərəb müəlliflərinə istinadən yazır ki: «Ərəblərin hücumu zamanı Azərbaycanın şimal hissəsi olan Arran və Sünik Gürcüstanın bir hissəsilə birlikdə xəzərlərin əlində idi. Azərbaycan və Arran istila edildikdən sonra bu ölkələrin ərazisi mahiyyətcə dəyişməz qalmışdı, yalnız bu ərazinin inzibati adı dəyişdirildi. Məsələn, İbn əl-Fəqih bildirir: Varsak Azərbaycanın son nöqtəsidir. Azərbaycanın hüdudu Araza qədərdir, yəni Bərdə və Zəncan Azərbaycana daxil deyildir. Bəzən Arranı da Azərbaycana daxil edirdilər və o zaman bu «Yuxarı Azərbaycan» (Azərbaycan əl-Ülya) adlanırdı. Lakin ərəblər çox vaxt üç ölkəni - Azərbaycan, Arran və Ermənistanı bir inzibati vahiddə birləşdirərək bir canişinlik yaradır və bunu bəzən «Erməniyə», bəzən də «Azərbaycan» adlandırırdılar. Bu halda Azərbaycan böyük ölkə olub, cənubunda Həmədan, şimalında isə Dərbənd yerləşirdi. Azərbaycanın hər tərəfini gəzən İbn Hövqəl İstəxri Azərbaycan, Arran və Ermənistanın ümumi xəritəsini yaratmış və bunu «Azərbaycan xəritəsi» adlandırmışdır... Arranın tərkibinə Arsax, Şəki vilayəti və Sünik daxil idi» (7.136-138).

Yeri gəlmişkən burada bir məsələ açıqlanmalıdır. Azərbaycan türklərini sevməyən tədqiqatçılar və Azərbaycan ölkəsinin qonşuluğunda yerləşən rus, fars, gürcü ideoloqları dövlət səviyyəsində türk tayfalarının bu regiona XI əsrdən sonra gəlmələri, yerli etnosları «türkləşdirməsi», türk dilini onlara məcburi qəbul etdirməsi, ölkənin qədim etnoslarının türklərlə bağlılığının olmaması haqqında əsassız, qərəzli «dövlət siyasəti» yeritmişlər. Fəciə ondadır ki, «Azərbaycan tarixinə uzun illər istiqamət verən, «Azərbaycan tarixi» əsərlərinin müəlliflərindən və əsas redaktorlarından biri olan akad. İqrar Əliyev Azərbaycan xalqı (türklər), onun etnik mənşəyi, türklərin Azərbaycan dilini yerli etnoslara zorla qəbul etdirməsi haqqında əsassız, uydurma, təəccüb və suallar doğuran fikirlər söyləmişdir. Şımalı, Cənublu və Qərblə Böyük Azərbaycan ölkəsinin etnik tərkibi həmişə müxtəlif dilli olmuşdur.

Baş verən müxtəlif müharibələr, dövlətlərin siyasi maraqları Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibinin dəyişməsində üstünlük təşkil edən türk qəbilə və tayfalarının qaynayıb qarışması, türk dilinin sürətlə inkişafına səbəb olmuşdur. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanı ələ keçirən ərəb xilafəti bu ölkəyə Yəməndən, Suriyadan, İraqdan on minlərcə əhali köçürsə də, Qafqaz regionunun qədim və güclü sakini, türk mənşəli xəzərlərlə yüz ildən artıq müharibə aparsa da, «ümumi müsəlman mədəniyyətini» yaratsa da, Azərbaycandakı etnosları ərəbləşdirə bilməmiş, əksinə, özləri Azərbaycan türklərinin daxilində əriyib yox olmuş. Ərəb dili bir neçə əsr «beynəlmiləl dil» rolunu oynamışdır (7, s.132-171).

Akad. Z.Bünyadov əksər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Azərbaycan ölkəsinin sərhədlərini və əhalisinin etnik tərkibini, Azərbaycan türklərinin bu ecazkar ölkənin qədim etnosu olduğunu tarixi inkişaf əlaqələndirmişdir. Bu mənada onun P.K.Juzeyə, Ş.A.Mesxiyə, F.A.Deminskiyə, V.V.Bartolda, V.Minorskiyə, qədim ərəb, erməni və gürcü müəlliflərinə istinadən söylədiyi fikirləri olduğu kimi verməyi məqsəduyğun və faydalı saydıq:

«Azərbaycan və Arranın yerli əhalisi ilə ərəblər arasında tədricən əmələ gəlmiş siyasi və mədəni yaxınlaşma, məsələn, İspaniyada baş verdiyi kimi, mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığa keçmədi. Ərəblərlə Azərbaycan və Arran əhalisi arasında başlanan yaxınlaşma prosesi əvvəlcə səlcuqların, sonra da monqolların hücumu ilə çox tez dayandırılmışdır.

Azərbaycandakı ərəblər ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra tədricən ana dili və adətlərini unutmağa başlayıb, yerli türk əhalisinin dilində danışmağa keçdilər, onlarla qaynayıb-qarışaraq, onların həyat tərzini, geyim, yemək, məskən və s.-ni qəbul etdilər. Bunların hamısına onların ümumi dini olan islam dininin etdiyi kömək az olmadı.

Ərəblər yerli əhali ilə o dərəcədə qarışdılar ki, indi Azərbaycanda və Arranda məskən salmış istilacı ərəblərin nə vaxtdan öz ana dilində danışmağı tərk etdikləri sualına cavab vermək çox çətindir, çünki köçmüş ərəblərin öz dillərini mühafizə edib saxlamaları «həmin vilayətdəki ərəb ünsürünün ümumi sayından asılı idi». P.K.Juze elə güman edir ki, burada həmin proses ən tezi XV əsrdə baş vermişdir, həm də bu məsələdə P.K.Juze Orta Asiya və Əfqanıstanla müqayisə edir, çünki həmin yerlərdə ərəblərin bir hissəsi bu günədək ana dilində danışır.

Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi illər boyu davam etmiş. Bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi türkləşmənin XI-XV əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan

gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur.

Türkləşmə prosesi yalnız türk aborijenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başlandı və Arran ərazisində Azərbaycan millətini formalaşdıran türk-dilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi.

İndiki Azərbaycan ərazisində türk tayfa təşəkküllərinin varlığını orta əsr mənbələrinin bilavasitə və dolayısı yolla verdiyi məlumat əsasında aydınlaşdırmaq olar. 576-cı ildə külli miqdarda Sabir Hunları Gəncə (Sakaşen) sahəsinə köçürülmüşdü, beləliklə də, Kür və Araz çayları arasındakı yerlərdə Hunlar ölkəsi əmələ gəlmişdi. Ərəb müəllifləri bu Hun başçılarını «tarxan» adlandırırdılar. Hələ V əsrdə indiki Azərbaycan ərazisində məskən salan çox böyük türk tayfa təşəkküllərindən biri Muğanda yerləşmiş hunlar olmuşdur ki, müasirləri olan tarixçilər onları türk adlandırırlar. Rəvayətə görə, bu hunlar Muğanın cənubunda Ağhun (ərəbcə Balasaqun) şəhərini salmışlar.

Ermənidilli mənbələrdə hunları xaylantürklər adlandırırdılar. IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzand da Cənubi Qafqaz zonasında hunların və digər türklərin mövcud olduğunu bildirir: «O zaman Maskut padşahı Sanesan bərk qəzəblənərək öz qohumu erməni padşahı Xosrova ədavət bəslədi və qonşuların hamısını - hunları, paxları, tavaşparları, xəçmatakları, ijaxları, qotları, qluarları, ququarları, şiçbləri, kilbləri, balasıçları, yegersvanları və saysız-hesabsız digər müxtəlif köçəri tayfaları, itaətində olan külli miqdarda qonşuları topladı, öz sərhəddi olan böyük Kür çayını keçərək erməni ölkəsinə sel kimi basqın etdi...

Onlar hücum etdilər və bütün erməni ölkəsini boğdular, dağıtdılar, hər yerə doluşdular, ölkəni tamamilə viran etdilər və kiçik Satal şəhərində Atrpatakan hüdudundakı Qandzakadək bütün ölkəyə yayıldılar.

Azərbaycan və onunla qonşu vilayətlər ərazisində türk tayfa təşəkküllərinin mövcud olduğunun bir sübutu da odur ki, bu tayfalar xəzər basqınları zamanından burada yerləşmişdilər. Məlum olduğu kimi, Xəzər xaqanlığı tərkibində türkdilli tayfalar böyük yer tuturdular, xəzərlərin özləri də, yaqin ayrıca bir türk qrupuna mənsub idilər (orta əsr ərəb tarixçilərinin, demək olar ki, hamısı çox vaxt xəzərləri türk adlandırırlar). Sasani padşahı Qubadın hökmranlığının son illərində Şimali Azərbaycan xəzərlərin əlində olduğu və onların içərisində türklər böyük yer tutduğu üçün ərəblər çox vaxt bu ölkələri Azərbaycanla birlikdə «Xəzərlər ölkəsi» adlandırırdılar... İbn Əsam əl-Kufi bildirir ki, Araz vadisində Beyləqan və Varsan zonasında türk dili yayılmışdı...

Gördüyümüz kimi, bütün bu mənbələr «varsaz» sözünün mənasını ölkə, vilayət və yer adı kimi müəyyən edir. Bəs bu hansı ölkə, vilayət və yerdir? Fikrimizcə, mənbələrdən təsadüf edilən «varsak» sözü bizim «varsaz»la əlaqədardır. Şəmsəddin Saminin lüğətində deyilir ki, «Varsak» bütün Azərbaycana və ya onun bir hissəsinə verilən addır. Bu izahat ərəb müəlliflərinin Varsan haqqındakı məlumatı əsasında verilir. Beləliklə, mənbələrin verdiyi məlumata əsasən, Varsak ölkəsinin adı həm «Varsaz», həm də «Varsak» şəklində oxunurdu. «Varsak» sözünün ikinci mənasına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə bu söz tayfa və qəbilə mənasında da işlədilmişdir. V.V.Radlov «Varsak» sözünü izah edərkən, onun digər mənalarından başqa, qeyd edir ki, bu söz «tatar» (türk) tayfalarından birinin adı «bildirirdi»...

... Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlamışdır. Ərəblərin Azərbaycana istila edib burada məskən salmaları əvvəllərdə bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirirdi: həm də o dərəcədə ki, cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı.

Gördüyümüz kimi, ərəblər Azərbaycana və Arranı istila edərkən bu ərazidə türk tayfalarına rast gəlmişdilər. Ərəb mənbələrində ərəblərin istilasından əvvəl Azərbaycanda türklərin yaşadığı haqqında məlumata rast gəldik. Rəvayətə görə, Əməvi xəlifəsi Müaviyə bir dəfə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid ibn Şariyəyə belə sual verir: «Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?». Abid cavab verir: «Azərbaycan - qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir». Bu rəvayəti şübhə altına almaq olardı, lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də həmin rəvayətə rast gəlirik; Burada belə deyilir: «Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir». Bu imzasız əsər müəllifi Himyari padşahlarından biri olan Raiş haqqında məlumat verərkən deyir ki, bu ölkə türklərin əlindədir (7, s.170-174).

Çox vaxt Azərbaycan türkləri haqqında qarışıq fikirlər səslənir. Albanlar ya Azərbaycan türklərinə qarşı qoyulur, ya da türklərin ilkin orta əsrlərdə onları assimilyasiya etdirdiklərini, öz ana dillərini onlara qəbul etdirdiklərini sübut etməyə çalışırdılar. Musa Urud bu ideyalara qarşı çıxaraq yazır ki: «...Bir çox ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, albanlar sonradan türkləşib indiki Azərbaycan türklərini yaratmayıblar, əksinə, o vaxtkı Albaniyanın əhalisini təşkil edən müxtəlif türkdilli tayfalar tədriclə yaxınlaşaraq, qaynayıb-qovuşaraq Azərbaycan türklərinin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşlar (17, s.21). Zəngəzur mahalının yerli əhalisi türk sakları və onların törəmələridir. Bu fikir Urud kəndində son vaxtlara qədər saxlanılan orta əsr müsəlman qəbiristanlığındakı qəbir daşlarındakı yazılarda bir daha təsdiqini tapmışdır» (17, s.23).

XVIII əsrdən başlayaraq Oğuz babalarımızın oylağı, düşərgəhi olan Qərbi Azərbaycan torpaqları dəhşətli və sonu görünməyən bir siyasi oyun müstəvisinə çıxarıldı.

1828-ci ildən ta bu günə qədər Zəngəzur mahalının taleyinə istiqamət verən vahid bir qüvvə var idi, o da Rus imperiyası. Bu imperiya hansı siyasi quruluşda olsa da, özünün araqarışdırma, müstəmləkə siyasətindən, «ilanı tamam Hüseyin əli ilə tutmaq» ideyasından əl çəkməmişdir.

1868-ci ildə Şimali Azərbaycanın Gəncə-Qazax zonası bazasında Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bu vaxt mərkəzi Gorus olan Zəngəzur ora daxil edildi. (22.8).

1918-20-ci illərdə Azərbaycan və Ermənistan qarşılıqlı olaraq Zəngəzur həmişəlik Ermənistanla verildi. Elə Azərbaycan türklərini qədim ata-baba torpağı olan Qərbi Azərbaycanın dilbər güşəsi Zəngəzurun da faciələri dərinləşdi.

Zəngəzur mahalının azərbaycanlıların qədim və qanuni ata-baba yurdu olmasını sübut edən 5 amil özünü qabarıq göstərir:

1. Zəngəzurun toponimik adları.
2. Zəngəzurun əhalisinin etnik mənsubluğunda Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etməsi.
3. Azərbaycanı Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan həmişəlik ayırmaq ideyası.
4. Rusiyanın siyasi maraqları.
5. Erməni xisləti.

Zəngəzur və Qarabağın faciəli tarixində rus və ingilislər xüsusi rol oynamışlar.

1889-1890-cı illərdə Qarabağ məsələsində Çar Rusiyasının ikiüzlü siyasətini 1919-cu ildə ingilislər davam etdirirdi: onlar sözdə Azərbaycanı müdafiə etsələr də, əslində Ermənistanın və Zəngəzurun general-qubernatoru X.Sultanov Azərbaycanın o vaxtkı hökumətinin maymaq və ləng siyasətini, ingilislərin, erməniləri dəstəkləməsini, qədim və çox əhəmiyyətli region olan Zəngəzurun əldən getməsini görür, haray çəkirdi: «Lazımi tədbir görülməsə, bölgədə nələr gözlənilir:

1. Ermənilərin Zəngəzurdə irəliləməsi və Dağlıq erməniləri ilə birləşməsi və onların pulla, döyüş sursatı ilə təchiz olunmaları;

2. Müsəlman rayonlarında anarxiya;

3. Köçərilərin bütün oradan təcrid olunmaları;

4. Qarabağın itirilməsi ehtimalı» (13.127).

1919-cu ilin avqustunda Ermənistanla Ali Komissar təyin etdiyi polkovnik V.Haskel, indi olduğu kimi, ikibaşlı və hiyləgər bir siyasət aparırdı. (Söhbət ABŞ Konqresinin Ermənistanla, Dağlıq Qarabağa ayırdığı yardımdan və 709 sayılı maddənin saxlanılmasından gedirdi - V.Ə). O, Zəngəzuru və Qarabağı ADR-in tərkib hissəsi kimi tanıyaraq guya keçmiş İrəvan quberniyasının erməni və Azərbaycan əhalisi arasında normal münasibətlər qorumaq məqsədi ilə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının müvəqqəti olaraq xüsusi bitərəf zona elan edilməsini və bu bölgədə Amerika general-qubernatorluğunun təşkili təklifini irəli sürmüşdür» (13, s.170).

Hasgelin hazırladığı müəmmalı layihə Bakıda ADR-in rəhbərliyi ilə 29 avqust 1919-cu ildə razılaşdırılır. Layihənin maddələri göstərir ki, çox məkrli və hiyləgər plan qarşıya qoyulmuşdur. Layihədə deyilir:

«1. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları müvəqqəti olaraq xüsusi general-qubernatoru təşkil edir.

2. General-qubernatoru müttəfiqlərin Ali Komissarı polkovnik Haskel tərəfindən amerikalı vətəndaşlar arasında təyin edilir.

3. Qəzalar ümumi, birbaşa, bərabər və gizli səsvermə əsasında seçilən yerli şuralar tərəfindən idarə olunurlar.

4. Bütün general-qubernatorluqda söz, vicdan, şəxsiyyətin toxunulmazlığı kimi azadlıqlar elan edilir.

5. Azərbaycanın pul vahidi rəsmi pul kimi tanınır və s.» (13.170-171).

Bu layihə Rusiyanın hal-hazırda Dağlıq Qarabağdakı siyasəti ilə necə də üst-üstə düşür.

1919-cu ilin avqust-noyabr aylarında Zəngəzur mahalında məsələlər daha da gərginləşir. 1919-cu il noyabrın 23-də ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında saziş imzalanır. Sazişi Azərbaycan tərəfdən N.Yusifbəyov, Ermənistan tərəfdən A.Xatisyan, ABŞ nümayəndəsi, müttəfiqlərin Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstan XİN Gekeçkori imzalayırlar. Saziş 5 bənddən ibarətdir:

1. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri baş verən toqquşmaları dayandıрмаğı və yenidən silah gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürüdürlər.

2. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, onlarla dinc hərəkətlər üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırırlar.

3. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri sərhəd haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələləri dinc sazişlər yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Dinc saziş qeyri-mümkün olduğu halda, hər iki hökumət üçüncü tərəf-münsiflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs seçməyi və onun qərarlarını məcburi qəbul etməyi razılaşdırırlar: hazırki dövrdə hələ bir bitərəf şəxs kimi polkovnik Rey tanınır.

4. Erməni - Azərbaycan konfransını 1919-cu il noyabrın 26-da Bakıda açmaq qərara alınır.

5. Bu saziş imzalandığı gündən həqiqi saydır və respublikaların parlamentləri tərəfindən təsdiq olunduğu vaxtdan isə qüvvəyə minir (13, s. 207).

Təəssüf ki, Azərbaycan hökuməti indi olduğu kimi, 1919-cu ildə də sazişə birtərəfli əməl edərək hərbi hissələri Zəngəzurdan çıxartdı. Ermənistan isə, əksinə, özlərinin nizami qoşun hissələrini Zəngəzura gətirdi. Nəticədə, Zəngəzur və Dərələyəz mahalının azərbaycanlı əhalisinə divan tutuldu. Zəngəzurun Oxçu, Şabadın, Pirdavdan, Atqız, Oxçu dərə və d. kəndlərinə amansız cəza verildi, talanlar edildi. Azərbaycan RXİN-in etirazlarına ermənilər məhəl qoymadı, əksinə, basqınlar daha da artdı.

Vəziyyətin gərginləşməsi ADR-in və mahalın əhalisini ciddi əməli addım atmağa məcbur etdi. Belə ki, qəzanın əhalisindən ayrı-ayrı partizan dəstələri yaradılaraq Abdallardan Zəngilana qədər cəbhə xəttində yerləşdirildi. Xankəndi qarnizonunun hərəkəti ilə bağlı əmrin tezləşdirilməsi və yanvarın 27-də Cəbrayla gəlməli olan Gəncə batalyonunun birbaşa Zəngəzura ötürülməsi ilə əlaqədar addımlar atılmışdı. «Bakıdan gələn tələbələr də müdafiə işlərinə cəlb olunmuşdular...».

Bu tədbirlər sayəsində qısa müddətdə sakitlik yaransa da, bu çox çəkmir. Vəziyyətin belə bir gərgin anında Təbrizdəki erməni milyoneri Tumanyants sərhədboyu xanları ələ alır. Xudafərin, Ağbənd və b. yerlərdən keçərək Zəngəzura və Cəbrayla soxulmaq üçün şərait yaradırdı. (13, s.224-225).

Rusiyanın bolşevik hökuməti əvvəlki kimi Ermənistanla gizli və xəbis danışıqlara girərək Kürd ordu hissələrinin başçılarını ələ keçirdikdən sonra Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan bölgələrini tutmaq üçün yeni əməliyyata hazırlaşdı.

1920-ci ilin aprelin 30-da Azərbaycan SSR XXİK-in müavini M.D.Hüseynov Ermənistanla nota göndərir. Notada üç məqam vurğulanırdı:

1. “Qarabağ və Zəngəzuru öz qoşunlarından təmizləmək.
2. Öz sərhədlərinə çəkilmək.
3. Millətlərarası qırğına və ədavətə son qoymaq (13, s.235).

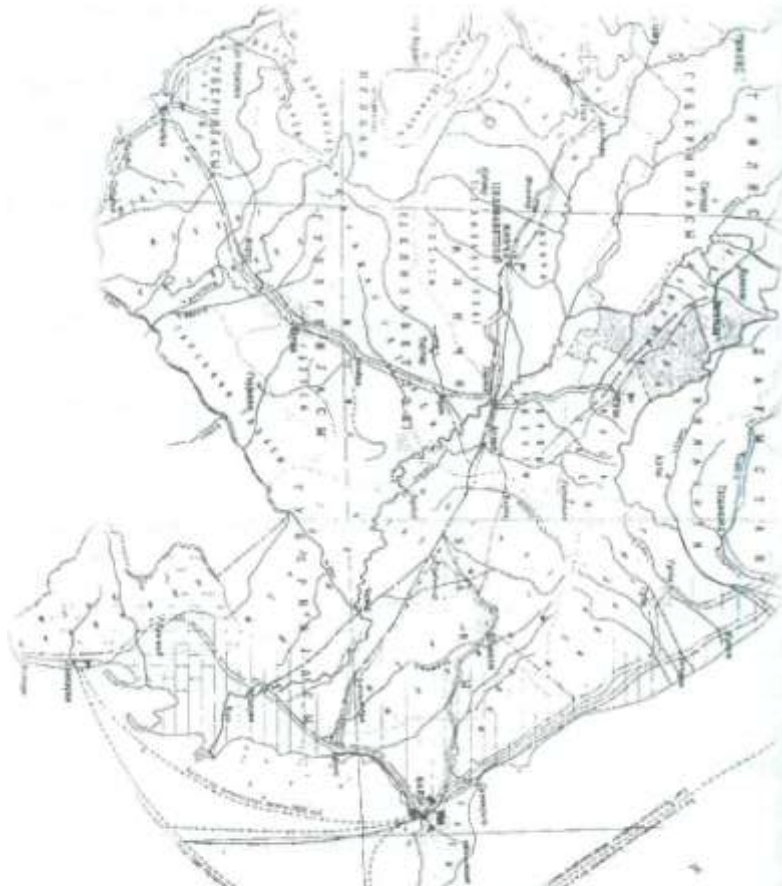
Azərbaycanın yeni hökuməti əməli addım ataraq konkret işlər görməyə başladı. Belə ki, M.D.Hüseynov və Hərbi Dəniz Komissarı C.İldırma Azərbaycanın Qarabağ və Zəngəzurdakı qoşun hissələrinə hücumu dayandırmağı və müdafiə vəziyyətinə keçməyi əmr olunur. Hətta 1 may 1920-ci ildə Kirov, Orconikidze və b. rəhbərlərin imzası ilə İrəvana teleqram göndərilir. Teleqramda erməni qoşunlarının göstərilən bölgədən çıxarılması tələb olunurdu. Əks təqdirdə ermənilərin orada qoşun saxlamaları Sovet Rusiyasına meydan oxumaq kimi qiymətləndirilir. Ermənilər də öz növbəsində Çeçerinə teleqram göndərərək (30 aprel 1920-ci il) Qarabağ və Zəngəzur mahallarının Türkiyə ilə birləşmə ehtimallarını irəli sürürdülər.

Oxancayan Qafqaz cəbhəsinin Hərbi İnqilab Şurasının sədri Q.Orconikidzeyə, Lenin və Çeçerinə, hətta Azərbaycan İnqilab komitəsinə inandırmağa çalışırdı ki, Qarabağ və Zəngəzurda erməni silahlı qüvvələri yoxdur.

12 may 1920-ci ildə Ermənistan hökuməti Azərbaycana və Sovet Rusiyasına sanki cavab notası göndərərək faktları saxğalaşdırır, Qarabağ-Zəngəzur ermənilərinə Azərbaycanın təzyiqlərindən, Mustafa

Kamalın, Ənvər Paşa və Nuru Paşanın erməni qırğınlarının təşkilatçısı olmalarından və s. söz açır. Sovet Rusiyasının rəhbərliyi öz növbəsində milli qırğınlara son qoymaq, mübahisəni həll etmək missiyasını öz üzərinə götürdüyünü, Rus Qızıl Ordusunu Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvanda yerləşdirməyi bəyan edir (13, s.237).

Orconikidze 1920-ci ilin 19 iyun tarixində Lenin və Çeçerinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: «Azərbaycan Qarabağa, Zəngəzura və Naxçıvana, Şərur-Dərələyəz qəzalarına iddia edir. Qarabağ və Zəngəzurda Sovet hakimiyyəti elan

Azərbaycan 1917-1920-ci illərdə

Azərbaycan 1920-ci ildə

olunmuşdur və yuxarıda göstərilən ərazilər Azərbaycan Sovet Respublikasının hissəsi sayılır. Naxçıvan artıq bir neçə aydır ki, üsyançıların - müsəlmanların əlindədir. Şərur-Dərələyəzə aid məndə məlumatlar yoxdur. Azərbaycan heç bir halda Qarabağ və Zəngəzursuz keçinə bilməz. Ümumiyyətlə, fikrimcə, Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvaya çağırmaq, Azərbaycana və Ermənistanla dair bütün məsələləri onunla birlikdə həll etmək lazım gəlir. Bunu Ermənistanla müqavilə imzalananaqədər etmək lazımdır» (13, s. 50).

Təxminən bir ay sonra 1920-ci il 16 iyul tarixdə həmin Orconikidze Çeçerinə yazdığı teleqramda Zəngəzur mübahisəli ərazi elan edərək digər bölgələrin Ermənistanla birləşdirilməsi fikrini ortaya atmışdır (13, s. 81).

Teleqramın göndərildiyi dövrlərdə isə Dronun və Nijdenin qüvvələri Zəngəzurdə öz işlərini görürdülər.

XI Ordu iyulun axırlarında Zəngəzura daxil olduqdan sonra general Dronun dəstəsi Dərələyəzə çəkildi. Lakin Nijdenin quldurları Qafan rayonunda hələ at oynadırdı. XI Ordu iyulun ortalarında bu quldur dəstəsini də qovdu. Nəticədə Zəngəzurdə Sovet Hakimiyyəti elan olundu. Elə bununla da yeni Zəngəzur, Qarabağ, Dərələyəz və Naxçıvanın qara günləri və qayğıları artdı. Xüsusilə 1920-ci ilin payızında ermənilər Sovet Rusiyasının rəhbərlərinin köməyi ilə Zəngəzuru ələ keçirmək üçün konkret ideyalarla çıxışlar etdilər.

Sovet Rusiyası ilə Ermənistanın bağladığı sazişə əsasən Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, yalnız Zəngəzur və Naxçıvanla kifayətlənməli idi (13, s.264).

Bu sazişdə uzungedişli bir plan qurulmuşdu: Naxçıvan və Zəngəzuru ələ keçirmək, sonra Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağa müxtəriyyəət vermək, daha sonra isə bu gün qarşılaşdığımız faciələr.

Bütün bu işlər çox böyük hiylə ilə həyata keçirilir. Azərbaycanın ağılsız rəhbərini barmaqlarına dolayırdılar. 1920-ci il noyabrın 4-də AK(b)PMK-nın Siyasi bürosu və RK(b)PMK-nın Qafqaz bürosunda Stalin, Orconikidze, Qabrielyan, Leqran, Ə.Qarayev və b. iştirak etdikləri iclasda Azərbaycan tərəfini aldatmaq üçün deyilir: «Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir, bu yalnız lap son halda baş tuta bilər» (13, s.265).

1920-ci ilin noyabrın 9-da RK(b)PMK-nın Siyasi Təşkilat bürolarının Orconikidze, S.Ter-Danielyan, Y.Statsova, R.Kominski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov və b.-nin iştirakı ilə keçən birgə iclasda «Ermənistan İnkilab Komitəsinin Ermənistanda Sovet Hakimiyyətinin elan olunması haqqında teleqramı müzakirə edilmiş və bizim üçün təhqiramiz bir qərar da çıxarılmışdır. Bu qərarın bir neçə bəndi bilavasitə Azərbaycanın müstəqilliyinə, parçalanmasına yönəlmişdir. Bu bəndlərə diqqət yetirək:

q) Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanla keçir:

d) Qarabağın Dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verilir.

e) Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanı ilə qırılmaz hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlayır, o cümlədən, neft haqqında göstərsin. Nərimanova bütün bunlar barədə Bəyanat hazırlamaq və onu Bakı Sovetinin plenumunda elan etmək tapşırırdı (13, s.266).

N.Nərimanov ona tapşırılan faciəli Bəyanatı hazırladı, 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin iclasında oxudu. Uzun müddət ictimaiyyətin bilmədiyi bu Bəyanatda yazılırdı:

«...Bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın: ermənilərin və müsəlmanların (azərbaycanlıların - V.Ə.) bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz: Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir: Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə isə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verilir. Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyat dayandırılır. Sovet Azərbaycanın qoşunları isə buradan çıxarılır: Sovet Azərbaycanın sərvətləri: neft, kerosin və digər məhsulların qapısı Sovet Ermənistanı üçün açılır. (13, s.267).

Stalin və Orconikidze N.Nərimanovun Azərbaycan xalqı üçün qara yara sayılan bu «tarixi» Bəyanatını «xüsusi» qiymətləndirmişlər. Stalin fikrini belə ifadə edir:

«Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir. Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir. (12.456).

Orconikidze isə bu Bəyanatı «bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt» adlandırır və sanki Azərbaycan hökumətini ələ salaraq deyirdi:

«Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ ruslar üçün heç nə deməkdir: Zəngəzur məhsulsuz dağlardır, taxılı yox, suyu yox, Naxçıvan bataqlıq və malyariyadan başqa bir şey deyildir. Qarabağda da heç nə yoxdur. Və budur Nərimanov deyir: «Onları özünüz götürün. Bu məhsulsuz torpaqları Ermənistan üçün götürün: sanki Sovet Azərbaycanı artıq yükədən xilas olur» (13, s.268).

Orconikidzenin bu xəbərini eşidən erməni kommunistlərinin liderlərindən biri olan Nazaretyan böyük sevinclə mətbuatda «Bərəkəllah azərbaycanlılar», - deyərək bizi «tərifləmişdir».

M.Rəsulzadə isə buna acıyaraq yazırdı: «Ermənistanda dəxi bolşevik hökuməti təsis edər-ətməz rus siyasətli Nəriman bəyin səxavətəkar ağzı ilə iki gün əvvəl müdafiə elədiyi Zəngəzur və Naxçıvan qəzasını Ermənistanla hədiyyət etdi» (13, s.268).

Bu yerdə adam M.Ə.Rəsulzadəyə ürəkdən «Allah sənə rəhmət eləsin» deyir.

Heç bir il keçmir ki, N.Nərimanov yanıldığını, tarixi səhvə yol verdiyini etiraf edir.

“Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi” (13, s.270).

Bu tarixi səhvin nəticəsində Zəngəzur mahalı həmişəlik itirildi və hətta Azərbaycanın 1921-ci ildə tərtib olunan xəritələrində belə Ermənistanın ərazisi kimi verildi.

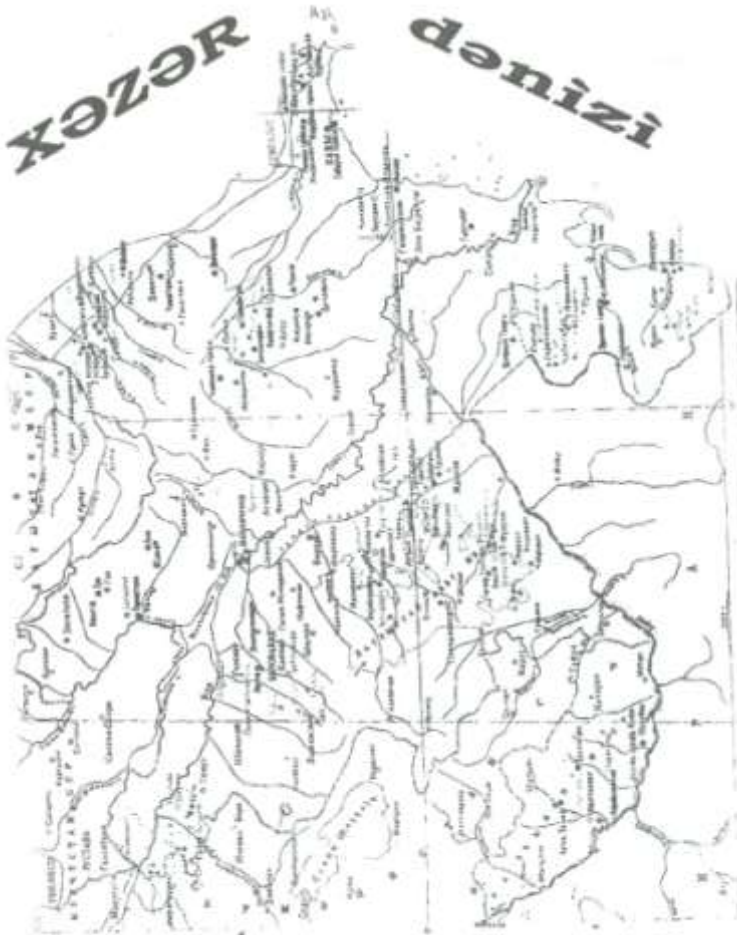
Deyənlərdən aydın olur ki, xəbis niyyətləri ilə ad qazanan ermənilər 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rus imperiyasının məqsədyönlü mənfi siyasəti sayəsində Azərbaycandan hissə-hissə qopardıqları torpaqlar hesabına Ağrı dağının ətəklərində öz dövlətlərini yaratmış, Azərbaycana məxsus aşağıdakı ərazi-inzibati bölgələri mənimsəmişlər:

Göyçə (Vardenis), Basarkeçər (Vardanis), Calaloğlu (Stepanavan), Qəmərli (Artaşat), Vedi (Ararat), Hacı Nəzər (Kamo), Molla Dursun (Şaumyan), Qurduqlu (Oktem-beryan), Karvansara (İncivan), Ağbaba (Amasiya), Ağgül (Ani), Ellər (Abovyan), Allahverdi (Tumanyan), Duzkənd (Axuryan), Çəmbərək (Krasnoselski), Uluxanlı (Masis) şəhərləri, Ellər (Abovyan), Sərdarabad (Oktemberyan), Kəvər (Kamo), Qəmərli (Artaşat), Gümrü (Leninakan), Qarakilsə (Kirovakan), Calaloğlu (Stepanavan), Hamamlı (Spitak), Üçkilsə (Eçmiədzin), Göyçə (Sevan) qəsəbələri, Uluxanlı (Masis), Alagöz (Araqas), Arpaçay (Axuryan), Ağbaba (Amasiya), Vedi (Ararat), Ortakilsə (Minasyan), Göyçə (Maralik), Əbilkənd (Kalinino), Basarkeçər (Vardenis), Talıboğlu (Lusakert), Tovuzqala (Berd), Allahverdi (Tumanyan) kəndləri və yüzlərlə təbii obyektləri, oronim və hidronimləri ələ keçirmişlər (19.3).

Elə sadaladığımız bu adlar sübut edir ki, bu gün Ermənistan kimi xəritələrə düşən ərazinin 80 faizi Azərbaycan türklərinin qədim dövrlərdən məskən saldıqları yaylaq yerləri olmuşdur, başqa sözlə, Qərbi Azərbaycan torpaqlarıdır.

Zəngəzur Qərbi Azərbaycanın itirilmiş, əslində bolşeviklərin hiyləsi nəticəsində səhv olaraq Ermənistanla bağışlanan bir parçasıdır. 1915-ci ildən Zəngəzur siyasətinin zəhərvericisi və həyata keçirənləri A.Mikoyan və S.Şaumyan kimi «inqilabçılar» idi. İdeyanın yayıldığı yer Zəngəzurun Gorus şəhəri idi. Burada son əsrlərdə millətçi ermənilər daha çox lövbər salmışdılar. Onlar Qərbi Azərbaycanda keçirilən deportasiya planının müəllifləri idilər. İndiki Gorus şəhərinin təzə küçələrinin altında minlərlə günahsız öldürülmüş azərbaycanlının sümükləri çürüməkdədir... Mikoyan Andronikdən daha təhlükəli hərəkət etdi. O, Zəngəzurdə mal-qara saxlamağı bacaranlardan başqa hamını müxtəlif yollarla qırdırdı... Erməni agentləri gecələr rus əsgərlər ilə gəlib Azərbaycan kəndlərindən mal-qaranı, bəzən evlərdən istədikləri şeyləri yığıb aparırdılar. Bir də gördün ki, gecənin yarısı bir neçə erməni yanlarında rus əsgəri, təlim görmüş işçilərlə varlı ailələrin başçılarını götürüb aparırdılar (19, 13-14).

Bu faciə təkcə Gorusda deyil, Zəngəzurun bütün bölgələrində vəhşiliklə həyata keçirilirdi.

1828-1988-ci illər arasında Ermənistanın etnik tərkibi ilə bağlı verilən rəqəmlər dəhşət doğurur. Görürsən ki, bu zaman müddətində Ermənistan əhalisinin etnik tərkibində aqlasıqmaz fərq üzə çıxır. Bu, adi dəyişiklik deyil, düşünülmüş məkirli siyasətin nəticəsidir.

Mövcud statistikalara əsaslanaraq, görürük ki, Zəngəzurun əsas əhalisi azərbaycanlılar və ermənilər olmuş, müəyyən qədər kürd və ruslar da yaşamışlar. Bu proses 1988-1989-cu illərə qədər davam etmişdir. 1905-ci ildən azərbaycanlıların Ermənistandan, xüsusilə Zəngəzur və İrəvan mahallarından qovulması rus və erməni şovinistlərinin dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Qarşıya qoyulan məqsədə «türklərsiz Ermənistan» siyasəti reallaşana qədər davam etdirilmiş, minlərcə insanın qanı axıdılmış, yüzlərcə kənd xarabaya çevrilmiş, uşaqlar yetim, gəlinlər ərsiz, insan nəfəsi ilə isinən yaylaqlar insan izinə həsrət qalmışdır. Qədim və keşməkeşli Zəngəzurun XXI əsrin əvvəllərində ümumi görünüşü belədir. Ermənilər Zəngəzur mahalının Azərbaycan türkləri ilə bağlı tarixi silmək, saxta görünüşlü bir tarix, saxta bir coğrafiya təqdim etmək istəyirlər. Bu ermənilərin istəyidir. Əminəm ki, zaman gələcək Azərbaycan türkləri qədim torpaqlarına dönəcək, yenidən dağlara, yaylaqlara, meşələrə, çaylara, göllərə, bulaqlara, dərələrə, otlaqlara, əkin yerlərinə, yollara, cıyırlara, xaraba qalmış saysız-hesabsız kəndlərə ulu babaların nəfəsini, izini gətirəcək, xəritələrdə, yol göstəricilərində, atlaslarda, rəsmi sənədlərdə qədim türk adlarını yenidən həkk edəcəklər. Bu, türkün əbədi qayıdışı, vahid Azərbaycanın şərqli, cənublu və qərbli birləşməsi olacaqdır. Türk əsri o zaman başlayacaqdır. Ədalət 1920-ci ildə itirdiyimiz Zəngəzurun qayıdışı ilə bərpa olunacaqdır. Hər bir türk oğlu bu qayıdışa hazır olmalı və səy göstərməlidir. Allah özü bu işdə bizlərə yar olsun!

Tanınmış tarixçi Z.Bünyadov «Azərbaycan Atabəylər dövləti» (Bakı, 1985) əsərində həmin dövlətin idarə olunmasında Zəngi nəslinin iştirak etdiyini söyləmişdir (8. s.237).

Zəngəzurun qədim Azərbaycan torpağı olmasına şübhə ilə yanaşanlar bilməlidir ki, bu qədim diyar Azərbaycan türkünün tarixindən, mədəni qaynaqlarından xəbər verən abidələrlə olduqca zəngindir. Təkcə bir faktı xatırlatmaq kifayət edərdi ki, «Zəngəzurun toponimiyasında Dədə Qorqudla səsleşən yer-yurd, kənd-oba adları geniş yayılmışdır: Qazançı, Qazan gələn dağ, Qazan bulaq, Qazan zəmi, Oxçu məhəlləsi, Oxçu çayı, Bayandur, Həyəmək (Əkrək), Basatçay və s. kimi coğrafi adlar bu ərazinin «İç Oğuz» elinə, onun siyasi mərkəzinə aid olduğunu göstərən ən mühüm qaynaqdır. Oğuz nəvələri Göyxanın oğlanlarının adını əks etdirən Çəppi, Bayandur, Çovandır, Piçənək kimi toponimlər bu ərazinin ta qədim zamandan Oğuz yurdu olmasını sübut etmirmi? (10, s.27).

Ermənilər tarixi nə qədər saxtalaşırsalar da, əcaib və tarixi həqiqətlərə zidd olan «xəritələr» tərtib etsələr də, Qərbi Azərbaycan və onun tərkib hissəsi sayılan Zəngəzur mahalının ilk sakinləri və əsl sahibləri türk mənşəli tayfalar olmuşlar: hunlar, kimmerlər, saklar, oğuzlar, səlcuqlar.

Regionun tarixini diqqətlə araşdıran tarixçilər belə bir fikirdədirlər ki, « E. ə. VII əsrdə Qara dənizin şimal çöllərində Kür-Araz ovalığına və indiki Ermənistan ərazisinə qədər (Qərbi Azərbaycana - V.Ə.) qədim türk mənşəli kəmərlər (antik mənbələrdə kimmerlər) gəlmişlər. Antik mənbələrdə onlar həm də ümumiləşdirici «Skif» adı ilə çəkilirlər. Tarixşünaslıqda skiflərin irandilli sayılması ucbatından Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada bu qədim türk mənşəli etnosun tarixi təhrif olunmuş vəziyyətdə qalmaqdadır... Homer (e.ə. IX əsr) tərəfindən «at südü sağanlar» kimi səciyyələndirilən və «kimmer» adlandırılan bu etnosun əsl yerli adı «kimmer» deyil, kənardan hansısa bir iran-dilli etnosun onlara verildiyi addır və İran dillərində «guya həmişə hərəkətdə olan» mənasındadır. Bu fikri iranşünas V.A.Livşits irəli sürmüş və ona İ.M.Dyakonov tərəfdar çıxaraq «kimmer» etnik adı «zirək (çevik) atlı dəstəsi» kimi mənalandırılmışdır... Kimmerlərin, əlbəttə, irandilli sayılması və antik mənbələrdə «kimmer» etnoniminin kənardan verilmə ad sayılması fikri kökündən səhvdir. Bu qədim etnosun əsl adı «Kəmərlər» (yaxud Qəmərlər) olmaqla qədim türk mənşəlidir... Qədim erməni mənbələrində Şərqi Anadoludakı Karosu (Fərat çayının yuxarı hissəsi) və Kızıl İrmak çayları arasındakı ərazi Qamirik (əsl Qamark) adlanır. Kızıl İrmak çayının sol sahilində Sivaşla Qeysəriyyə arasında bir bölgənin adı indi də Kəmərlərdir. Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda, Şərqi Türkiyədə və Cənubi Azərbaycanda xeyli (ondan çox) kənd Qəmərlər adlanmışdır... Lakin kəmərlər e.ə. VII əsrin əvvəllərində (e.ə. 680-cı ildə) türkdilli sakların Şimaldan Cənubi Qafqaza gəlişi ilə bağlı olaraq Kür-Araz ovalığından və Ermənistan ərazisindən (Qərbi Azərbaycandan) sıxışdırılıb çıxarıldılar. Onlar indiki Ermənistan ərazisindən e.ə. 652-ci ildə Kiçik Asiyaya keçərək Qamar adlı ərazidə yerləşdilər. Q.Kapansyana görə, məhz kimmerlərin Kiçik Asiyaya keçməsindən sonra ermənilərin əcdadları qədim Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürdülər. Əvvəlki geniş ərazilərdə -Kür-Araz və Alazan-Kür ovalıqlarında, eləcə də indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşdılar. Ehtimal ki, saklar alban, basins, qarqar, quqar, gəncək, uti, şamaks, şirvan, ilirak və b. tayfaları əhatə etmişdir. Bu tayfaların adlarını göstərilən ərazilərdə yaşadan yer-yurd adları istənilən qədərdir(6, s. 19-24).

Bu mahal rəsmi sənədlərdə dörd inzibati əraziyə - rayona bölünmüşdür: Qafan, Gorus, Mehri, Sisyan (Qarakilsə).

Bu rayonların qısa xronologiyası - təsviri aşağıdakı kimidir:

QAFAN RAYONU

Qafan rayonu Zəngəzur mahalında önəmli yer tutur. Naxçıvanla Qarabağ arasında dağ silsilələri arası ilə uzanan bu mahal Bərgüşad, Zəngəzur və Mehri dağ silsilələri əhatəsində dağlıq ərazidə, Gıgı və Oxçu dərələrində yerləşir. 1920-ci ilə qədər Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının əyaləti olmuş, 1917-20-ci illərdə baş verən siyasi oyunlar nəticəsində Zəngəzurun digər bölgələri kimi Qafan da Ermənistan SSR-in inzibati rayonuna çevrilmiş və 9 sentyabr 1930-cu ildən müstəqil rayon kimi fəaliyyət göstərir. Fiziki xəritədə Qafan rayonunun yerləşməsi, sərhədləri belə görünür: cənubdan Azərbaycan Respublikasının Zəngilan, Qubadlı rayonları, şərqdən Zəngəzur mahalının Gorus və Sisyan (Qarakilsə) rayonları, cənubi-qərbdən Zəngəzurun Mehri rayonu. Qafan rayonuna-dəmiryolu, avtomobil və təyyarə ilə gediş-gəliş mümkündür.

Qərbi Azərbaycanın tarixi hadisələrlə zəngin olan bu bölgəsi mövcud mənbələrdə siyasi baxışlardan, şovinist münasibətlərdən irəli gələrək müxtəlif cür işıqlandırılmışdır. Əgər Zəngəzur mahalının müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin (Alban, Sünik, Atabəylər, Qaraqoyunlu, Azərbaycan, İran, Ərəb xilafəti, Rusiya, Ermənistan və s.) tərkibində olmasını nəzərə alsaq, Qafanla bağlı söylənilən fikirlərin ziddiyyətli görünməsi təəccüb doğurmamalıdır.

Qafan rayonu ərazisində ulu babalarımızın yaratdığı maddi-mədəniyyətin izləri eramızdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır. Xüsusilə «Qafan rayonu ərazisində saxlanılan qədim oğuz qəbirstanlıqları, kitabələr, qəbir daşları uzaq keçmişimizdən - VII-X yüzilliklərdən xəbər verir. Təkcə Qafan rayonunda qeydə alınmış 200-dən artıq kənd, oba, çay, göl, dağ, qala və b. coğrafi adlar türkdilli toponimlərdir. Min illər boyu mövcud olan Qapıcıq, Xusdub, Pirhəməzə, Piricavidin və s. adlar bunu sübut etməirmi?!.. Onlar məskun olduqları yerin dağına, daşına, yurduna, ocağına öz əlamətlərinə görə mənalı adlar verməli idilər» (9, s.120).

Bunu xəritələrdə, atlalarda, poçt kitablarında, Ermənistanın toponimləri ilə bağlı çap olunan lüğətlərdə yüzlərcə Azərbaycan-türk mənşəli sözlər də sübut edir.

Zəngəzurun və onun tərkib hissəsi olan Qafanın faciəsi 1915-1989-cu illərdə öz zirvəsinə çatdı... Qərbi Ermənistan (1915) əldən çıxandan sonra Şərqi Ermənistanda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün daşnak hökuməti Gürcüstanın (Borçalı mahalı) və Azərbaycanın Gəncə quberniyasının bir hissəsini (o cümlədən Zəngəzuru) ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə girişdi. Daşnak hökuməti qaniçən Andranikin, Nijdeyin, hərbi nazir Dronun köməyi ilə 1918-ci il dekabr ayının axırınadək Qafanda olan 100-dən artıq azərbaycanlı kəndi nizami ordunun köməyi ilə qırğınlarla qovmuş. Rayon əhalisinin 60%-ni təşkil edən azərbaycanlılar (40 min nəfərdən artıq adam) Naxçıvana, Ordubada və Qarabağın müxtəlif rayonlarına pənah gətirmişlər. Andranikin Qafanda törətdiyi qanlı qırğınları təsəvvür etmək üçün o vaxt vurulmuş rəsmi teleqramlar kifayətdir. Zəngəzur qəza raisinin 114 nömrəli teleqramında deyilir: «Ermənilər Andranikin başçılığı və ingilis-fransız nümayəndələrinin razılığı ilə dini fərqə görə 30-dan artıq müsəlman kəndi dağıdıb, yandırdı və əmlakını talan ediblər. Qaçıb qurtara bilməyən sakinlər vəhşicəsinə öldürülmüşdür».

Zəngəzur qəzasının idarə müdirinin 1919-cu ilin yanvarında verdiyi 349 nömrəli teleqramında isə deyilir: «Quşçulu, Əcili, Atqız kəndləri yanvar ayının ilk günlərində dağıdılmış, Şəhərcik, Acağu, Oxçu mühasirə edildikdən sonra ermənilər tərəfindən alınmış, Kirətağ, Mollalı, Qovşud, Qarabaşlar, Baharlı, Daşbaşı, Mahmudlu, Keynəşin, Həcəti, Kurut, Pəyhan, Kırs, Acıbac kəndləri ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınmışdır» (9, s. 129-130). Bu sətirlərə ancaq 1948-1953-cü və 1988-1989-cu illər deportasiyasını əlavə etmək kifayətdir. Qafanda vaxtı ilə mövcud olan 130 kənddən 26-da ermənilər yaşayırdı. Hal-hazırda isə Qafan tam erməniləşdirilmiş, hətta mövcud yer adlarımız da xəritələrdən silinmişdir. Qafanda azərbaycanlılar, əsasən, Kığı və Oxçu dərələrində məskən salmışdılar. Kığı dərəsində - Quşçulu, Mollalı, Qarabaş, Qovşud, Baharlı, Kığı, Pürülü, Daş Başı, Mahmudlu, Kəypəşin, Həcəti, Kurut, Çiriş, Kırs, Acıbac, Kərd, Yuxarı Kərd, Şotalı kəndləri, Oxçu dərəsində isə - Müsəlləm, Oxçu, Atqız, Aralıq, Pirdavdan (Pircavidan), Şabadın və b. kəndlərdə yaşamışlar.

Qafan rayonu ərazisi, əsasən, türk mənşəli etnoslarla zəngin olmuşdur: qapan, ecanan, oxtar, çobanlı, hünüt, sabadin, quşçulu, mollalı, qarabaş, baharlı, pürülü, mahmudlu, kurut, şotanlı, oxçu, məzrə, gödəkli və s.

Bu etnosların hər biri öz keçmişini yaşayış məntəqəsi adlarında, oronim və hidronimlərdə yaşatmaqdadır.

Dağların zirvəsində əsrlər boyu yaşayan Qafan bölgəsi Azərbaycanın mədəniyyət və elminə, dövlətçiliyinə, güc strukturlarına çox dəyərli insanlar bəxş etmişdir.

GORUS RAYONU

Gorus rayonu Zəngəzur mahalının mərkəzində yerləşir və 752 kv.km sahəni əhatə edir. Zəngəzur mahalının taleyində erməni-türk, erməni-Azərbaycan münasibətlərinin kəskinləşməsində Gorus rayonu və burada cəmləşən millətçi ermənilər xüsusi rol oynamış. Ümumi görünüşü, təbiəti çox gözəl olan bu əraziyə üç istiqamətdən - Qafan, Üç təpə və Laçın tərəfindən girmək mümkündür. Yaşayış məntəqələri, əsasən, Bazarçay (Voratan), Gorus, Zoraşen, Xndzoresk çayları ətrafında yerləşir. Rayonun əhalisi azərbaycanlı və ermənilərdən

ibarət olmuşdur. Zəngəzurun digər rayonlarından fərqli olaraq, burada son yüzilliklərdə ermənilər üstünlük təşkil etmişdir. Gorus qədim və inkişaf etmiş şəhər kimi həmişə siyasi hadisələrin mərkəzinə çevrilmiş, Zəngəzurun idarə sistemi bu şəhərdə yerləşmişdi. Qaçaq Nəbinin fəaliyyəti, Daşnaksütyun partiyasının genişlənməsi, Azərbaycan türklərinin qırğınına rəvac verilməsi və s. məhz bu şəhərlə bağlıdır.

Uzun ilər Albaniyanın, İranın tərkibində olan Gorus 1805-ci ildə Rusiyanın əlinə keçdi və Qarabağ mahalı yarandıqdan sonra Zəngəzurun bir parçası kimi buraya daxil edildi. 1915-ci ildən başlanan qırğınlar nəticəsində azərbaycanlılar Gorus rayonundan da qovuldu və nəticədə Qafan, Mehri, Gorus, Sisyan Azərbaycandan həmişəlik qoparılaraq Ermənistanı verildi. Andranikin 1918-ci ildə Gorus şəhərini özünün baş qərargahı seçməsi belə bir acı sonluqla qurtardı. Prof. S.Əsədov bu tarixi faciəni və onun səbəblərini ürək yangısı ilə belə açıqlayır: «...Gorus Zəngəzur mahalının mərkəzində olduğu üçün o, hələ 1876-cı ildən Zəngəzurun mərkəzi hesab olunurdu. Elə bunu nəzərə alaraq Andranik 1918-ci ildə Zəngəzurdan bütün azərbaycanlıları qovmaq, ancaq erməniləri saxlamaqla onu Ararat respublikasına birləşdirmək məqsədilə Gorus şəhərini özünün baş qərargahı elan etdi. Gorus antitatar (antiazərbaycan) təşviqatçıların ocağı idi. Andranik İrəvanın erməni hökumətini tanımaqdan imtina etdi. Gorus əslində onun xüsusi dövləti idi. Bu şəhərdəki qaçqınların (ermənilərin) çoxu Türkiyədən gəlmişlər onlara təsir etmək çətin deyildi. «Təşviqatçılar» deyəndə ki, tatarlar (azərbaycanlılar) elə həmin türklərdir, məsələ həll edilirdi. Bandit dəstələri əhalini qorxudaraq Azərbaycanın hakimiyyətini belə tanımadan müsəlman əhalisinə hücum çəkərək məhv edir. Dinc əhali talan olunur, daimi yaşayış yerlərini tərk edib qonşu qəzalarda özlərinə sığınacaq axtarırdılar. 60 mindən çox müsəlman çöllərdə qalıb, aclığın və soyuğun dəhşətlərini görürdülər» (9, s. 161-162).

1920-1989-cu illərdə bu təqiblər, təhqirlər davam etmiş, vur-tut cəmiyyəti dörd kənddə qalan azərbaycanlılar da 1988-1989-cu ildə acınacaqlı şəkildə Gorusdan qovuldular. Mövcud elmi ədəbiyyatı, xəritə və dövlət sənədlərini izlədikdə məlum olur ki, Gorus rayonunda azərbaycanlı kəndləri dörd yox, daha çox olmuşdur. Prof. S.Əsədov xaraba qalan və itirilmiş xeyli yer-yurd adlarımızı qeydə almışdır: Ağbulaq, Alçalı, Abbaslar, Abbas dərəsi, Ağ körpü, Birinci Alyanlı, İkinci Alyanlı, Ağafılı, Ayxanlı, Amudux, Bəzli Ağcakənd, Babalı, Qayalı, Baba Yaqublu, Ballı qaya dağı, Ballı qaya kəndi, Bababelli, Bağırbəyli, Bəyəndur, Beşbarmaq qışlaq, Bina Qaragəzdik, Boz kaha, Qalanq, Qılcıq Qısadağ (Amulsar) dağı, Qurdqalaq, Kürdlər, Gavur Zəmi Gavur qalası, Gəlinçə dağı, Gorus, Gəlcük, Güney qışlağı, Giləkərli, Mac, Əbdüləllilər, Əkərli (Həkərli), Ələkçi, Əliqulu kəndi, Ərəbxana, Əhmədağa, Xanazax, Xəznavar, Şamsız, Şahverdilər (Şahverdi uşağı. Başaracur), Şurnuxu vəs. (9, s.162-167).

MEHRİ

Zəngəzur mahalının sahə etibarı ilə nisbətən kiçik rayondur (sahəsi 664 kv. km-dir). Cənubi Azərbaycanla Mehri Araz çayı ayırır, şimaldan Qafan, qərbdən Naxçıvan və Ordubad rayonları, şərqdən isə Zəngilan rayonu ilə əhatə olunmuşdur.

Dağlıq ərazidə yerləşən Mehri rayonu yerüstü və yeraltı sərvətləri ilə ulu babalarımızın tarixindən, onların qoyub getdikləri maddi-mədəniyyətdən xəbər verir. «Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası» əsərində «Ermənistan Sovet Ensiklopediyasına» istinadən belə bir qısa tarixi məlumatla rastlaşırıq: «İndiki Mehri rayonunun ərazisində hələ daş dövründən başlayaraq insan yaşamış və məskunlaşmışdır. 428-ci ildə Sünikin digər əyalətləri ilə birlikdə Mehri ərazisi İranın hökuməti altında olmuşdur. 640-cü ildə ərəblər tərəfindən işğal edilmişdir. 886-cı ildə Mehri ərazisi Baqratilərin hakimiyyətində idi. XII-XIII yüzilliklərdə Səlcuq türklərinin hakimiyyətinə keçmişdir. Sonra rayonun ərazisi monqol-tatarların, türkmən tayfalarının və Səfəvilərin hökuməti altında olmuşdur. 1730-cu ildə rayonun ərazisini türk qoşunları tutmuşlar. 1735-ci ildə isə Nadir şah rayonun ərazisini işğal etmişdir 1801-ci ildə Mehri rayonunun ərazisi Rusiyaya birləşdirilmiş, 1828-ci ildə Qarabağ vilayətinə (1822-ci ildə yaranmışdır) daxil olmuşdur. 1868-ci ildə Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibində olmuşdur. Mehri Sovet hakimiyyəti qurulandan 1930-cu ilədək (inzibati rayon yarananaqədər) Mehri qəzası olmuşdur (9, s. 167-168).

Erməni mənbəyindən götürülmüş bu məlumatlar bir daha sübut edir ki, ermənilər Zəngəzur mahalını mənimsəmək üçün hər cür saxtakarlığa əl atmışlar. Lakin fakt faktlığında qalır. Həqiqət bundan ibarətdir ki, Mehri qədim tarixə malik olan Azərbaycanın bir parçasıdır. Bunu Mehri Naxçıvan, Zəngilan, Ordubad və Culfanın əhatəsində yerləşməsi, böyük sərvətimiz olan Arazın sahilində tutduğu mövqeyi, tarix boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olması da sübut edir.

Ermənilərə ən tutarlı cavabı əslən Zəngəzur mahalının Mehri rayonunun Nüvədi kəndindən olan, qocaman müəllim-tədqiqatçı, azərbaycançılıq - türkçülük atəşi ilə yanan Həmzə Vəli «Nüvədi kitabələri» (Bakı, 1998), «Babək Xürrəmidinin son taleyi» (Bakı, 1998) kitablarında Azərbaycan tarixinə ögey münasibət bəsləyən akad. İ.Əliyev kimi alimlərə verdiyi cavab məqalələrində açıqlığı ilə göstərilmişdir. Onun Nüvədi kəndinin yaxınlığındakı Qarqadaş dağından tapdığı «Nüvədi daş kitabələri» qədim türk tayfaları qarqarlıqları və azlardan xəbər verir. Babək həkatının bu regionda cərəyan etməsi də tarixi həqiqətlərin

açılmasında mühüm rol oynayır. «Nüvədi kitabələr»indəki bu sətirlər diqqətəlayiqdir: «Mehri şəhərciyinin adını ermənilər» «Meğri» şəklində salmışlar, «meğ» ermənicə «bal» deməkdir, yəni ballı olan yer. Azərbaycanlı tədqiqatçıların rəyincə «Mehri şəhərciyinin adı Şah Abbasın qızı Mehriyə hədiyyə verilib və onun adını daşıyır». Əslində isə bu ad nə ermənilərin, nə də bəzi azərbaycanlıların dediyi kimi olmayıb. Azərbaycanın böyük sərkərdəsi və dövlət xadimi Cavanşirin (637-680) babası Mehranın adı ilə bağlıdır. Mehranilər sülaləsinin banisi Mehran Sasani şahı II Xosrovun atası IV Hörmüzün (579-590) qatillərinə divan tutmasından canını qurtarmağa çalışıb, öz qohumları ilə Arana gəlir. O, tezliklə həmin bu Mehran şəhərini saldırır. Sonralardan o, Girdiman hakimlərini zəhərləyərək Aran ölkəsinə sahib olmuşdur» (24, s. 9).

Tanınmış ziyalı, dövlət xadimi, alim, şair, əslən Mehri rayonundan olan Hidayət Orucov Əhmədli Əliyevin «Azərbaycan dilinin Meğri şivələri» (B, 2003) əsərinə yazdığı «mığrı» adlı ön sözündə yazır ki, «Qədim Muğri Azərbaycan türk tayfasının adıdır - Meğri Azərbaycan türk tayfasının adıdır - Mığır - danışdıqda Mığrı olub – “ı” saiti ilə “r” samiti yerlərini dəyişib» (27, s. 8).

1000-1500 illik tarixi olan Nüvədi kəndinin yaxınlığından tapılan daş kitabələr söykökümüzün bu torpağın qədim sakini olduğunu sübut edən dəyərli mənbədir. Həmzə Vəli demişkən, «bu kitabı nə yunan, nə ərəb, nə fars, nə rus, nə də erməni yazmışdır. Bu kitabəni əcdadlarımız olan Azərilər yazıb. Kitabənin birinci cərgəsində «on üç ok» adlı Oğuz tayfasından danışanın, görünür, bu tayfadan xoşu gəlmədiyini üçün «En Ər Az» deyir. Yəni «Böyüksək Ər Az». Burada söhbət Az adlı xalqdan gedir...

Azər sözü nə ucalıq, nə od, nə alov, nə atropatan, nə də duzsuz-dadsız söz yığnağı olmayıb, «Az kişisə» deməkdir» (24, s.44).

Həmzə Vəli «qarqar yazılar»na həsr etdiyi kitabda çoxlarına nəsis olmayan çox böyük bir elmi kəşfi üzə çıxarmışdır. Onun fikrincə, «Nüvəddinin Qarqadaşı dağındakı yazılı abidə Arranın (Albanların) sakinləri olan qarqarların daha böyük ərazidə yaşadıklarını və təsəvvürə gətirə bilmədiyimiz yazılı mədəniyyətə malik böyük bir xalq olduğunu sübut edir».

«Qarqadaşındakı daş kitabələri»ndəki yazılardan aydın olur ki, yazıların işarələri Orxon-Yeniseylə oxşar olsa da, ayrıca, özünəməxsus yer tutur. İnamla deməyə haqqımız çatır ki, bu yazı Talas dastanlarından da (V-VII əsr) qədim-antik dövrə aiddir. Bu yazı Orxon-Yeniseyevin əcdadıdır» (24, s. 17-18).

1831-1988-ci illərə aid erməni statistik mənbələrindən aydın olur ki, Mehri rayonunun sakinləri, əsasən, azərbaycanlı və ermənilər olmuşlar. Azərbaycanlılar həmişə çoxluq təşkil etmişlər: 1831-ci ildə 1143 nəfər, 1873-cü ildə 3001 nəfər, 1897-ci ildə 5765 nəfər, 1915-ci ildən sonra deportasiya nəticəsində bu nisbət ermənilərin xeyrinə dəyişsə də, 1920-ci ildən sonra didərgin düşmüş soydaşlarımız öz doğma kəndlərinə dönmüşlər. Lakin 1988-1989-cu illərdəki deportasiya azərbaycanlıların Mehri rayonunu tərk etməsi ilə nəticələndi. Qərbi Azərbaycandan ən axırda döyüş-döyüşə, kişi kimi çıxan camaat məhz Mehrinin Nüvədi kəndinin əhalisi oldu. 1916-1970-ci illərin statistikasında Mehridə azərbaycanlıların sayı belədir: 1916-cı ildə 11,185 nəfər, 1926-cı ildə 1201 nəfər, 1931-ci ildə 2,334 nəfər, 1959-cu ildə 3351 nəfər, 1970-ci ildə 3852 nəfər (26, s.43). Azərbaycanlılar bu kəndlərdə yaşamışlar: Bənövşəbuş, Buğakar, Vartanizor (Lök), Vahravar, Əldərə (Əli damı), Əmrah daşı (Əmrəkar), Əkərək mis mədənləri, Əynazur (Yernazor), Gül (Nor Aravik), Lehvaz, Liçkvaz, Maral zəmi (İkinci Vartanizor), Mərzəğat (Mərzəkit), Mülk, Nüvədi, Tağamir, Tey (Gedisallı), Tey mis mədənləri (9, s. 170-176).

Mehri rayonu tarixən Oğuz türk tayfa və etnoslarının vətəni olmuşdur. Ermənilər nə qədər diyara sahib olmaq istəsələr də, anlamalıdırlar ki, Zəngəzurda, o cümlədən onun qapısı, görünən gözü, eşidən qulağı olan Mehri ərazisində silinməyən, tarixdə türkü əbədi yaşadan izlər möhürlənib, daşlaşıb yaddaşlarda, çoxsaylı yazılı mənbələrdə yaşayır. Burutın bariz nümunəsi coğrafi obyektlərin adları, yaşayış məskənlərinin, oronim və hidronimlərin adlarındakı tarixi, təkzib olunmaz faktlardır. Bu mənada Əhmədli Əliyevin «Azərbaycan dilinin Meğri şivəsi» (B.. 2003, s. 351-387) kitabında təhlilə cəlb olunmuş, etnonim, mikrotoponim, mikrohidronim və d. coğrafi terminlərə öləri bir nəzər salaq:

TAYFA ADLARI

Aldərə kəndində: Allahqululu, Qənili, Dərzili, Yatağanlı, Kəblə, Kəlbili, Gəncəli, Süpanverdili, Həsənni, Həsənxanlı.

Vartanizor kəndində: Babışlı, Qeyrixanlı, Dövlətəvlatdı, Dülgam, Seyitdi, Həşimli, Cavatdı.

Ernəzir kəndi: Güllü uşağı, Hüsen uşağı, Xanəhməd uşağı, Məşədi Zeynəlgilin basalağı.

Qeyd: Bu kənddə «tayfa» əvəzinə «basalax» sözü işlənir: İsağilin basalağı.

Lehvaz kəndində Ağa bəy tayfası, Azıcı tayfası, Əsgərri tayfası, İmənli tayfası, Kələntərli tayfası, Məmməd bəy tayfası, Nəcəfqulu tayfası, Sultanmıratdı tayfası, Cavat bəy tayfası.

Nüvədi kəndində: Abidinni tayfası, Əcili tayfası, Kazımlı tayfası, Kalba Babat tayfası, Kalba Kazım tayfası, Kalbüşen tayfası, Məliyabbaşlı tayfası, Mamessen tayfası, Məşədənnəği tayfası, Mir Mahmut tayfası,

Nəzərəli tayfası, Səhleli tayfası, Hətiş bəy tayfası, Cəfəri tayfası, Şıxməmmətdi tayfası, Uruşgillar, Sultanəligillar, Balcəgillar, İldirimgillar.

Maralzəmi kəndində: Babılar, Qululular, Əxmətdilər, Muratdılar, Seyitdilər, Cavatdılar, Cəfərilər.

Şivanizor kəndində: Böyük Balulu tayfası, Böyük Əxmədlili tayfası, Kərimli tayfası, Qurçı tayfası, Əsgərli tayfası.

TOPONİMLƏRİ

Dərə adları: Ayı dərəsi, Viran dərəsi, Qəmbər dərəsi, Qəzeysiman dərəsi, Quyular dərəsi, Avlar dərəsi, Əyri dərə, Köllü dərəsi, İssi dərə, Yarma dərəsi, Kürə dərəsi, Gen dərə, Nərdivanlı dərə, Piri dərə, Sələş dərəsi, Turşalı dərə, Xəccə dərəsi, Xinzıra dərəsi, Cəhənnəm dərəsi, Şaflı dərəsi (N), Kağ dərə, Kor dərə, Miyan dərəsi, Pər dərəsi, Hışqıra dərəsi, Gəlin dərəsi (E), Qurtdu dərə, Sürü, Şinadığ dərəsi (Ş). Gen dərə, Gurum dərə, Hamar dərə, Cəhənnəm dərə, Zanbax dərə (A), Qəzən dərə, Qoz dərəsi, Kafdaran dərə, Malla dərəsi, Cəhənnəm dərəsi (L), Alma dərəsi, Beynə dərəsi, Qaz dərə, Qan dərəsi, İbrahim dərəsi, Mev dərəsi, Nəcəxan dərəsi, Nüvə dərəsi, Xəşdə dərəsi (V.Mz).

Çəsmə adları: Bayındır, Qatır, Qazanbil, Daş çəsmə, Kömür, Göl, Məşədəli, Mustafa, Muxtar, Nəzərəliəkən, Sarı (N), Kahlan, Gülü, Sarı, Dəmir (E), Qurçı, Davarcıq, Mirzəzən, Ələmşax, Musa, Novlu (L), Kəklük bulağı, Kor çəsmə, Məlik, Seyid Əhməd, Sabir (V.Mz).

Daş və qaya adları: Ağ daş, Bəhram bəy daşı, Qara daş, Qarqadaş, Qaladaş, Qəmbər daşı, Dartıx daşı, Gildira daş, Məryəm qayası, Nərdivanlı daş, Təkəsiçrayan daş, Ulasağa daşı, Çatdax daşı, Şiş qaya (N), Böyük Bərədin, Dərbət daşı, Əsgər gedən daş// qaya, Kiçik Bərədin, Pələxli daş, Sarxan cənəyisi (qaya), Tikili daş, Xırxırdaş (E), Lələ daşı (S), Ağadaş, Qələdaş, Kardaş (A), Ağ daş, Bahardaşı, Dəlik daşı, Göydaş, Şişdaş (L), Buğakar, Qələ daşı, Qələquş daşı, Qurtdu qaya, Əzap daşı, Ərəkar daşı, Kəlbəqul daşı, Gülsabah daşı, Məmmədəli daşı, Ovçu daşı (V.Mz).

Əkin yerlərinin adı: Ağzəmi, Ambili zəmi, Arpa yeri, Vanalar, Daray zəmi, Dulay yer, Əlibəy zəmisini, Amanın kulavəti, Yoncalıx, Matın, Mahri, Məşəsənəlinin kulavəti, Mulla kulavəti, Noxud yeri, Saminin kulavəti, Tapa zəmi, Xanım yeri, Hüseyin zəmi, Hüseyinin kulavəti, Çiçək zəmi, Şərif yeri, Şumunun zəmisini (N), Virdizi, Daş zəmi, Yal zəmi, Ördəkli düzü, Xankəndi, Hay zəmi (E), Arzu yerləri, Arpalıx, Qannı zəmi, Qərəxən yeri, Qərəkötük, Qızıl xırman, Daş arası, Koması, Gumaran, Məmmədəli kolavəti, Sulu kəlavəti, Xətəvan //Xətəman, Çələbi zəmi, Çuxur zəmi, Şırnıt (Ş), Barzı, Bərəher, Burnukeş, Galahlı zəmi, Kəlmənəkən (A), Ağ zəmi, Qannı zəmi, İşqol yeri (L), Bəddə zəmi, Qərə zəmi, Dolay zəmi, Əlxanın yeri, Əxbər zəmisini, Məmmədqulunun yeri, Müseyip yeri, Misgər zəmi, Mırtızır yeri, Niyi zəmi, Təxtə zəmilər, Uzun zəmi, Xan zəmisini, Guler zəmi, Can zəmisini, Şavarparça yeri, Şərikli zəmi (V.Mz).

Güney və güzey adları: Qasıməli güzeyi, Dəmirdaş güzeyi, Yarəmmiş güneyi, Pirkər güneyi, Çinar güneyi (N).

Böyük güney, Qaplan güney, Yalançı güney, Xaşxaş güney (E); Qaşqa güney, Ağammət güneyi (Ş), Quş güney, Mövlanverdi quzeyi, Sal güneyi (A);

Vəlindir güneyi, Yanıx güney, Lök güneyi (V).

DAĞ, TƏPƏ, GƏDİK ADLARI

Dağ: Qorxu (V), Qarqar

Təpə: Qazax, Kəlin (N), Vəlməmməd, Qamvay, Kahlan (E),

Gədik: Yelli, Turi (N), Piti (E), Bağlar, Əlçəli (Ş), Meydan (A), Kət, Mülüm, Sarı, Xaşyalı (V).

Düşərgə: Baldırqanlıq, Hüseyin bəy (N).

Yurd: Qaraçı, Dül Kalbalay, Subi, Cavid, Şahbaz, Şahbəyli (N), Alqın, Dərbərə, Kahlan, Nüvədi (E), Əli qəbri, Gülü, Məlik, Çoppa (Ş), Demi, İlanlı (A), Ara, Baş, Qasım, Kilit, Məlik (L).

Qışlaq: Qasıməli, Dinis, Kül, Mevli, Məmməd-emin, Çulan (N), Sığırt, Süpürgəlik, Xətayi (E), Garay (A), Mirzə kaha (L). (27. 384-385).

SİSYAN (Qarakilsə)

Sisyan Zəngəzur mahalının ən böyük rayonudur. Mahalın ərazisinin çoxu bu rayonun payına düşür. Sahəsi 1719 kv.km-dir. Coğrafi yerləşməsi cənub-şərqdən Gorus rayonu, cənubdan Qafan rayonu, şimal-qərbdən Dərələyəz (Vayk) mahalı və Naxçıvan MR ilə sərhəddir. Rayon Zəngəzur və Bərgüşad dağ silsilələrinin arasında yerləşir, dəniz səviyyəsindən 1400-2300 m. hündürlükdədir, dəniz səviyyəsindən ən yüksək nöqtə Işıqlı dağının zirvəsidir (3552 m.). Rayonda havanın orta illik temperaturu 6 dərəcə, yanvarda - 4, - 12, iyulda +8, +17 dərəcə olur.

XX əsrin əvvəllərində rayonda 76 yaşayış məntəqəsinin 58-də azərbaycanlılar yaşayırdı. XX əsrin II yarısından bu göstərici kəskin şəkildə azaldı, nəticədə 1988-ci ildə azərbaycanlılar qovulana qədər mövcud 38 yaşayış məntəqəsinin 11-i azərbaycanlılara məxsus idi. Qalan yaşayış məntəqələri ermənilər ələ keçirmiş, 38-i isə xarabalığa çevrilmişdir. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlər bunlar idi: Urud, Vağədi, Ağdü, Qızılıçq, Şəki, Dəstəgid, Qızılsəfəq (Şıxlar), Ərəfsə, Comərdli, Sofulu, Murxuz. Bu rayonun ən qədim sakinləri, etnik qrupu saklar və kimmerlər sayılırlar. Onlar Azərbaycan türklərinin formalaşmasında iştirak etmişlər (17, s. 16-23).

1886-cı ildə Sisyanı 21.072, 1922-ci ildə 21.586, 1986-cı ildə isə 34.000 nəfər insan qeydə alınmışdır. Onların 70-80%-i azərbaycanlı olmuşdur (9, s.177). Mövcud yazılı mənbələrdən aydın olur ki, «1918-ci ilin milli qırğınından və qaçqınlıqdan sonra nisbətən əsaslı surətdə dəyişilmişdir. 1922-ci ildə 18, 593 nəfər erməni oldu halda, cəmi 2808 nəfər azərbaycanlı öz kəndinə qayıtmış və 1931-ci ildə müvafiq surətdə 21,716 nəfər erməni, 4608 nəfər azərbaycanlı əhalisi olmuşdur. 1976-cı ildə 31 685 nəfər əhalinin 28%, yəni 9242 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur.

1988-ci ildə Ermənistan bütün azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda olduğu kimi, eyni ssenari ilə hökumət səviyyəsində qanlı qırğınlarla bütün azərbaycanlıları bir həftə ərzində öz doğma yurdlarından qovdular (9, s.179).

Nəticədə, zaman-zaman əcdadlarımızın yaşadıkları yaşayış məntəqələri (Ağaqa, Ağyol, Alacıq, Almalıq, Alçadərəli Məzməzək, Ağadi Mehrəli, Ağudi, Ağ kənd, Aşağı Ağ körpü, Armudlu, Arıxlı, Arıqlı, Bazarçay, Bazarkənd, Baş kənd (Məzrə), Batar, Baharlı, Bəybalı, Bəznəli (Ağ körpülü), Boz kənd (Dərə kənd), Bələk (Balak), Vağudi, Qarakilsə, Qızılsəfəq (Şıxlar), Qızılıçq, Qoşabulaq, Darabas (Ərəfsə), Dərəkənd, Dəstəkert, Dulus (Dolors), Əlili (Salvard), Əlişar, Əziz pəyəsi, Əkəri, Kürdlər, Gözəldərə, Gömur, Murxuz, Pulkənd, Püsək, Sisyan, Sofulu, Sultanh, Təzəkənd, Urut, Hortagiz, Comərdli, Şəki, Şükər və b. ya dağıdılmış, ya da erməniləşdirilmişdir (9, s.179-192).

Sisyan (Qarakilsə) mahalı maraqlı tarixə malikdir. «Alban tarixi»ndə qədim və orta əsr erməni yazılı mənbələrində, VII-XI əsr ərəb və İran mənbələrində, «Erməni sovet ensiklopediyalarının tarixi coğrafiyası» kitabında və b. dəyərli mənbələrdə Sisyan (Sünik) mahalının tarixi, etnik tərkibi, Babək hərəkatı ilə bağlı olması və qonşu dövlətlərin maraq dairəsinə çevrilməsi geniş işıqlandırılmışdır. Başqa sözlə desək, «...Səfəvilər hakimiyyəti dövründə (XVII-XIX yüzilliklər) bu mahal ayrıca mülkiyyət olmuşdur. 1813-cü ildə Rusiya-İran arasında bağlanan Gülüstən müqaviləsinə əsasən Zəngəzur (həm də Sisyan rayonunun ərazisi) Rusiyaya verilmişdir. 1922-30-cu illərdə İranın Xoy, Salmas və b. qəzalarından çoxlu miqdarda erməni mühacir köçüb gəlib, Sisyan rayonunun ərazisində məskunlaşmışdır. 19-cu yüzilliyin ikinci yarısından 20-ci yüzilliyin əvvəllərinə qədər Sisyan rayonu ərazisi Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibində olmuşdur» (Bax: Erməni sovet ensiklopediyası, c. 10, səh. 402) (9, s.177).

Saklar öz izini qədim şəhər Sisakan və Şəki (Şaki) kənd adlarında yaşatmaqdadır.

Sisyan toponimi müxtəlif mərhələlərdə Sisakan, Sisqan, Sisəcan, Syuni kimi fonetik formalarda işlənmişdir. Bu işdə Sisyan toponiminin əcnəbi dillərdə işlənməsi və həmin dillərin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılması da rol oynamışdır...

Musa Urud Sisyan sözünün etimologiyasına maraqlı bir yozum vermişdir: «Sis» qədim türk dilində (indiki Yakut dilində olduğu kimi) «dağüstü meşəli kənd» (yaşayış yeri) deməkdir. Sak isə məlum türk tayfalarının adıdır. Deməli, Sisakan sözü sakların yaşadığı dağüstü meşəli kənd mənasındadır» (17, s.20).

Sisyanı qədim etnoslardan saklar və onların törəmələri - uti, uz, qarqar, ud və b. adı çəkilir (17, s.21). Bu etnosların hər biri haqqında tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumat vardır. Məsələn, qarqarlar haqqında «Ağvan tarixi»ndə kifayət qədər məlumat verilmişdir.

Sisyan (Qarakilsə) 1920-ci ildən Zəngəzurun tərkib hissəsi olsa da, 9 sentyabr 1930-cu ildə inzibati rayon kimi rəsmi qeydiyyatdan keçmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində Zəngəzur mahalının iqtisadi-sosial problemlərinin həllində Sisyan müstəsna rol oynamışdır, xüsusilə Qafan və Gorusla Naxçıvan arasında dəmir yolu ilə gətirilən malların çatdırılmasında körpü rolunu oynamışdır. Rəqəmlərə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, Sisyandan Naxçıvana 110 km, Qafana 100 km. Yerevana isə 227 km-dir.

Sisyan Qərbi Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən sayılır. Yeraltı və yerüstü təbii sərvətlər, gözoşayan dağlar, yaylalar, çəmənliklər, əkin və biçin yerləri, maddi-mədəniyyət abidələri, saysız-hesabsız çaylar, bulaqlar, zəngin bitki örtüyü və heyvanat aləmi, təbii və alınmaz qalaları, qədim ticarət yolu üzərində yerləşməsi Sisyanı dünyaya tanıtmışdır.

Sisyanın bir region kimi tanınmasında yüzlərcə tanınmış dövlət xadimi, yazıçı, rəssam, alim və mədəniyyət xadimlərinin əvəzsiz rolu olmuşdur.

Ədalət naminə demək lazımdır ki, Zəngəzur Mahalı tarixən Qərbi Azərbaycanın ən öndə gedən bölgələrindən biri olmuş, erməni vəhşiliyinin acı nəticələrini görmüşdür. Bu mahalın sərt iqlimi, yağlı düşmənlər qonşu ilə tez-tez qarşılaşması bölgənin insanlarını zəhmətkeş, mübariz, dəyanətli, xeyirxah olmağa sövq etmişdir. Sənətindən, peşəsindən, təhsilindən, mövqeyindən, imkanından asılı olmayaraq burada insanlar milli qüruru zəngin mənəviyyəti hər şeydən üstün tutmuş, Vətənin, Ana torpağın ləyaqətli övladları olmağa

çalışmışlar. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin, elminin, mədəniyyətinin inkişafında bu mahaldan olan insanlar kifayət qədərdir. Tarixdə izi qalsın deyə bu insanların adlarını xatırlatmaq istəyirik.

Qoy gələcək övladlarımız Azərbaycan xalqına baş-ucalığı gətirən bu insanları tanısın və fəxr etsinlər.

Zəngəzur mahalını öz fəaliyyətləri və əməlləri ilə yaşadan insanlar:

Siyasi, hərbi və ictimai xadimlər

Heydər Əlirza oğlu Əliyev – Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri, Azərbaycan SSR DTK-nın sədri, Azərbaycan SSR MK-nın I katibi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavini, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müəllifi.

İlham Heydər oğlu Əliyev – Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin I müavini, Dövlət Neft şirkətinin vitse-prezidenti, Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti, Avropa Şurasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, Avropa Şurası sədrinin müavini.

Sevil Heydər qızı Əliyeva - Şərqsünas, musiqiçi, ictimai xadim, tar. elm. nam., «Sevil» Azərbaycan Qadınları Məclisinin sədri, «SOS» uşaq kəndləri – Azərbaycan assosiasiyasının prezidenti.

Həsən Əlirza oğlu Əliyev - k/t elm. dok., professor, Azərbaycan MEA-nın akademiki, Azərbaycan Dövlət Mükafatı laureatı, əməkdar elm xadimi, Azərb. EA Torpaqsünaslıq və Aqrokimya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, Azərb. MEA Botanika İnstitutunun direktoru, Azərb. Kənd Təsərrüfatı nazirinin I müavini, AKP MK katibi, Azərb. MEA akademik-katibi, Azərb. MEA Coğrafiya İnstitutunun direktoru, Azərb. Respublika Təbiəti Mühafizə Komitəsinin yaradıcısı və sədri, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin prezidenti, «Azərbaycan təbiəti» jurnalının baş redaktoru, Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı, Kraliça Bibliograflar Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Lenin ordeni, Oktyabr İnqilabı, Qırmızı Əmək Bayrağı, Qırmızı, Ulduz, Vətən müharibəsi, Şərəf nişanı ordenləri, N.İ.Vavilov adına Qızıl medalla təltif edilmişdir.

Hüseyn Əlirza oğlu Əliyev - xalq rəssamı, «Molla Nəsrəddin» jurnalı və «Kommunist» qəzetinin rəssamı.

Cəlal Əlirza oğlu Əliyev - Biol. elm. dok., professor, Azərb. MEA-nın akademiki, Əməkdar elm xadimi, Rusiya Kənd Təsərrüfatı EA-nın həqiqi üzvü, Beynəlxalq Elmi İnkişaf Şurasının - Beynəlxalq EA Azərb. Bölməsinin fəxri prezidenti, Azərb. MEA Biologiya Bölməsinin akademik-katibi, Azərb. MEA Rəyasət Heyətinin üzvü, YUNESKO-nun baş Assambleyasının Bioetika üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin üzvü, Beynəlxalq Sorus Fondunun 8 qrantını almış, MM deputatı, Qırmızı Əmək Bayrağı və İstiqlal orden və medalları almışdır.

Aqil Əlirza oğlu Əliyev - İqtisad elm. dok., professor, Azərb. MEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, Beynəlxalq Enerji-İnformasiya EA «Azərbaycan» bölməsinin həqiqi üzvü, Azərbaycan Ziyalılar Cəmiyyəti idarə Heyətinin üzvü, Qırmızı Əmək Bayrağı və «Şöhrət» ordenlərinə layiq görülmüşdür.

Rasim Həsən oğlu Əliyev - Azərb. Əməkdar memarı, Şərq ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya Memarlıq Akademiyasının üzvü, Dövlət mükafatı laureatı, Azərb. Memarlıq İttifaqının vitse-prezidenti.

Rəfiqə Əlirza qızı Əliyeva - Kimya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi, Y.Məmmədəliyev mükafatı laureatı, Dünya Azərbaycan Qadınlar Birliyinin fəxri sədri.

Ənvər Nəzər oğlu Əlixanov - Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri, Lenin mükafatı laureatı.

Məmməd Salman oğlu İskəndərov - Ermənistan SSR MK-nın katibi, Azərbaycan SSR Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru.

Bəhmən Əbiş oğlu Hacıyev - Əfsanəvi «Neft Daşları» NİB-nin direktoru, Lenin mükafatı laureatı, Azərb. SSR neft ustası, Azərbaycan Ali Sevetinin deputatı, İsrafil Sami oğlu Hüseynov - tex.e.d., Əfsanəvi «Neft Daşları»nda buruq ustası, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Azərbaycan SSR neft ustası, Azərb.Neft və Qaz Sənayesi İşçiləri Həmkarlar İttifaqı Respublika Komitəsinin sədri, MSK-nın sədri, Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı, Mürsəl Məmmədov - Dağlıq Qarabağ İcraiyyə Komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR Maliyyə nazirinin müavini, Azərbaycanın İranda konsulu, Əjdər Hacıyev - Naxçıvan MR Partiya Komitəsinin II katibi.

Akim Əli oğlu Abbasov - Hərbi xadim, General-mayor, 402-ci atıcı diviziya qərəngahında şöbə rəisi, polk komandiri, Azərb. Avtomobil-Nəqliyyat nazirinin müavini, Sülhü Müdafiə Komitəsinin sədri, Müharibə Veteranları Bakı Bölməsinin sədri, Teymur Nağdalı oğlu Bünyadov - General-mayor, Azərb. SSR Yeyinti Sənayesi nazirinin I müavini, diviziya siyasi idarəsinin rəisi, Azərbaycan SSR DİN-də komandir, SSRİ DİK qoşunlarının Zaqafqaziya üzrə komandirinin I müavini, Qırmızı Ulduz ordenli.

Məhəmməd Əli oğlu Əlizadə - General-mayor, DTK-nın Naxçıvan şöbəsinin rəisi; Azərb. DTK-də şöbə müdiri, SSRİ DTK-də şöbə müdiri, Azərb. SSR Dİ naziri, Azərb. Respublikası Dövlət Təchizat Komitəsi sədrinin birinci müavini.

Rzaqulu Quliyev - polkovnik, MTN-nin məsul işçisi.

Şəmsi Rəhimov - polkovnik, Azərb. Respublikası Prezidenti yanında Xüsusi İdarənin rəisi.

Murad Qoşun oğlu Hüseynov - Daxili xidmət general-mayoru, Baş dövlət Yangın Təhlükəsizliyi İdarəsinin rəisi.

Vahid Əli oğlu Əliyev - General-mayor, Azərb. Respublikası Prezidentinin hərbi məsələlər üzrə köməkçisi.

Əli Vəliyev - xalq yazıçısı.

Barat Şəkinskaya - Xalq artisti.

Əyyub Cəbrayıl oğlu Abbasov - yazıçı.

Qasım Qasımzadə - şair.

Məmməd Araz - xalq yazıçısı.

Qulu Qasım oğlu Xəlilov - tanınmış tənqidçi və yazıçı.

Abbas Məmməd oğlu Bağırov - Uzun illər Azərbaycan Dəmiryolu idarəsinin rəisi.

Ümnisə Süleyman qızı Musabəyova - Tanınmış oftalmoloq, Azərb. MEA-nın müxbir üzvü, Sovet Sülhü Müdafiə Komitəsi və Sovet Qadınlar Komitəsinin üzvü, Azərb. SSR Oftalmoloqlar Cəmiyyətinin sədri, Azərb. SSR Ali Sovetinin deputatı.

Həsən Ədbüləli oğlu Əhmədov - Azərb. MEA-nın akademiki, Neft-qaz Sənayesi, Elmi-Texniki Cəmiyyətinin İ.M.Qubkin adına mükafatı laureatı, Azərb. Elmi-Tədqiqat Neft Geoloji Kəşfiyyat İnstitutunun direktoru, Ümumittifaq Geofizika Kəşfiyyat Metodları Elmi-tədqiqat İnstitutunun Azərb. şöbəsinin direktoru.

Faiq Məmməd oğlu Bağuzadə - Azərb. MEA-nın akademiki, ADU-nun rektoru, Azərb.SSR Ali məktəblər üzrə rektorlar şurasının sədri, Ali Sovetin deputatı.

Hidayət Xuduş oğlu Orucov - Azərb. Respublikasının Milli Siyasət Məsələləri üzrə Dövlət müşaviri, yazıçı.

Akif Şəmsəddin oğlu Muradverdiyev - i.e.d., prof, Azərb. MEA-nın akademiki, Azərb. Respublikası Prezidentinin İşlər müdiri, Milli Məclisin sabiq üzvü.

Oqtay Sabir oğlu Əsədov - Milli Məclisin Təbii Ehtiyatlar, Energetika və Ekologiya Məsələləri üzrə Komissiyasının üzvü, Abşeron Regional Səhmdar Cəmiyyətinin prezidenti.

İskəndər Barat oğlu İskəndərov - Azərb. Respublikası Təhsil nazirinin müavini.

Arif Akim oğlu Abbasov - Tarixçi-etnoqraf, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, Azərb.MEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun direktoru.

Vəli Hüseyn oğlu Əliyev - Tar.e.d., professor, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, Naxçıvan arxeoloji ekspedisiyasının rəisi.

Vilayət Hüseyn oğlu Əliyev - fil.e.d., prof, ADPU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, YAP-ın veteranı, Siyasi Şuranın üzvü, Azərb.Dövlət Dil Komissiyasının üzvü.

Fikrət Əhmədli oğlu Əliyev - Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü, BDU-nun nəzdində Tətbiqi Riyaziyyat İnstitutunun direktoru.

Faiq İlahi oğlu Cəfərov - Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, ATU-nun kafedra müdiri.

Sabir Əbdülmanaf oğlu Hacıyev - Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü.

Telman Məmmədli oğlu Ağayev - Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, Azərb. MEA Fiziologiya İnstitutunun direktoru.

Bəhlul İsfəndiyar oğlu Ağayev - ADPU-nun rektoru, biol. elm. dok., professor.

Yusif Əbülfət oğlu Məmmədov - f/r. e.d., Azərb. MEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, BDU-da dekan və kafedra müdiri.

Zülfüqar Musa oğlu Kazımov - Səttərخان adına Maşınqayırma zavodunun sabiq baş direktoru, Nərimanov Rayon İcra başçısı.

Tahir Məhərrəm oğlu Quliyev - Nəsimi Rayon İcra başçısı.

Fəzail Kərim oğlu Ağamalyev - «Ana Vətən» partiyasının sədri, Milli Məclisin üzvü.

Füzuli Kərim oğlu Abamalyev - Azərb. Respublikası Gömrük Komitəsinin sədr müavini.

Samir Şamil oğlu Cəfərov - «Milli hərəkət» partiyasının sədri.

Alqış Həsən oğlu Musayev - «Yeni Azərbaycan» qəzetinin baş redaktoru, Milli Məclisin üzvü.

Musa Həzi oğlu Musayev - Milli məclisin üzvü.

Musa İsa oğlu Quliyev - Milli Məclisin üzvü, deportasiya üzrə əsərlərin müəllifi.

Eldar Şamxal oğlu Abbasov - tibb e.d., professor, Azərbaycan Respublikası MM-nin sabiq üzvü.

Elxan Bahadır oğlu Hüseynov - fə.l.e.n., Azərb.Türkmən Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri.

İsrafil Süleyman oğlu Məmmədov - Tarixçi alim, «Sovet Ermənistanı» qəzetinin məsul katibi, redaktor müavini, redaktoru, Ermənistan SSR Maarif nazirinin müavini, deportasiyaya dair əsərlərin müəllifi.

Xeyrulla İman oğlu Hübətov - Yeni Azərbaycan Partiyası dəmiryol təşkilatının yaradıcısı və sədri.

Flora Xəlilzadə - Şair-publisist, «Azərbaycan qadını» jurnalının baş redaktoru, «Azərbaycan» qəzetinin şöbə müdiri.

Məhyəddin Şamil oğlu Əbdülov - Əməkdar müəllim, «Azərbaycan müəllimi» qəzetinin redaktor müavini.

Əli Cəfərov - Mehri Rayon Partiya Komitəsinin katibi.

Əli Sultan oğlu Məmmədov - Mehri, Vədi və Amasiya rayonlarında RPK-nın katibi, Ermənistan KPMK aparatında məsul işçi, Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyaset Heyətinin sovetlər şöbəsinin müdiri.

Həsən Əli oğlu Musayev - Mehri rayon Partiya Komitəsinin katibi.

Mail Əmən oğlu Amanov – Ermənistan SSR Ali Sovetinin deputatı, «Qırmızı sərhəd» kolxozunun sədri, kənd təsərrüfatı elm. namizədi.

Oruc Quliyev - Milis zabiti, Mehri rayon Maralzəmi kolxozunun sədri.

Vəli Abbasov - Mehri Rayon partiya komitəsinin katibi, jurnalist.

Sabir Əsədov - Tar.elm. dok., deportasiya ilə bağlı dəyərli əsərlərin müəllifi, «Sovet Ermənistanı» qəzetinin məsul katibi, Azərb.Sovet Ensiklopediyasının redaksiyasında müdir.

Cəlal Sultanəli oğlu Əliyev - Erməni millətçiləri ilə mübarizəyə qalxmış, Nüvədi kəndinin maarif və iqtisadiyyatının inkişafında əsas rol oynamışdır.

Bağır Bahadır oğlu Bağirov - Bakı şəhər Nəsimi rayon polis idarəsinin rəisi, polkovnik.

Qüdrət Həsənquliyev - «Azadlıq» partiyasının sədri, Milli Məclisin üzvü.

Akim Akim oğlu Abbasov - polkovnik, Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının kafedra müdiri.

Asif Akim oğlu Abbasov - polkovnik, Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının prorektoru.

Hafis Akim oğlu Abbasov - Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun şöbə müdiri.

Elm, incəsənət, mədəniyyət, təhsil sahəsində dəyərli xidməti olan ziyalıların çoxu elmlər doktoru və professorlar, elmlər namizədi və dosentlər, müxtəlif fəxri adlara layiq görülmüş insanlardır. Bu siyahıda adı çəkilən insanlar mahalın ziyalılarından, olsa-olsa, yüzdə biridir. Bu siyahı, rəmzi xarakter daşıyır. Gələcəkdə bu istiqamətdə ətraflı tədqiqat aparılması çox vacibdir.

Akim Xeyrulla oğlu Muxtarov - tib.e.d.

Akif Həsən oğlu Məhərrəmov - tibb e.d., Azərb. Respublikası Səhiyyə Nazirliyində idarə rəisi.

Arif Şəkərəli oğlu Şəkərəliyev - i.e.d., prof., ADİU-nin elmi işlər üzrə prorektoru.

Arif Cavanşir oğlu Əfəndiyev - k.e.d., professor.

Asif Tarverdi oğlu Əmirov - fil.e.d.

Baxış İsmayıl oğlu Sultanov - tex. elm. dok., əməkdar elm xadimi.

Baxış Rəsul oğlu Baxşəliyev - tibb.e.d., prof.

Bəkir Abbas oğlu Tahirov - f/r, e.d.

Cəbrayıl Əbdüləli oğlu Azadəliyev - g/m. e.d.

Ələkbər Bağır oğlu Süleymanov - tex. elm. dok., əməkdar elm xadimi.

Ələkbər Nemət oğlu Qurbanov - k.e.d., professor, ADPU-nun kimya fak. dekanı, kaf. müdiri.

Əsəd Ağamməd oğlu Əsədov - t.e.d., ATU-nun kaf. Müdiri.

Fərzəli Qayıbqulu oğlu Ağaməliyev - biol.e.d., BDU-da kaf. müdiri.

Həsən Balı oğlu Balıyev - dilçi-metodist, ADPU-nun dekanı, prof.

Hüsü Məmmədخان oğlu Kərimov - tibb e.d. professor

Xalid Hümbətəli oğlu Qurbanov - tex.e.d., prof., SKTA-nın elmi işlər üzrə prorektoru.

İbrahim Ağamurad oğlu Bəxtiyarov - tex. elm. dok., prof.

İsmayıl Əhmədəli oğlu Əliyev - k.e.d., professor.

Məmməd Haqverdi oğlu Yaqubov - f/r. e.d., professor, BDU-nun kafedra müdiri.

Mikayıl Xudayar oğlu Heydərov - tarix e.d.

Mürşüd Xanvəli oğlu Ənnağıyev - k.e.d., Azərb. MEA-nın laborat. Müdiri.

Nadir Fərrux oğlu Qəhrəmanov - f/r. e.d., professor, SDU-nun rektoru.

Nurəli Nağdalı oğlu Bünyadov - tibb elm. dok., professor.

Nurəddin Binnət oğlu Xudaverdiyev - tibb e.d., professor.

Qafar Teymur oğlu Həsənov - tex.e.d., professor.

Qardaşxan Rüstəm oğlu Orucov - f/r. e.d., professor, ADPU-da kaf. Müdiri.

Qəhrəman Mehdiqulu oğlu Qəhrəmanov - tibb.e.d., prof., əməkdar elm xadimi.

Qoşqar Cəlal oğlu Əliyev - fəl. e.d., ATU-nun kaf. müd.

Qüdrət Hüseyinqulu oğlu Cəfərov - fil. e.d.

Yaqub Yamin oğlu Yolçiyev - b.e.d., professor, Azərb. MEA-nın müxbir üzvü.

Kərəm Məmmədخان oğlu Kərimov - tibb e.d., prof, Z.Əliyeva adına Göz Xəstəlikləri İnstitutunun direktoru.

Rəhim Rüstəm oğlu Orucov - tib.e.n., professor.

Vladimir İsmayıl oğlu Tahirov - f/r.e.d., professor, BDU-nun kaf.müdiri.

Səfyar Məhəmməd oğlu Əliyev - g/m. e.d.

Sərxan Şamil oğlu Həsənov - tibb e.d., professor.

Səməd Oruc oğlu Hüseyinov - tex.e.d., professor.

Təhməz Nəsim oğlu Quliyev - k. e.d., professor.

Adişirin Pənah oğlu Məmmədov - c.e.n.
Akif Əvəz oğlu Quliyev - tibb e.n.
Akif Əli oğlu Kətanov - f/r. e.n.
Aydın İdris oğlu Həşimov - g/m .e.n.
Allahverdi Salman oğlu Əliyev - fəl. e.n.
Adil Haqverdi oğlu Yaqubov - f/r. e.n.
Ağamalı Qulu oğlu Həsənov - fil. e.n.
Avqust Qərib oğlu Hüseynov - tex. e.n.
Azər Abdulla oğlu Əhmədov - fil. e.n.
Bayram Bəhram oğlu İbrahimov - f/r. e.n.
Baxış İmran oğlu Rzayev - p.e.n.
Bəxtiyar Ağa qulu oğlu Nəcəfov - f/r. e.n.
Bəkir Abbas oğlu Tahirov - f/r. e.n.
Bilal Musa oğlu Kərimov - g/m. e.n.
Cavad Həsən oğlu Cavadov - b.e.n.
Cavansir Musa oğlu Aliyev - i. e.n.
Cəlal Sultanəli oğlu Əliyev - i.e.n.
Cəmil Ağalar oğlu Babatov - f/r. e.n.
Çərkəz Qayıbqulu oğlu Ağamaliyev - f/r. e.n.
Çingiz Kərim oğlu Həsənov - i.e.n., Azərbaycanın sədri, Respublika Veteranlar Şurası sədrinin müavini.
Dağıstan Eynalı oğlu Yusifov - c.e.n.
Eldar Əkbər oğlu Məmmədov - tex. e.n.
Eldar Əbülfət oğlu Hüseynov - tex. e.n.
Eldar Şahsuvar oğlu Ələkbərov - f/r. e.n.
Elxan Hüseynqulu oğlu Məmmədhasənov - f/r. e.n.
Elşad Məcnun oğlu Qurbanov - biol. e.n. BDU-nun kaf. müdiri
Elyaz Piri oğlu Babayev - tex. e.n.
Ehtiram Saftan oğlu Əliyev - tex.e.n.
Əbülfət Əmir oğlu İsgəndərov - tex. e.n.
Əbülfət Əmir oğlu Məmmədov - tex. e.n.
Ələmdar Seyfəli oğlu Piriyev - g/m. e.n.
Əli Məhərrəm oğlu Adıgözəlov - p.e.n.
Əli Əmir oğlu Əliyev - f/r e.n.
Əli Yusif oğlu Yaqubov - f/r e.n.
Əli Yusif oğlu Yusifov - k.e.n.
Əlövsət Güllüş oğlu Quliyev - c.e.n.
Əli Məhəmməd oğlu Muradov - tex. e.n.
Əmir İbrahim oğlu Əliyev - hüq.e.n.
Əmirxan Musa oğlu Hüseynov - k/t e.n.
Əkbər Əsgər oğlu Mehrəliyev - biol. e.n.
Əhməd Həzrətqulu oğlu Əhmədov - tex. e.n.
Əsab Asdan oğlu Quliyev - p.e.n.
Əhməd Nəsir oğlu Musayev - g/m e.n.
Əzəmət Murtuz oğlu Rüstəmov - fil. e.n.
Əziz Mehdiqulu oğlu Məmmədov - tibb e.n.
Feyruz Əhməd oğlu Quliyev - f/r. e.n.
Fərzəli Şahhüseyn oğlu Quliyev - f/r. e.n.
Fikrət Mehdi oğlu Mehdiyev - t. e.n.
Fəxrəddin Əvəz oğlu Quliyev - biol. e.n.
Feyruz Həbib oğlu Bayramov - k.e.n.
Güleysə Məmmədhasən qızı Əhmədova - f/r. e.n.
Gülsüm İsa qızı Quliyeva (Əsədova) - k.e.n.
Gülyaz Alməmməd qızı Abdulova – f/r. e.n., professor
Sabir Camal oğlu Hacıyev - tibb e.n.
Sabir İsmayıl oğlu Tahirov - f/r. e.n.
Sahib Abdulla oğlu Abdullayev - c.e.n.
Sevil Mehdi qızı Mehdiyeva - biol. e.n.
Sərdar Yəhya oğlu Əliyev - f/r. e.n.

Soltan Mirzəli oğlu Qurbanov - fəl. e.n.
Suğra Şiri qızı Cəfərova - biol. e.n.
Şahkərəm İsmayıl oğlu Allahverdiyev - k. e.n.
Şahsuvar Əbdülxalıq oğlu Nağıyev - tex. e.n.
Şahsuvar Əli oğlu Ələkbərov - fəl. e.n.
Şöhrət İbrahim oğlu Əliyev - f/r. e.n.
Şikar Tanış oğlu Cabbarov - f/r. e.n.
Habil Əli oğlu Quliyev - g/m e.n.
Həsən Tanrıverdi oğlu Xudaverdiyev - f/r.e.n., professor
Həsən xan İsmayıl oğlu İsgəndərov - f/r. e.n.
Heydər Allahverdi oğlu Paşayev - biol. e.n.
Hilal Muradxan oğlu Tahirov - k.e.n.
Hökmrən İsmayıl oğlu Cəfərov - f/r. e.n.
Hüsü İsa oğlu İbrahimov - k. e.n.
Xanvəli Şahvəli oğlu Abdullayev - f/r. e.n.
Xəndan Mürsəl oğlu Əhmədov - tex.e.n., Sumqayıt YGŞ-nin direktoru.
Xızır Sədi oğlu Süleymanov - hüquq e.n., tanınmış hüquqşünas.
Xudu Salman oğlu İsgəndərov - tanınmış jurnalist.
İbad Allahqulu oğlu Fərəcov - psix. e.n.
İsa Musa oğlu Qayıbov - k/t. e.n.
İsfəndiyar Bəhlul oğlu Ağayev - h.e.n.
İslam Muxtar oğlu Qəhrəmanov - i. e.n.
İlqar Paşa oğlu Əliyev - d. e.n.
İzzət Camal oğlu Sadıqov (Əliyev) - tibb e.n.
Kamil Bəhlul oğlu Məmmədov - tibb e.n.
Kamil Xəlil oğlu Məmmədov - tex. e.n.
Kamil Hətəm oğlu Əsədov - k/t. e.n.
Kamil Murtuz oğlu Rüstəmov - tex.e.n.
Kəmənd Cavad oğlu Mustafayev - i.e.n.
Kəmiran Sultan oğlu İmanov - tex. e.n., AİMU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, Müəllif hüququ müdafiə idarəsinin rəisi.
Kərim İbiş oğlu Quliyev - tex. e.n.
Kərim xan Aslan oğlu Məmmədov - i. e.n.
Qaytaran Nəzərəli oğlu Allahverdiyev - k/m. e.n.
Qabil İsa oğlu Tahirov - p.e.n.
Qafıl Nuru oğlu Qurbanov - tibb e.n.
Qəşəm Əşrəf oğlu Gəncəliyev - k/t. e.n.
Qəzənfər İmam oğlu Həsənov - f/r. e.n.
Qulam Teymur oğlu oğlu Həsənov - tex. e.n.
Mais Mikayıl oğlu Mahmudov - f/r. e.n.
Mahir Aləmməd oğlu Məmmədov - k/t. e.n.
Mahizər İsmayıl qızı Şatırova - hüq. e.n.
Mayıl Vəli oğlu Əmənov - k/t. e.n.
Maqsud Ağa qulu oğlu Nəcəfov - f/r. e.n.
Məhəmməd Lazım oğlu Ziyadov - c. e.n.
Məhəmməd Alməmməd oğlu Məmmədov - k/t. e.n.
Mətləb Murxuz oğlu Hətəmov - k.e.n.
Məhərrəm Qayıbqulu oğlu Ağaməliyev - i.c.n.
Məmmədəli Şamil oğlu Əbdülov - psix. e.n.
Məmməd xan Həsım oğlu Tahirov - f/r. e.n.
Mədəd Hidayət oğlu Həsənov - f/r. e.n.
Musa Qəzənfər oğlu Nəcəfov - biol. e.n.
Müzəffər Ələkbər oğlu Vəliyev - f/r. e.n., Neft Şirkətində laborat. Müdiri.
Müzəffər Məmmədislam oğlu Hacıyev - f/r. e.n.
Mürşüd Xanvəli oğlu Ənnəgiyev - f/r. e.n.
Müdafiə Cəmil oğlu Mahmudov - psix. e.n.
Müseyyib İmaş oğlu İmaməliyev - tex. e.n.
Mürşüd Surxan oğlu Qəhrəmanov - k/t. e.n.

Mürşüd Xanvəli oğlu Ənnağıyev - f/r. e.n.
Nizami Rəhim oğlu Əhmədov - f/r. e.n.
Nəriman Əli oğlu Həsənov - i.e.n.
Nəriman Piri oğlu Piriyyəv - f/r. e.n.
Nəsimi Məmmədqulu oğlu Quliyev - tarix e.n.
Novruz Alməmməd oğlu Abdulov - tex.e.n.
Novruz Nəbi oğlu Tağıyev - kib.e.n.
Novruz Rəhim oğlu Zeynalov - biol. e.n.
Nüsrət Alməmməd oğlu Abdulov - tex.e.n.
Nüsrət Səməd oğlu Məmmədov - f/r. e.n.
Nüsrət Heydər oğlu Qurbanov - i.e.n.
Niyaz Yusif oğlu Rüstəmov - tex.e.n.
Niyazəli Ağakəşi oğlu Əsədov - k/t. e.n.
Oqtay Həmzə oğlu Həmzəyev - f/r. e.n.
Oqtay Məhəddin oğlu Əhmədov - g/m.e.n.
Ofelya Məmmədxan qızı Kərimova - tibb e.n.
Paşa Məstəli oğlu Əhmədov - k/t. e.n., Quba RPK-nın katibi, Respublika Meyvə-Tərəvəz Komitəsinin sədr müavini.
Rafiq Əbdüləli oğlu Azadəliyev - k.e.n.
Ramazan Abbasqulu oğlu İbrahimov - tex.e.n.
Ramiz Mürsəlqulu oğlu Babayev - f/r. e.n.
Rəfail Nüsrət oğlu Şıxəliyev - tex. e.n.
Rəfail Mürsəl oğlu Tağıyev - f/r. e.n.
Tanrıverdi Münsif oğlu Mirzəyev - i.e.n.
Tariyel Vəli oğlu Əliyev - tibb e.n.
Telman Yadigar oğlu Səlimov - k.e.n.
Telman Şamil oğlu Həsənov - biol. e.n., dosent.
Tofiq Murtuz oğlu Rüstəmov - biol. e.n.
Tofiq Aydın oğlu Şərifov - f/r. e.n.
Turab Mürsəl oğlu Əhmədov - f/r. e.n., Azərb. MEA-nın işlər müdiri
Ümid Məhəmməd oğlu Əsədov - c. e.n.
Vaqif Xuduş oğlu Cəfərov - f/r. e.n.
Vaqif Şəkərəli oğlu Abışov - fəl. e.n.
Vəfa Həbib oğlu Namazov - tex. e.n.
Vəli Fətulla oğlu İbadov - k/t. e.n.
Vəliyəddin Firəddin oğlu Əliyev - fil. e.n.
Yafəs Rəsul oğlu Baxşəliyev - f/r. e.n.
Yaqub Seyfəli oğlu İbrahimov - k. e.n.
Yasif Malik oğlu Mürşüdoğlu - fil. e.n.
Yəhya Məhəmməd oğlu Əliyev - fəl. e.n.
Yusif Yusubəli oğlu Aslanov - fil. e.n.
Yusif Yusubəli oğlu Həsənov - f/r. e.n.
Abdulla Fətulla oğlu İbrahimov - əməkdar jurnalist.
Ağaqulu Bəxtiyar oğlu Nəcəfov - əməkdar müəllim.
Bəhlul Məmməd oğlu İmamverdiyev - əməkdar müəllim.
Cəlal Əsəd oğlu Zeynalov - əməkdar müəllim.
Cahangir Bəndəli oğlu Rüstəmov - əməkdar müəllim.
Əliş Allahverdi oğlu Qarayev - əməkdar müəllim.
Həbib Ağamalı oğlu Bayramov - əməkdar müəllim.
Həsənqulu İbrahim oğlu Hacıyev - əməkdar müəllim.
Nəsən Abış oğlu Şəkərəliyev - əməkdar müəllim.
Həsən Hüseynqulu oğlu Məmmədov - əməkdar müəllim.
Qabil Abış oğlu Həsənov - əməkdar müəllim.
Məmmədbağır Mirzəsəlim oğlu İbrahimov - əməkdar müəllim.
Nüsrət Xeybər oğlu Şıxəliyev - əməkdar müəllim.
Səfərəli Cəfər oğlu İbrahimov - əməkdar müəllim.
Səriyyə Mirzəxan qızı Həsənova - əməkdar müəllim.
Şəfiqə Əlirza qızı Əliyeva - əməkdar müəllim.

II HİSSƏ

ZƏNGƏZURDA QALAN İZİMİZ

Ermənistan, Gürcüstan və Dərbənd ərazilərində Azərbaycan-türk mənşəli onomastik adlar sayısız-hesabsızdır. Çox qədim zamanlardan Azərbaycan türkləri yaşadıkları bu ərazilərdə yaşayış məntəqələrinə, gəzib dolaşdıqları yerlərə, coğrafi obyektlərə mənsub olduqları tafia, tirə, nəsil, el ağsaqqallarının adlarını vermişlər. Bunun obyektiv, tarixi kökləri vardır. Müstəqil dövlət qurumundan məhrum olan soydaşlarımız yaratdıqları adlarda özlərinin tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, bir sözlə, mənəvi dünyasını, arzu və istəklərini, qəzəbini, nifrətini və sevincini yaşatmaqdır. Bu cəhətdən başı bəlalar çəkmiş Qərbi Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Zəngəzur seçilir, bəlkə də öndə gedir. Ona görə də Zəngəzurun təkə toponimik adları Azərbaycan tarixinin ən mübahisəli məsələlərinin həllində açar rolunu oynayır, bir sıra qaranlıq mətləblərə işıq salır. Zəngəzurun coğrafi adları bu geniş mahalın tarixindən, coğrafiyasından, etnoslarından, onların dillərindən, coğrafi adların ilkin formasında baş verən transformasiyadan xəbər verir, saxtalaşdırmaya məruz qalan yazılı qaynaqlardakı tarixi həqiqəti tamamlayır.

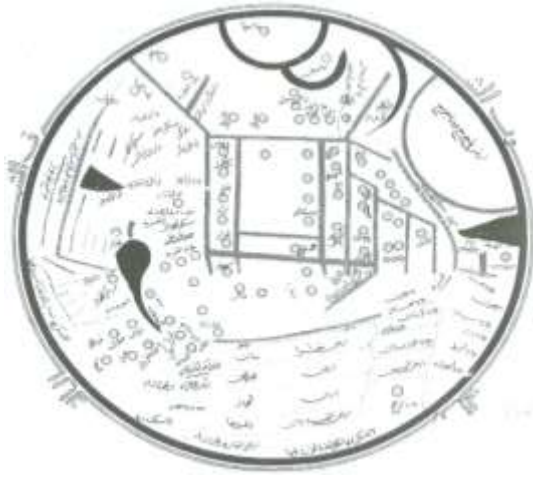
Zəngəzur böyük bir regionun ümumi adıdır. Zəngəzur mahalının ilkin adı Zəngi dərəsidir. Tam dağlıq ərazidən ibarət olan bu region geniş və maraqlı bir coğrafi ərazini əhatə edir. Zəngəzur təkə özünün təbii sərvətləri, füsunkar təbiəti ilə deyil, keşməkeşli tarixi və onomastik adların zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir.

Dünyanın elə bir regionu yoxdur ki, Zəngi dərəsi-mahalı qədər siyasi oyunların mərkəzinə çevrilməmiş olsun. Burada tarixən müxtəlif dilli etnoslar yaşamış, bir-birinə təsir göstərmiş, regionun mənəvi sərvətlərinin formalaşmasında və yaşanmasında iştirak etmişlər.

Bütün bunlar Zəngəzurun onomastik vahidlərinin, xüsusilə toponimlərinin zaman-zaman forma və mənə baxımından dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Toponimlərdə baş verən fonoloji və leksik dəyişiklik çox vaxt toponimlərin semantikasının, etimologiyasının açılmasında çətinlik yaradır.

Zəngi dərəsinin əhatə etdiyi ərazidə bu cür ciddi fonoloji dəyişikliyə məruz qalan, açılışı bu gün çətin olan toponimlər istənilən qədərdir. Həmin toponimlərin semantikasının açılışı Zəngi dərəsi toponimlərinin tarixən yaranması və mahiyyəti haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Zəngi etnonimi Azərbaycanda, orta Asiyada və İranda neçə-neçə coğrafi obyektlərin adında işlənməkdədir: Azərbaycanda Zəngilan və Zəngiçay (İsmayılıda), Ermənistanda Zəngi çay, Zəngəzur dağı, Zəngəzur dağ silsiləsi, Zəngəzur mahalı, Zəngibasar, Zəngilər (Qərbi Azərbaycanda), Gürcüstanda Zəngi-Şamla və Zəngənə, Özbəkistanda Zəngi, Zəngitəpə, Zəng, Zəngərik və s. (10, s.29).

М. Кошгарий доира деб атаган бу харита девоннинг 1333 хижрийдаги босмасидан клише йули билан кучирилди.

М. Каşғаринин “Devonü lüğəti türk” əsərində verilmiş xəritə (hicri 1333-cü il).

Azərbaycan toponimiyasının bilicisi və gözəl tədqiqatçısı Baharlı «Azərbaycan» əsərində Qayı adlı türk tayfalarından söz açarkən onların qədim dövrlərdə Qərbi Türküstanda - Xəzərin şərqində yaşadıklarını, Qacar, Əfşar, Zülqədər, Çoban, Baharlı, Padar, Ustaclı, Lək, Xəlilli, Sərsər, Şəfəq, Usollı, Zəngənə, Armalı və digər qəbilələrdən təşkil olunduğunu göstərir (10, s. 27-28).

Burada adı çəkilən qəbilə və tayfalarının hamısının adını Azərbaycan Respublikasında, eləcə də Cənubi və Qərbi Azərbaycanda yaşadan toponimlər istənilən qədərdir. Bunlardan biri - Zəngi-Zəngənə öz izini Zəngəzur mahalında yaşatmaqdadır. Faruq Sümər «Oğuzlar» (Bakı, 1992) adlı əsərində Zəngi-Zəngənə tayfasından, toponimindən bəhs etmişdir (20, s.142). Bu tayfa sonralar Azərbaycanda Zəngilər dövlətinin əsasını qoymuşlar. Dövlətin banisi İmaməddin Zəngi sayılırdı.

Yeri gəlmişkən, M.Kaşğari kimi nəhəng, qeyri-adi biliyə malik olan bir şəxs hələ XI əsrdə gələcək türk nəsilləri üçün əvəzsiz bir tarixi mənbəni yadigar qoyub getmişdir. Onun lüğətində XI əsrdə mövcud olan türk etnosları, onların Asiya qitəsində yayılma istiqaməti və kimliyi, bu yerlərin daimi sakinləri olması haqda aşağıda söylənən fikirlər çox-çox mətləblərdən xəbər verir: «Əsil türklər 20 qəbildən ibarətdir... Mən onları istər müsəlman, istər büdpərəst olsun, sıra ilə Rum yaxınlığından ta Şərqə qədər sadalayacağam. Əvvəla, Rum yaxınlığındakı birinci qəbilə Beçənək, sonra Qıfcaq, Oğuz, Yəmak, Başqurt, Balkıl, sonra Yabacu, sonra Tatar, sonra Qırğız (Qırğızlar Çin yaxınlığındadır). Bu qəbilələrin hamısı Rum yaxınlığından Şərqə doğru sıralanmışdır. Sonra Çikil, sonra Toxsı, sonra Yağma, sonra İğraq, sonra Caruq, sonra Tankut, sonra Xitar, yəni Çin, sonra Tapğac, yəni Maçin.

Bu qəbilələr Şimal və Cənub arasında sakindirlər» (Ətraflı məlumat üçün bax: M.Koşqari. Devonü-luği, Türk. Toşkent, 1960, səh. 64).

Son on ildə Azərbaycanda qərbi Azərbaycanın toponimlərinin statistik təsviri istiqamətində tədqiqi genişlənmiş, müxtəlif adlarda onlarca kitablar nəşr olunmuşdur. Bu kitablar daha çox deportasiyadan, erməni faşizmindən, boş qalan ata-baba yurdlarımızın taleyindən, toponimik adların erməniləşdirilməsindən və nəhayət, coğrafi adların yerləşdiyi mövqeyindən, mövcud olub-olmamasından, hansı etnoslarla bağlı olmasından və s. bəhs edir. Ermənistanın Zəngəzur mahalında uzaq keçmişdən xəbər verən yüzlərcə Azərbaycan-türk mənşəli toponim fürsət düşən kimi ermənilər tərəfindən dəyişdirilmişdir. Təkcə 1935-1971-ci illərdə bu qəbildən olan onlarca toponimlərimiz dəyişdirilərək erməni sözləri ilə verilmişdir: Əliquluşen (Azataşen-1940), Əlili (Salvard-1935), Aravus (Arevus-1968), Bayandur (Baqatur-1969), Qudqum (Qexanuş-1949), Daimadağlı (Şrvenaneç), Darabas (Darbas-1946), Zeyvə (Davidbek-1949), Qırdıkənd (Lernarzor), Kilisəkənd (Sraşen), Məzrə (Barçrevan-1946), Məliklər (Spandaryan-1940), Mahmudlu (Çaykənd-1940), Moğes (Kaxnut-1949), Muğancıq (Anqədzor-1950), Pirməzrə (Katnarat-1949), Şaibəli (Sarnakunk-1946), Sirkatas (Xdranç), Sisavan (Qarakilsə) (Sisian-1940), Dörtüni (Antaraşat-1949), Urut (Vorotan-1949), Axtaxana (Azorastan-1940), Şinatıq (Larnaşen-1949), Şıxlar (Qızılşəfəq-1940), Yaycı (Qarjis-1968) (Ətraflı məlumat üçün bax: Армянская ССР административно – территориальное деление, Ереван, 1971, с. 257-272: Əzəmət Rüstəmov. Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları, Bakı, 1998, səh. 32-36).

Zəngi dərəsinin dəyişikliyə məruz qalan, açılışı bu gün çətin olan toponimlər istənilən qədərdir. Ona görə də bu regionun toponimiyası haqqında lazımı təsəvvür əldə etmək üçün mənası məlum olmayan toponimləri şərh etmək lazımdır. O vaxt Zəngi dərəsi toponimlərinin tarixən yaranması və mahiyyəti haqqında tam təsəvvür əldə etmək olar. Qərbi Azərbaycan diyarının düşmən əlində olduğu bir zamanda buranın onomastikasını, özü də irili-xırdalı bütün coğrafi obyektlərini qeydə almaq, onu tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından öyrənmək çox əhəmiyyətlidir. Bu gün qeydə alınan adı bulaq, dərə, təpə, cığır, dağ, çay, oba, qışlaq, qəsəbə, kənd, şəhər adları, bunlarla bağlı söylənən fikir, verilən şərhlər, toponimlərlə bağlı yaranmış rəngarəng xalq rəvayətləri, əfsanələr bir neçə ildən sonra Qərbi Azərbaycanın - Azərbaycan Oğuzlarının tarixini, mədəni dünyasını, dilini, adət-ənənələrini, diyarın fiziki coğrafiyasını yazmaq üçün dəyərli mənbəyə çevriləcəkdir. Bəlkə də çoxlarımız bu gözəl diyarda gəzib-dolaşarkən adi insani həyat sürmüşük. Heç ağılımıza da gəlməmiş ki, insan yaşadığı diyarın rəssamı, şairi, tarixçisi, coğrafi, bioloqu - bir sözlə görün gözü, eşidən qulağı, duyan qəlbi olmalıdır. Bəlkə də bu sətirləri oxuyan soydaşlarını bir anlıq o günlərə dönəcək, yaddaşında qorunub qalan adları sapa düzəcək və bu sətirlərin müəllifinə göndərəcəklər. Mənim borcum isə əsərin təkrar nəşrində onlara həyat vermək olacaqdır. Bu işdə sizə və özümə uğurlar diləyirəm. Bu işdə Allah özü bizlərə yardım göstərsin.

Onomastika leksikanın çox geniş bir sahəni əhatə edir. Məqsədimiz Zəngəzur mahalının onomastik vahidlərinin yalnız bir qolunu - coğrafi obyektlərlə bağlı olan adları toplayıb izah etməkdir. Bu işdə bizdən əvvəl Qərbi Azərbaycanın onomastikası ilə bağlı lüğətlər, kitablar, məqalələr çap etdirən alim həmkarlarıma minnətdarlığımı bildirirəm. Xüsusilə Zəngəzurun onomastik vahidlərinin sözlüyünü müəyyənləşdirərək B.Ə.Budaqov və Q.Ə.Qeybullayevin «Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti» (Bakı, 1998), İ.Bayramovun «Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri» (Bakı, 2002), Q.Qeybullayevin «Qədim türklər və Ermənistan» (Bakı, 1992), Q.Qeybullayevin «Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən» (Bakı, 1994), İ.Məmmədovun «Tariximiz, torpağımız, taleyimiz» (Bakı, 2002), Ə.Rüstəmovun «Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları» (Bakı, 1998), Ə.Lələdağlının «Sinəsi dolu nənəm» (B., 1997),

M.Urudun «Urud» (B., 2000), H.Rəhimoğlunun «Silinməz adlar sağalmaz yaralar» (B., 1997), Ə.Ələkbərlinin «Qədim türk-oğuz yurdu - Ermənistan» (B., 1994) kitablarından faydalandım və bu gün didərginlik həyatı yaşayan Zəngəzur mahalının nümayəndələrindən xeyli mikro və makro adlar topladım. Həmin insanlara bu işdə mənə yardımçı olduqları üçün minnətdarlığımı çatdırıram. Ümidvaram ki, qələmə aldığım «Zəngəzurda qalan izimiz» kitabı da gələcəkdə belə bir xeyirxah işə xidmət göstərəcəkdir.

İndisə Zəngəzurun yaddaş çələnginə daxil etdiyim yer-yurd adlarını əlifba sırası ilə vərəqləyək.

ZƏNGƏZUR MAHALININ YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ, ORONİM VƏ HİDRONİMLƏRİ

Abukac - Mehri rayonunda xaraba kənd. Ərəb sərkərdəsinin adı ilə bağlı olduğu ehtimal olunur.

Avsarlı (Ovsarlı, Əvsərli) - Qafan rayonunda, Oxcu sayının qolu olan Avsarlı çayının sahilində yerləşir. Etnotoponimdir. Oykonim və onun yaxınlığındakı çayın adı Avsarlı etnonimindən yaranmışdır. 1960-cı ildə kənd əhalisi qonşu Mürsəlli kəndinə köçürülmüş, 1988-ci ildən isə ennənilər tərəfindən qovulmuşdur. «Avşar» türk etnoniminə «li» şəkilçisi artırmaqla etnotoponim əmələ gəlmişdir. Avşar etnonimi ilə Vedi (Ararat) rayonunda, eləcə də Azərbaycanın Ağcabədi rayonunda toponimlər qeydə alınmışdır.

Aqarak (Akarak) - Mehri rayonu ərazisində yerləşən fəhlə qəsəbəsi. Azərbaycanlılarla bərabər erməni və ruslar da yaşamışlar. 1988-ci ildə azərbaycanlılar qovuldular.

Ağbulaq - Qorus rayonunun 15 km-də yerləşən azərbaycanlı kəndidir. 1988-ci ildə azərbaycanlılar bütövlükdə qovulmuşlar. Oykonim semantik cəhətdən məlumdur. 2 tərkib hissədən - ağ və bulaq sözlərindən ibarətdir. Bu adda rayon ərazisində hidronim (bulaq) və oykonim də (qıslaq) - Ağbulaq qışlağı qeydə alınmışdır. Çox güman ki, bu üç toponimin əsasında hidronimik ad durur. Bu toponimik adın yayılma coğrafiyası çox genişdir: Hamamlı (Spitak) r-da kənd, Çəmbərək (Krasnoselo) r-da kənd, Vedi r-da kənd.

Abbas dərəsi - Qafan rayonunda keçmiş kənd yeri. Antrotoponim olan bu söz 2 tərkib hissədən ibarətdir: «Abbas» şəxs adı və «dərə» coğrafi terminindən. Bu adda bir xaraba kəndə Qorus şəhərindən 16 km. şimal-şərqdə və keçmiş Qazax qəzasının Karvansaray (İcevan) rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Çox güman ki, müxtəlif dövrlərdə Zəngəzur mahalından didərgin düşmüş azərbaycanlılar bu ərazilərdə məskən salmış və yaşadıkları kəndə «Abbas dərəsi» adını təkrar vermiş, bununla da mənəvi təskinlik tapmışlar.

Abbaslar - Qorus rayonu ərazisində azərbaycanlılara məxsus xaraba kənd. Semantik cəhətdən məlumdur, «Abbaslar» etnonimi əsasında formalaşmış etno-toponimdir.

Abgəz - Mehri rayonunun Aldərə kəndinin 14 km-dədir. XX əsrin 30-cu illərində kənd əhalisi qonşu kəndlərə köçmüş, kənd ölü kəndə çevrilmişdir. E.M.Murzayev 1984-cü ildə nəşr etdirildiyi «Xalq coğrafi terminləri lüğəti»ndə (rus dilində, M., 1984, s. 167) bu oykonimi 2 tərkib hissəyə ayırmış: fars mənşəli «ab» (su) və Azərbaycan dilinə məxsus «gəz» (aşırım, dağın ən yüksək, iti yeri, gəzdək, dağ çökəyi).

Ağdağ - Qafan rayonunda dağ adıdır. Mürəkkəb quruluşlu bu oronim Azərbaycan dilinə məxsus olan «ağ» və «dağ» sözlərindən yaranmışdır. Bu adda Qərbi Azərbaycanın Kəvər (Kamo), Vedi (Ararat) rayonlarında da dağ adları qeydə alınmışdır.

Ağ qaya - Qafan rayonunda dağ adı. 2 tərkib hissədən ibarət mürəkkəb quruluşlu və semantik cəhətdən məlum oronimdir: «ağ» (uca, hündür) və «qaya» (coğrafi termin).

Ağaplı - Qorus rayon mərkəzindən 23 km. şimal-şərqdə yerləşmiş kənd. Bu toponim «əzablı» (Ağablı) etnonimindən yaranmışdır.

Ağvan - Qafan rayon mərkəzinin 30 km-də yerləşən kənd. Çox güman ki, «alban/ağvan» etnonimindən formalaşmışdır.

Ağdaban - Sisyan rayonunda kənd. Bazarçayın sağ sahilindədir. Mürəkkəb quruluşa malik olan bu oykonim 2 tərkib hissəyə ayrılır: «ağ» (uca, yüksək, hündür) və «daban» (dağ aşırımı, təpə, aşırım). Obyektin coğrafi görünüşünə uyğun olaraq belə adlandırılmışdır.

Ağyarğan - Bu söz toponimik ad kimi müxtəlif bölgələrdə işlənir. Ən çox da mikro toponimlərin göstəricisi kimi çıxış edir. Sisyan rayonunun Qızılşəfəq (Şıxlar) kəndində dağ döşünü, Əzizbəyov rayonunda dağ adını bildirir. Hər iki halda mürəkkəb quruluşlu Ağ+yarğan oronimi obyektin ümumi görünüşü və xarici görkəmi ilə bağlı belə adlanmışdır. Tərkibində «ağ» sözü ilə düzələn toponimik adlar azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə istənilən qədərdir. Oğuz türklərinin məskən saldığı elə bir yer yoxdur ki, orada «Ağyoxuş, Ağkənd, Ağkilsə, Ağgöl, Ağsu, Ağtala, Ağtəpə və s.» adlı oykonim və oronimə rast gəlinməsin.

Ağkənd - Qafan rayonu ərazisində ölü kənd. Mürəkkəb quruluşlu sözdür, semantik cəhətdən anlaşılıqlı olan 2 tərkib hissəyə ayrılır: «ağ» (böyük, görünüşlü, parlaq) və «kənd». Eyni adlı bir oykonim Sisyan rayonunun ərazisində qeydə alınmışdır. 1828-ci ilə qədər azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Sonralar İrandan köçürülmüş ermənilər yaşayan bu kənd 1948-ci ildə Aşotavan kimi adlandırılmışdır. Sisyan rayon mərkəzinin 5 km-də Bazarçayın sağ qolu, Sisyan çayın isə sol qolu olan Taxtakörpü çayının sahilində yerləşir.

Ağgöl - Qafan rayonunda göldür. Ermənilər bu hidronimi Berandrov (Ağz gölü) adlandırmışlar. Mürəkkəb quruluşlu bu hidronimin hər iki tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən ibarətdir: «Ağ» (burada saf, içməli, təmiz, yararlı, keyfiyyətli mənalarda və «göl» (coğrafi nomendir, obyektin məzmununu reallaşdıran coğrafi termin kimi çıxış edir). Bu toponimin yayılma arealı çox genişdir. Obyektin xarakterindən irəli gələrək ulu babalarımız onlarca coğrafi obyektə «Ağgöl» adı vermişlər: Zəngibasar (Masis) rayonunda göl, həmin rayonun Çobankərə kəndi ətrafında qoruq, Qafan rayonunda adı çəkilən gölün yaxınlığındakı xaraba kəndiyeri.

Ağsu - Qafan rayonunda çay. Türk tayfaları yaşamış ərazilərin çoxunda şəffaf, təmiz, saf, içmək üçün yararlı dağ çayları bir qayda olaraq «ağ» və «su» hidro nomeni ilə adlandırılmış. Hətta həmin hidro obyektlərin ətrafındakı yaşayış obyektləri də «Ağsu» adlandırılmışdır: Qərbi Azərbaycanın Vədi rayonunda çay, Dərələyəz mahalının Keşişkən rayonunda kənd, Azərbaycan Respublikasının Ağsu rayonunda çay və şəhər.

Ağudi - Sisyan rayon mərkəzinin 5 km-dədir. Ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biri olmuşdur. Bir neçə dəfə əhali kənddən didərgin salınmışdır. 1831-1988-ci illərdə kənddə azərbaycanlıların sayı həmişə artım istiqamətində getmişdir:

1831-60 nəfər, 1873-450 nəfər, 1886-903 nəfər, 1897-1162 nəfər, 1908-1345 nəfər, 1914-1070 nəfər, 1922 - 298 nəfər, 1926 - 319 nəfər, 1931 - 496 nəfər, 1959 - 828 nəfər, 1970 - 1222 nəfər.

Bu sözün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Prof. Q.Qeybullayev «Qarabağ» (Bakı, 1990) kitabında Ağudi toponiminin 2 tərkib hissədən ibarət olduğu göstərilir: «ağ» (hörmətli, uca, yüksək) və «udi» (etnonim) (səh. 119).

Məlum mənbələrdə bir qayda olaraq bu toponim Vaqudi sözü ilə eyni kökdən olması və iki tərkib hissəyə ayrılması göstərilir: «ağu+di. «Ağu» türkmənşəli söz olub, «səxavətli, cəmərd» deməkdir, «di» isə «yaşayış yeri, kənd» mənasını bildirən toponimdir. Yəni «Ağı kəndi» deməkdir (Bax: V.Əliyev, İ.Bağirov. Qədim Sünik (Visakan) vilayətinin bəzi etnotoponimləri, «Elm və həyat» jurnalı, № 5, Bakı, 1987, səh. 18).

1905-ci ildə ermənilər Ağudi kəndini mühasirəyə alırlar. Ermənilərə Stepan adlı bir sərkərdə başçılıq edir. Stepan erməni kəndinə səfəriş göndərdi ki, yemək-içməyi hazırlansınlar. Sabah Ağudi kəndini darmadağın edib naharı yeyib kef edəcəyik. Vəziyyət çox ağır idi: Kənd ermənilərin mühasirəsində idi. Müdrik ağsaqqallar məsləhət görür ki, gecə Stepan ölməlidir. Ağudi kəndinin igid oğlanları gecənin zil qaranlığında kəndirlə Qızıl qaya adlanan qayaya dırmaşırlar. Stepan orada idi. Onu öldürürlər. Elə bağırırlar ki, ermənilər elə güman edir ki, böyük türk qoşunu onların üstünə gəlir. Biabırçı vəziyyətdə qaçmağa üz qoyurlar.

Adakut - Mehri rayonunda ölü kənd.

Aznaberd - Mehri rayonunda dağ.

Aynaxlı - Qorus rayonunda qışlaq. Nəsil adı bildirir.

Alagüney - Mehri rayonunda mədən yeri. Obyektin coğrafi yerləşməsi və ümumi görünüşü ilə bağlı verilmiş bir addır. Quruluşca mürəkkəb olub, iki tərkib hissəyə bölünür: «Ala» və «güney».

Aldərə // Əlidərə - Mehri rayonu ərazisindən axıb Araz çayına tökülən çay. Aldərə hidronimi Azərbaycan dilinə məxsus olan iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş və obyektə ad verilməklə çayın axıb gəldiyi dərənin ümumi görünüşü əsas götürülmüşdür. Mövcud dərənin torpaq örtüyü qırmızı (al) rəngli olduğu üçün yerli əhali çayı dərənin adı ilə «Aldərə» adlandırmışlar. Bu söz, əslində, üç funksiyada işlənmişdir: dərə, çay və kənd adı kimi. Mehri rayonunda ən böyük kəndlərdən biri Aldərə olmuşdur. Rayon mərkəzindən, təxminən, 12 km. şimali-şərqə, Araz çayının sahilində yerləşir. Rəsmi sənədlərdə bu yaşayış məntəqəsində azərbaycanlıların həmişə çoxluq və üstünlük təşkil etdiyi göstərilmişdir. Bir neçə dəfə ermənilərin silahlı hücumuna məruz qalan bu kənddə əhalinin artım səviyyəsi çox mətləblərdən xəbər verir: 1831-ci ildə 131 nəfər, 1873-cü ildə 911 nəfər, 1886-cı ildə 1077 nəfər, 1897-ci ildə 1094 nəfər, 1904-cü ildə 1987 nəfər; 1918-ci ildə qovulmuşlar. 1926-cı ildə 414 nəfər, 1931-ci ildə 490 nəfər, 1959-cu ildə 601 nəfər, 1970-ci ildə 831 nəfər, 1879-cu ildə 784 nəfər, 1988-ci ildə qovulmuşlar (15, s.59-60).

Alışar - Sisyan rayonunda Dəstəkert və Murxuz kəndləri arasında yerləşmiş azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Semantik cəhətdən anlaşılıqlı olan bu oykonimin əsasını «Aışar» nəsil bildirən söz təşkil edir.

Alyurd - Qafan rayonunda olan mədənlərdən biridir. «Ali» və «yurd» sözlərinə ayrılır. Ali tayfasına məxsus yurd deməkdir. Sonralar burada mədən salındığından obyekt də «Alyurd» adlanmışdır.

Allar - Qorus rayonunda Bazarçayın sol sahilində olan azərbaycanlı kəndidir. 1914-cü ildən bu kənd xarabazarlığa çevrilmişdir. Bu toponimin etimologiyası ilə maraqlanan bütün tədqiqatçılar Allar oykoniminin «alar» türk tayfasının adı ilə bağlı olduğunu göstərir. (15, s.61).

Almalıq - Qafan rayonu ərazisində oronim. Semantik cəhətdən məlum olan bu fitotonim 2 tərkib hissəyə ayrılır: «alma» və «lıq». Eyni adda Qafan rayonunda xaraba kənd və Almalıq çay adlı hidronim də vardır. Bu tərkibdə oykonim və oronimlərə Azərbaycanın şimal və qərb rayonlarında da rast gəlirik.

Alçalı - Qorus rayonunda kənd adı. Oykonim semantik cəhətdən məlum olan «alça» (ağac) sözünə «lı» sözdüzəldici şəkilçinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Dilçilikdə bu tip coğrafi adlar fitotonim adlanır. Bu qrup adlara müxtəlif ərazilərdə rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə «alça» sözü toponim yaradıcı element kimi

aparıcı rol oynayır. Bu sözə ya «lı», «lıq», ya da «təpə», «dəre», «döş», «dağ» tipli coğrafi nonenlər artırmaqla çoxsaylı toponimlər düzəlir: Qaranlıq - Martuni rayonunda çay adı, Almalı - Qafan rayonunda oronim (Alçalıq), Qaranlıq - Martuni rayonunda oronim (Alçalı təpə).

Aralıq Oxçu – Zəngəzur mahalının Qafan rayonu ərazisində kənd. Mürəkkəb quruluşlu bu toponim 2 tərkib hissədən düzələn və semantik cəhətdən məlum sözdür: «Aralıq» təyinedici sözdən və «Oxçu» oykonomik addan. Aralıq Oxçu oykonimi qonşu coğrafi obyektlərlə müqayisədə hansı mövqə tutmasına görə belə adlandırılmışdır. Əhalinin bir qismi Oxçu kəndindən köçüb Oxçu və Pirdavdan çayları arasında məskən saldığı üçün kənd də Aralıq Oxçu adlandırılmışdır.

Arıqlı - Sisyan rayonunda kənd adıdır. Kənd 1918-ci il qırğınları nəticəsində xaraba qalmışdır. Sisyan rayonu ərazisində bu adda bir neçə toponim qeydə alınmışdır: Arıqlı (kənd), Arıqlı (dağ), Arıqlı (çay). Tədqiqatçıların hamısı toponimin iki tərkib hissəyə ayrılmasını qəbul etsə də, mübahisə, fikir ayrılığı «arıq» tərəfi ilə bağlıdır. T.İbrahimov «arıq» elementini etnonim hesab edir. Bu toponimləri etnooykonim, etnohidronim və etnooronim kimi şərh etmişdir. (15. 74). Çox güman ki, «arıq» sözü fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Sözü ilkin variantı «ərik»dir. Bu üç toponimin əsasında Əriqlı çayının durduğunu nəzərə alsaq, toponimin etnonimdən deyil, «ərik» fitonimindən yaranması daha inandırıcı görünür. Nəticədə «Ərikli» hidronimindən «Ərikli» oronimi və «Ərikli» oykoniminin yaranması fikrinə üstünlük vermək lazımdır. Bitki örtüyü ilə bağlı adların geniş yayılması da bu fikri bir daha təsdiq edir.

Armudlu - Zəngəzur mahalının Sisyan rayonunda kənd. 1918-ci ildə azərbaycanlılar qovulduqdan sonra xaraba kəndə çevrilmişdir. Dəstəgirdlə Sofulu kəndləri arasında yerləşmişdir. İki tərkib hissədən yaranmış, semantik cəhətdən məlumdur: «armud» (ağac) və «lı» sözdüzəldici şəkilçi. Coğrafi obyektin bitki örtüyü ilə bağlı yaranan bu toponimik ada Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində tez-tez rast gəlirik: Qafan rayonunda «Armudlu» (kənd, çay və dəre), Krasnoselo (Çəmbərək) rayonunda (dəre).

Arxüstü - Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda Yuxarı Kirətaq kəndinin yaxınlığında xaraba yaşayış yeri. Yaxınlıqdan axan arxın adı ilə belə adlanmışdır: arx+üstü. Kənd 1905-ci il qırğınları nəticəsində xarabazara çevrilmişdir.

Atqız - Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda Oxçu çayının yaxınlığında Qafan-Gecalan yolunun kənarında yerləşmiş kənd. Digər azərbaycanlı kəndlər kimi Atqız kəndi də 200 il ərzində faciələrin şahidi olmuşdur. 1959-cu ildə kənd sakinləri Kecalana qəsəbəsinə köçmüşlər. Tədqiqatçılar bu oykonimi «oğuz, quz» etnonimi ilə bağlayırlar (15, s.80).

Axtaxana - Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda kənd. Sonralar bu kəndin adı bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir: Xlataq, Zorastan. İ.Bayramov Q.Qeybullayevə istinad edərək bu toponimin etimologiyasını «axta» etnonimi və «xana» (kənd, yer) sözləri ilə əlaqələndirir (15, s.84). Ehtimal ki, bu yaşayış məntəqəsində əvvəllər at və digər heyvanlar axtalanmışdır.

Açıxlı – Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda Qır qalası dağının ətəyində salınmış bir kənd olmuşdur. 1969-cu ildən kənd ölü sayılır. İ.Bayramovun fikrincə, kənd öz adını obyektin relyef quruluşundan götürmüşdür (15, s.85). Ehtimal ki, bu toponimin əsasında etnonim durur.

Acıbac - Qafan rayonunda Kığı çayının sol qolu Acıbac çayının sahilində kənd. 1988-ci ildə azərbaycanlılar bu kənddən qovulmuşlar. Toponim iki tərkib hissəyə ayrılır: «acı» və «bac» Radlov B.B., Molçanova O.T., Yüzbaşov R. və İ.Bayramov belə hesab edirlər ki, bu toponim «hündür dağ aşırımı» mənasında işlənən «acı» sözdündən və «tirə, tərəcik, hündür yer» mənasında işlənən «bazı» sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir (15, s. 86).

Aculu - Zəngəzur mahalının Qafan rayonunda Əfsərli çayının sağ sahilində yerləşmiş kənd. 1960-cı ildə kənd ləğv olunmuş, azərbaycanlılar çıxarılmışdır.

Ermənilər bu toponimi Aculu, Acrlu, Acrli, Tunis Acilu kimi demişlər. İ.Bayramov belə hesab edir ki, «Toponim acurlu (>acilu)» türk etnonimi əsasında əmələ gəlmişdir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir» (15, s. 87). Bu fikir o qədər də inandırıcı görünmür. Ola bilsin ki, Aculu toponiminin əsasını Hacılı sözü təşkil etmişdir. Səs düşümü nəticəsində ermənilər sözü Aculu kimi tələffüz etdiklərindən canlı danışq dilində Hacılı Aculu kimi formalaşmış və sabitləşmişdir. Qərbi Azərbaycanda bu tip toponimlər çoxdur. Mehri /Meqri/ Mıqri toponim variantları buna misal ola bilər.

Eyni adda oykonim Meğri rayonunun Tey kəndi yaxınlığında da rast gəlinir. İndi ölü kənd sayılır. Belə fərz etmək olar ki, Meğri rayonundan qovulmuş azərbaycanlılar qonşu Qafan rayonuna köçmüş və yeni ocağa Aculu adını vermişlər.

Aşağı Ağkörpü - Zəngəzur mahalının Sisyan rayonu ərazisində ölü kənddir. Mürəkkəb quruluşlu oykonimdir: «Aşağı» (təyinedici söz) və «Ağkörpü» (oykonimik ad).

Belə güman etmək olar ki, vaxtilə mövcud olmuş Ağkörpü kəndindən köçmüş insanların saldığı yeni kənd belə adlanmışdır. Tononim yaradıcılığında bu təbii bir prosesdir. Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında bu quruluşda işlənən kənd adları: Aşağı Ağcaqala (Talin rayonunda kənd), Aşağı Adyaman (Martuni - Qaranlıq rayonunda kənd), Altuntaxt (Kəvər-Kamo rayonunda kənd), Aşağı Alçalı (Qaranlıq Martuni

rayonunda kənd), Aşağı Axta (Axta - Razdan rayonunda kənd), Aşağı Axlala (Allahverdi - Tumanyan rayonunda kənd), Aşağı Bədili (Talin rayonunda kənd), Aşağı Qanlıca (Düzkənd - Axuryan rayonunda kənd), Aşağı Qarabağlar (Vedi-Ararat rayonunda kənd), Aşağı Qaraqala (Kalino rayonunda kənd), Aşağı Qaranlıq (Göyçə gölünün sahilində kənd), Aşağı Qarakoymaz (Talin rayonunda kənd), Aşağı Qaraçəmən (Qafan rayonunda kənd), Qarxun (Üçkilsə-Eçmiədzin rayonunda kənd) Aşağı Qızqala (Şəmsəddin, rayonunda kənd), Aşağı Qoylasar (Qəmərli - Artaşat rayonunda kənd), Aşağı Qulubəyli (Üçkilsə - Eçmiədzin rayonunda kənd), Aşağı Dargalı (Qəmərli rayonunda kənd), Aşağı Əylənli (Üçkilsə rayonunda kənd), Aşağı Əliqırax (Qaranlıq Martuni rayonunda kənd), Aşağı Ərmik (Vedi rayonunda kənd), Aşağı Zağalı (Basarkeçər - Vardenis rayonunda kənd), Aşağı Kəhriz (Qəmərli rayonunda kənd), Aşağı kilsə (Quqark rayonunda kənd), Aşağı Girətağ (Qafan rayonunda kənd), Aşağı Gödəkli (Qafan rayonunda kənd), Aşağı Körpülü (Noyemberyan rayonunda kənd), Aşağı Gəzbin (Talin rayonunda kənd), Aşağı Gözəldərə (Qaranlıq-Martuni rayonunda kənd), Aşağı Güllüdüz (Keşişkənd - Yeğeqnadzor rayonunda kənd), Aşağı Necili (Zəngibasar - Masis rayonunda kənd), Aşağı Novruzlu (Qəmərli rayonunda kənd), Aşağı Pirtikan (Talin rayonunda kənd), Aşağı Talin (Talin rayonunda kənd), Aşağı Türkmənli (Üçkilsə rayonunda kənd), Aşağı Xatınarx (Üçkilsə rayonunda kənd), Aşağı Xotanan (Qafan rayonunda kənd), Aşağı Hunud (Şəmsəddin rayonunda qışlaq), Aşağı Çanaxçı (Vedi rayonunda kənd), Aşağı Çəmbərək (Çəmbərək-Krasnoselo rayonunda kənd), Aşağı Şipirxan (Noemberyan rayonunda kənd), Aşağı Şəhərcik (Qafan rayonunda kənd), Aşağı Şorca (Baçarkeçər rayonunda kənd).

Aşağı Qaraçimən - Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun 5 km.-də yerləşir. 1988-ci ilə qədər azərbaycanlı kəndi olmuşdur. İki tərkib hissədən (Aşağı və Qaraçimən) ibarət olan bu oykoniminin etimologiyası haqqında ənənəvi izahlara rast gəlinir. İ.Bayramovun fikrincə, «Toponim türk dilində «böyük, geniş», mənasında işlənən «çimən» (çəmən sözünün dialekt variantı) sözünün birləşməsindən əmələ gəlib. O, «böyük çəmənlik» mənasını bildirir. Fitotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir (15, s. 94).

Əslində, bu oykonimin yaranmasında iki sözdən istifadə olunmuşdur: «aşağı» (coğrafi termin, istiqamət bildirən söz) və «Qaraçimən» (əvvəldən mövcud olan toponimin-oronimin adı). «Qaraçimən» sözündəki «qara» sözü isə heç də «böyük» mənasında deyil, bataqlıq ərazidəki geniş çəmənlik mənasında düşünülməlidir. Kənd həmin çəmənliyin aşağı tərəfində salındığından belə adlandırılmışdır.

Aşağı Girətağ - Qafan rayonunda Oxçu çayının sol sahilində 1988-ci il deportasiyasına qədər mövcud olmuş azərbaycanlı kəndidir. Mürəkkəb quruluşlu bu oykonim 2 tərkib hissəyə ayrılır: «aşağı» (obyektin coğrafi yerləşməsinə bildirən termin söz) və «Gürətağ» (dağ silsiləsi, dağ çıxıntısı). Bu toponimin əsasını təşkil edən «Gürətağ» oykonimi olmuşdur. Paqriyevin «Qafqazın 5 verstlik xəritəsində əlifba göstəricisi» (Tiflis, 1913, s. 134) kitabında «Gilətağ» adlı yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir. İ.Bayramovun bu oykonimlə bağlı söylədiyi belə bir fikirlə razıyıq ki, «tarixən Zəngəzur qəzasında Gürətağ» adlı bir kənd olmuşdur. Sonralar bir qrup kənd sakini Gürətağdan köçərək kəndin yaxınlığında yeni kənd salırlar və yeni salınan kənd Aşağı Girətağ, Girətağın özü isə Yuxarı Girətağ adlanmışdır» (15, s. 99). Bu fikrə olsa-olsa kiçik bir düzəliş etmək olar: 1. Girətağ kəndindən əhali heç vaxt tam köçməmiş. Kənd böyüdüyündən əhalinin bir hissəsi yaşayış məntəqəsindən bir qədər aşağıya köçmüş. 2. Girətağ adlı 2-ci kənd salındıqdan sonra coğrafi yerləşməsinə görə Aşağı və Yuxarı Girətağ kimi adlanmışdır.

Aşağı Gödəkli - Qafan şəhərindən 10 km şimal-şərqdə yerləşir. 1988-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamışlar. Kənd əhalisi həmişə azərbaycanlılardan ibarət olmuş və dəfələrlə öz yurdlarından qovulmuşlar. 1988-ci ildə ermənilər bu gözəl kəndə sahib çıxmışlar. Semantik cəhətdən məlum toponimdir. İki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir: «aşağı» coğrafi termini və «Gödəkli» etnonimindən. Rayon ərazisində Gödəkli etnonimi ilə bağlı yaranan 2-ci oykonimdir.

Aşağı Xotanan - Qafan rayon mərkəzinin 23-cü km.-də yerləşir. Mənası məlum toponimdir. Toponimin əsasını «Xotan» etnonimi təşkil edir. Xotanlıların Xotan kəndindən köçərək bir qədər aşağı bölgədə özlərinə ikinci yaşayış məskəni salan əhalisi kəndi Aşağı Xotanan adlandırmışlar.

Aşağı Şəhərcik - Qafan rayonunda 1905-1906-cı illərdə deportasiya nəticəsində xarabaya çevrilmiş azərbaycanlı kəndi. Sonralar bu ad Yuxarı Şəhərcik oykonimində özünü yaşatmışdır. Kiçik, lakin şəhər tipli bir qəsəbədir.

Baba Hacı məqbərəsi - Mehri rayonunda Nüvədi kəndi ərazisində naməlum məqbərə. Xalq arasında yayılmış açıqlamaya görə, bu məqbərə Babəkə məxsusdur.

Bağırbəyli - Qorus rayonunun 21-ci km.-də yerləşən bu kənd 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Semantik cəhətdən məlumdur. Toponim Bağırbəyli nəsəl, tayfa adı ilə bağlıdır.

Bazarkənd - Sisyan rayonunda Bazarçayın yuxarı axınında yerləşir. Hal-hazırda kəndin xarabalığı qalmaqdadır. İ.Bayramovun fikrincə, bu oykonim «bazar» adlı tayfa ilə bağlıdır (15, s. 112). Əslində isə, kənd öz adını Bazarçayın yaxınlığında fəaliyyət göstərən alqı-satqı yerinin sonralar daimi yaşayış yerinə çevrilməsi nəticəsində belə adlanmışdır.

Bazarçay - Mənbəyini Sisyan rayonunun Şəki kəndi ərazisindən götürən bu çay getdikcə bulaq və kiçik çay qolları hesabına artır. Sisyan şəhəri yanından axıb keçən çaya Urud kəndinin Zor-zor bulağı və Qara su arxı

da qovuşur. Vaxtilə yay aylarında Naxçıvan və İrəvan mahalının insanları istirahət etmək üçün bu çayın sahilində alaçıq qurub məskən salırdılar. Bəlkə də çal-çağırılı bir mühit yarandığından çay belə adlanmışdır. Sisyan rayonu ərazisindən axıb Azərbaycan ərazisinə keçən bu çayı ermənilər sonralar Vorotan adlandırmışlar. Q.Qeybullayev və ona istinad edən alimlər belə hesab edirlər ki, hidronimin əsasını «bazar» türk tayfa adı təşkil edir (Bax: Q.A.Qeybullayev. Azərbaycanın toponimləri, tarixi-etnoqrafik tədqiqat, Bakı, «Elm»,1986, s.61).

Çox güman ki, çayın ətrafında alış-veriş olduğundan türk tayfaları bu hidronimi - Bazarçay adlandırmışlar. Bu adda Sisyan rayon mərkəzindən 24 km şimal-şərqdə, Bazarçayın yuxarı axınında kənd də vardır.

Bayandur - Türk tayfa adı olan bu sözlə Azərbaycan və Ermənistanda xeyli toponim qeydə alınmışdır:

Bayandur - Qorus rayonunda çay.

Bayandur - Qorus rayonunda kənd.

Bayandur – Düzkənd (Axuryan) rayonunda vağzal.

Bayandur - Düzkənd (Axuryan) rayonunda kənd.

Bayandur - Mehri rayonunda Nüvədi kəndinin Ternovit yaylağında bulaq.

Sisyan rayonunda oykonimdir. XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycan türklərinə məxsus olan bu kəndi sonradan ermənilər ələ keçirmiş. 1959-cu ildə əvvəlki addan əsər-ələmət qalmamış, Bayandur Qafqaz, Türkiyə, Orta Asiya, İran regionlarında geniş yayılan və areal xarakterli bir toponimdir. Bu söz bu gün göstərilən regionlarda üç məzmunlu coğrafi obyektin və digər onomastik vahidlərin ünvanı kimi çıxış edir. Türkiyədə bu adda 53 kənd, İrəvan əyalətində bir neçə kənd, Dağlıq Qarabağda, Tərtər rayonunda kənd, Laçın və Xanlar rayonlarında kənd adı. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında isə antroponim və etnonim kimi işlənmişdir. Bu siyahını artırmaq da olar. Toponimin etimologiyası ilə bağlı iki fikir geniş yayılmışdır. Birinci fikir xalq etimologiyasına əsaslanır. «Rəvayətə görə, İbili adlı bir qaçaq var imiş. Bu qaçaq dağlarda yaşayırdı, padşahın adamlarına divan tuturmuş. Padşah nə qədər qoşun göndərmişsə, onu nə tuta, nə də öldürə bilirmiş. Axırda şah İbiliyə sifariş eyləyir ki, haranı istəyirsən, bəyəm dur, oranı sənə verim. İbili bəyəmib indiki yeri seçir. İbili buranı özünə kənd edir. O vaxtdan bu kənd «Bəyəndür» adlanıb. Sonralar fonetik dəyişmə nəticəsində Bayandur olur: (Bax: Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, Bakı, 1982, səh. 51; Ə.Rüstəmli. Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları, Bakı, 1998, səh. 62-63). Göründüyü kimi, bu bir rəvayətdir, elmi əsası yoxdur. İkinci fikir budur ki, həmin toponimin əsasında etnonim durur. Bütün tədqiqatçılar, eləcə də biz, bu qəbildən olan toponim, etnonim, antroponim və hidronimlərin əsasını «Bayan» adlı etnonimin təşkil etməsi fikrindəyik. Prof. Q.Qeybullayevin bu haqda söylədiklərini eyni ilə verməyi məqsəduyğun saydıq. O, yazır ki, «Bayan İrəvan xanlığının Karnibasar mahalında kənd adıdır. XIX əsrin ortalarında kənd dağıdılmışdır. Qədim türk mənşəli Bayan tayfasının adını əks etdirir. Uyğurlarda, qırğızlarda və türkmənlərdə indi də Bayan tayfası vardır».

Ə.Rüstəmovun fikrincə, «Bayandur sözündəki «bay» komponenti Bayat sözündəki «bay//boyla üst-üstə düşür» (10, səh. 61). Əslində, Bayandur toponimi üç tərkib hissədən: «bay+an+dur» hissələrindən ibarətdir. -an cəmlilik, topluluq ifadə edən bir şəkilçidir. «dur» elementi öz həqiqi semantikasında başa düşülməlidir («dur» feli mənasındadır). Azərbaycanda onlarca şəxs adının formalaşmasında «dur» mifik bir anlam kimi çıxış edir: Bayandur, Dursun, Dayandur və s. «Bay» sözü isə «nemətli, dövlətli, imkanlı, varlı» kimi semantik yükə malikdir. Bu sözün əsasında onlarca yeni-yeni onomastik vahidlər formalaşmışdır. Haqqında danışdığımız «Bayandur» isə M.Kaşqarının lüğətində, «Oğuznamə»də və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənmişdir.

Baydağ - Qafan rayonunda Oxçu çayının sol sahilində kənd yeri. Rayon mərkəzinə yaxın yerləşən kəndə azərbaycanlılar qovulub didərgin salındıqdan sonra ermənilər köçmüşlər. Tədricən rayon mərkəzi ilə - Qafan qəsəbəsi ilə birləşmişdir.

«Bəy» və «dağ» sözlərindən düzələn bu toponim «böyük, hündür, dağ» mənasına uyğun gəlir.

Baldırqanlıq - Qorus rayonunda dağ adı. Semantik cəhətdən məlumdur. Dağın dərələri «baldırqan» bitkisi ilə bol olduğu üçün yerli sakinlər dağa belə ad vermişlər. Azərbaycan onomastikasında bitki adları ilə, o cümlədən «baldırqan» sözünə -lıq və -lı şəkilçiləri artırmaqla istənilən qədər fitotonim yaranmışdır. Müqayisə üçün: 1. Baldırqanlı - Borçalı mahalının Şəmsəddin rayonunda qışlaq adı.

1. Baldırqanlı dağ - Qafan rayonunda dağ adı.

2. Baldırqanlıq - Qorus rayonunda dağ adı.

Barzaxı - Mehri rayonunda Nüvədi kəndi ərazisində mikrooronim - əkin yeri. Sümer Fariqin fikrincə, bu toponim vaxtilə Nüvədi ərazisinə məskən salan «Barza» tayfasının adı ilə bağlıdır (Bax: Sümer Faruq. Oğuzlar, B., «Yazıçı», 1992, s. 189). Toponimin ikinci hissəsi «xı» şəkilçisi kimi təqdim olunur (15, s. 122). Əslində isə toponimin ilkin forması «Barx+arxı» olmuş, sonralar fonetik dəyişmə nəticəsində («r» səs düşümü nəticəsində) toponim «Barzaxı» kimi formalaşmışdır.

Basutçay - Xalq arasında Basatçay formasında işlənmişdir. Qafan rayonu ərazisində axan bir çaydır. «basat» və «çay» sözlərindən düzəlmişdir. Bəzi tədqiqatçılar hidronimin birinci tərəfini «Dədə Qorqud» dastanında adı çəkilən Basat şəxs adı ilə əlaqələndirilir (15, s.123).

Çox güman ki, bu, hidronim çayının axın sürəti ilə bağlı olaraq «basat» sözündən («bas+at» sözlərindən) yaranmış. «Çay» isə hidrocoğrafi termin kimi burada topoelement funksiyasını yerinə yetirir.

Batar - Sisyan rayonunda kənd yeri. Ehtimal olunur ki, oykonim vaxtilə bu ərazidə məskən salmış «padar»-batar» etnonimi ilə bağlıdır. (Bax: Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mühazirələr), B., 1993, s. 48).

Baharlı - Oğuz türklərinin yaşadıkları Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində «Baharlı» tayfası ilə bağlı onlarca toponim formalaşmışdır. Bu etnonim əsasında yaranan toponimlərin əksər qismi oykonomik adlardır:

1. **Baharlı** - Qafan rayonunda Basat çayının sahilində salınmış, lakin 1918-ci ildə Xarabazara çevrilmiş azərbaycanlı kəndi.

2. **Baharlı** - Sisyan rayonunda 1917-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış azərbaycanlı kəndi. Qarakilsə və Vağudi kəndlərinin yaxınlığındadır.

Başkənd - Sisyan rayon mərkəzindən 11 km qərbdə yerləşmiş azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1828-29-cu illərdə azərbaycanlılar qovulduqdan sonra Türkiyədən gəlmiş ermənilər bu yaşayış məntəqəsinə yiyələnmişlər. «Baş» və «kənd» sözlərindən düzələn bu toponim semantik cəhətdən məlumdur. Burada «baş» məcazi mənada işlənmişdir. Kəndin yerləşdiyi strateji mövqeyi yaşayış məntəqəsinin «Başkənd» adlandırılmasına səbəb olmuşdur. «Baş» sözü əslində toponimik adın müəyyənləşdirilməsində, dəqiqləşdirilməsində aparıcı rola malikdir. «Kənd» isə coğrafi nomen - obyektin göstəricisi, təbii adıdır. «Baş» sözü ilə Qərbi Azərbaycanda istənilən qədər toponim vardır.

1. **Baş Abaran** - Eçmiəzdin rayonunda kənd.

2. **Baş Abdallar** - Ellər (Abovyan) rayonunda kənd.

3. **Başkənd** - Kəvər (Kamo) rayonunda kənd.

4. **Başkənd** - Keşişkənd (Yegeqnadzor) rayonunda kənd.

5. **Başkənd** - Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda kənd.

6. **Başkənd** - Krasnoselo rayonu ilə Gədəbəy rayonu arasında yaylaq.

7. **Başköy** - Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda kənd.

8. **Başköy** - Artik rayonunda kənd.

9. **Baş Gəmi** - Ellər (Abovyan) rayonunda kənd.

10. **Baş Gözəldərə** - Qaranlıq (Martuni) rayonunda kənd.

Berd qalacıq - Sisyan rayonu ərazisində xarabazarlığa çevrilən azərbaycanlı kəndi. Semantik cəhətdən məlum olan bu toponim «çətin keçilən yer//qala» deməkdir.

Başbarmaq - Orotoponimik ad olan bu söz «beş və barmaq» tərkib hissələrinə ayrılır. Azərbaycanda Siyəzən rayonu ərazisində də «Beşbarmaq» adlı bir ziyarətqah vardır. Gorus rayonunda isə müqəddəs yer kimi tanınan yaylağın adıdır.

Bəbirli yeri - Gorus rayonu ərazisində yurd yeridir. Mürəkkəb quruluşa malikdir: «bəbirli» (tayfa adı) və «yeri» (coğrafi termin). II növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Eyni etnonim əsasında formalaşmış oykonimə digər bölgələrdə də rast gəlik: Qərbi Azərbaycanın Ağın (Ani) rayonunda kənd adı kimi.

Bəybalı - Sisyan rayonunda Sofulu və Murquz kəndləri yaxınlığında kənd yeri. Etnotoponimdir.

Bəybuğan - Mehri rayonunda dağdır. Ermənilər sonralar bu adı dəyişdirərək «Bağarsar» adlandırmışlar.

Bəkdaş - Qafan rayonunda kənd. Ermənilər rəsmi sənədlərdə «Beyxtaş» kimi qeyd almışlar. İ.Bayramov sözün etimologiyasını açıqlarkən bildirir ki, «Toponim böyük sözünün təhrif olunmuş forması olan bək sözü ilə «dağ, qaya» mənasında işlənən «daş» sözündən əmələ gəlmişdir» (15, s.136).

Bələk//Balak - Sisyan rayonunda Bazarçayın sağ sahilində yerləşən kənd. Orta əsrlərdən başlayaraq azərbaycanlılar qovulmuşlar. Kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. Obyektin ümumi görünüşünə uyğun olaraq toponim «Bələk» adlandırılmışdır. Ermənilər isə öz dillərinə uyğunlaşdıraraq «balak» kimi səsləndirmişlər.

Bənövşəbuşt - Mehri rayon mərkəzindən 15-16 km məsafədə xarabazara çevrilmiş kənd yeri. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir: «bəngöşə» (bitki) və «buşt» (fars dilində «təpə») sözlərindən düzəlib, «bənövşəli təpə» mənasına uyğun gəlir.

Bərgüşad - Zəngəzur mahalında dağ. Eyni adda müxtəlif obyektlərə də rast gəlik: mahal adı (Qubadlı və Zəngilanda), çay adı (Zəngəzurdan axıb keçən ən böyük çay), kənd adı (Qubadlı rayonunda).

Q.Qeybullayevin fikrincə, toponimin əsasında türk tayfa etnonimi durur (6, s.73)."

Əsil həqiqətdə isə bu söz obyektin (dağ və çayın) ümumi görünüşü, təbiəti ilə bağlı olaraq belə adlandırılmışdır.

Birinci Alqanlı - Gorus rayonunda 1905-1906-cı illərə qədər azərbaycanlılar yaşayan, lakin erməni vəhşiliyindən sonra xərəbaya çevrilmişdir. Semantik cəhətdən məlum olan bu toponim 2 tərkib hissədən təşkil olunmuşdur: «birinci» (coğrafi yerinə görə) və «Alyanlı» (etnonim, toponim yaradan söz).

Boz kaha - Gorus rayonunda bu gün xarabalığa çevrilmiş kənd. Mürəkkəb quruluşlu bu toponimin hər iki tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdən düzəlmişdir: «boz» (obyektin görünüşünü bildirən rəng təyinedici sözdən) və «kaha» (yaşayış məntəqəsinin adının daşıyıcısı).

«Kaha» sözü Azərbaycan dilində bir neçə sinonim varianta malikdir: mağara, zağa, dağın döşündə təbii oyuq.

Azərbaycanlılar yaşayan bütün ərazilərdə «boz» rənginin artırılması ilə çoxsaylı toponimik adlar yaranmışdır:

1. **Bozabdal** - Gürcüstanın Quqark rayonunda kənd.
2. **Bozabdal** - Gürcüstanın Quqark rayonu ərazisində dağ.
3. **Bozabdal yayalası** - Qərbi Azərbaycanın Hamamlı (Spitak) rayonunda yaylaq.
4. **Bozburun** - Eçmiəzdin əyalətinin Talin rayonunda kənd.
5. **Bozburun** - Qərbi Azərbaycanın Talin rayonunda dağ.
6. **Bozqala** - Qarsda Amasiya ərazisində kənd.
7. **Bozdoğan** - Qərbi Azərbaycanda Ani (Ağın) rayonunda kənd.
8. **Bozyoxuş** - Qərbi Azərbaycanda Qızılqoç (Qukasyan) ərazisində aşırım, kənd və dağ.
9. **Bozkosa** - Qərbi Azərbaycanda Ellər (Abovyan) rayonunda kənd.
10. **Bozgöy** - Qərbi Azərbaycanda Quqark rayonunda kənd.

Boznəli - Sisyan rayonunda etnonim əsasında formalaşmış kənd. Ermənilərin vəhşiliyi nəticəsində bu kənd xaraba qalmışdır.

Buğakar - Mehri rayonunda Mehri çayının sağ sahilində meşəlik bir ərazidə kənd. 1930-cu ildə erməni təzyiqləri nəticəsində əhali qonşu azərbaycanlı kəndlərinə köçmüşlər. İ.Bayramov E.Koyçubayev və E.Murzayevə istinad edərək bu toponimin semantikasını belə şərh edir: «Toponim türk dilində «dar, ensiz vadi, yarıq», «dağ ətəyində, çay sahilində düzənlik yer» mənasında işlənən «buk» sözü ilə türk dilində «sıldırım qaya» mənasında işlənən «kar» sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir» (15, s.157). Başqa bir ehtimala görə, Mehri rayonundakı bu kənd Ərəb sərkərdəsi Buğa əl-Kəbirin adı ilə bağlıdır. Kəndin yaxınlığındakı ziyarətçilərdən birinin adı da bu sözdən götürülərək Buğakar ziyarətgahı adlandırılmışdır.

Buğabürç - Qafan rayonunda kənd adıdır. Ərəb sərkərdəsi Buğa əl-Kəbirin adı ilə bağlıdır. Bəlkə də kəndin üzərində həmişə ulduzlar sayrışdığı üçün, Buğa bürcü aşkar göründüyü üçün yaşayış məntəqəsinə belə bir ad verilmişdir.

Buğacıq - Qafan rayonunda xarabazara çevrilmiş kənd yeri. «Buğa» tür etnonimi əsasında formalaşmışdır. İkinci bir ehtimala görə, bu toponim ərəb sərkərdəsi Buğa əl-Kəbirin adı ilə bağlıdır.

Buğda - Sisyan rayonunda Ağudi kəndi yaxınlığında dağ. Əkin üçün sərfəli olan bu dağın ətəyində buğda bitkisi əkildiyindən belə adlandırılmışdır.

Buğdatəpə - Sisyan rayonunda 2000 m-dən artıq hündürlüyü olan dağ. Mənası məlum olan 2 sözdən düzəlmişdir: «buğda və təpə» sözlərindən.

Burun - Gorus rayonunda kənd. Azərbaycan dilinə məxsus «burun» sözündən düzəlmişdir. Görünür, kəndin yerləşdiyi coğrafi ərazi öz görünüşünə görə çıxıntını, burunu xatırladır.

Burçulu - Qafan rayonunda Qaçaran yaşayış məntəqəsi yaxınlığında kənd. Türk tayfa adı ilə bağlıdır.

Vağudi - Sisyan rayon mərkəzindən 9 km cənub-şərqdə, Bazarçayın sol sahilində yerləşən azərbaycanlı kəndi. Erməni mənbələrində bu adda 3 kənd qeyd olunmuşdur. Yaxın məsafələrdə qohum tayfaların məskunlaşdıqları kiçik yaşayış məskənləri sonralar vahid bir Vağudi kəndində cəmlənmişdir. Çox cəsur, döyüşkən əhalisi, qabiliyyətli və tanınmış ziyalıları olmuşdur. 1988-ci ilə qədər Sisyan rayonunda azərbaycanlılar yaşayan, xüsusi nüfuzla malik olan kənd sayılmışdır. Bu otyonimin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Tədqiqatçıların bir qismi bu toponimin Ağdi sözü ilə bir kökdən olduğunu iddia edir (15, S.164). Ağudi kəndi ilə qonşuluqda yerləşir. Əslində Ağudi kəndində qopma bir yaşayış yeridir. «Ağu» sözünün fonetik dəyişməsi nəticəsində «Vağu» forması yaranmışdır. «di» isə kənd, yaşayış yeri mənasını bildirən topoforantdır.

Vartanizor (Lök) - Mehri rayonunda kənd. Kənd Mıhrı çayının sağ sahilində yerləşir və rayon mərkəzindən 9 km aralıdadır. Dağlıq ərazidədir (d.s. 1814 m. yüksəklikdə). Ermənilər əslində Lök və Seyidlər kəndindən ibarət olan bu toponimi Aşağı və Yuxarı Vatanizor adlandırmışlar. 1918-ci ilə qədər bu kənddə yaşayan azərbaycanlıların sayı belə göstərilir:

- 1831-ci ildə 136 nəfər,
- 1873-cü ildə 316 nəfər,
- 1886-cü ildə 480 nəfər,
- 1897-cü ildə 506 nəfər,
- 1914-cü ildə 1053 nəfər,
- 1918-ci ildə qovulmuşlar.
- 1922-ci ildə 177 nəfər geri dönmüş,

1926-cüldə 187 nəfər.

1931-ci ildə 243 nəfər.

Vahralar - Mehri rayonunda qarışıq kənd. Ermənilər üstünlük təşkil etmişdir. Rayon mərkəzinin 6 km-dədir. Varhavar çayının sahilində yerləşir.

Qazanbil - Mehri rayonunun Nüvədi kəndi ərazisində dağın döşündə mağara. 2 tərkib hissədən düzələn bu toponimin mənası fərqli şəkildə açıqlanmaqdadır. Nüvədi kəndində doğulub boya-başa çatan, bu regionun tarixini, dilini, toponimlərini ömrü boyu öyrənən Həmzə Vəli «Nüvədi kitabələri» (B., 1998) kitabında toponimin etimologiyasını «daş sinəsində qazan» (s.8) kimi açıqlayır. Tanınmış türkoloq N.A.Baskakov isə «Türkologiyaya giriş» (M., 1969, s. 235) kitabında bu toponimi bulqar türk tayfalarından sayılan «qazan» etnonimi ilə əlaqələndirir. Bizə elə gəlir ki, mağara, yaylaq, dağ, təpə, dərə, ovalıq və s. tipli coğrafi obyektlərin ümumi görüntüsü əsas götürülmüşdür. Bu mənada H.Vəlinin fikri daha inandırıcıdır.

Qazan dağı - Qafan rayonu ərazisində dağ. Türkologiyada ənənəvi olaraq bu toponim Qazan etnonimi və antroponimi ilə əlaqələndirilir (N.A.Baskakov. Həmin əsər, s. 235). Bu dağın vulkanik proseslər nəticəsində yarandığını nəzərə alsaq, toponimin semantikasında coğrafi obyektin ümumi görüntüsünün də rol oynadığı inandırıcı görünür.

Qazangöl - Qafan rayonunda Qazan dağının ətəyində yerləşən çox füsunkar, təbii bir göl. Gıgı çayının mənbəyində yerləşir. Acıbac kəndinin 20 km-dədir. Qərbi Azərbaycanda və digər ərazilərdə Qazan sözü əsasında düzələn toponimlər çoxdur:

1. **Qazançı** - Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda kənd;
2. **Qazançı** - Artik rayonunda kənd;
3. **Qazançı** - Artik rayonunda dağ;
4. **Qazangöl dağı** - Qafan rayonunda dağ;
5. **Qazangöl keçidi** - Qafan rayonu ilə Naxçıvan arasında dağ keçidi.

Qazangöl - Qafan rayonunda Acıbac kəndindən bir qədər yuxarıda, Zəngəzur sıra dağlar silsiləsinin ən uca bir nöqtəsində vulkanik proses nəticəsində yaranan və qeyri-adi gözəlliyə malik olan bir göldür. Qazangölün yaxınlığında uçan dağ silsiləsi (hündürlüyü 3812 m.) Qazangöl dağından Qafanla Naxçıvanı birləşdirən keçid (3112 m.) Qazangöl keçidi adlanır. Qazangöl müsbət mənada analoqu olmayan bir göldür. Bu göl haqqında dəqiq və ensiklopedik informasiya «Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası» kitabında (Bakı, 1995) verilmişdir. Yəni «Qazan gölü Zəngəzur sıra dağları silsiləsində, Gıgı çayının başladığı yerdə, Acıbac kəndindən 20 km şimalda yerləşən göl. Üç göldən ibarətdir, sahəsi 0,18 km², hövzəsi 2 km², dərinliyi 10 metrdir, həcmi 57,5 min m³, yayda suyunun istisi 13 dərəcə olur»(8, s. 137).

Toponim semantik cəhətdən məlum sözlərdən sayılsa da, ayrı-ayrı elmi ədəbiyyatda fərqli fikirlər də söylənmişdir. Birinci mülahizə belədir ki, Qazan gölü qaz /kaz/ kas türk etnonimi və cəmlilik bildirən - an topelementindən yaranmışdır (Bax: Ə.Rüstəmov. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları, Bakı, 1998, səh. 63-65). İkinci fikir toponimin Qazan antroponimi ilə bağlı olmasıdır. Bu fikirdə də bir həqiqət vardır və inandırıcıdır. Çünki ən qədim yazılı qaynaqlarda, o cümlədən «Alban tarixində», «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında və d. mənbələrdə Qazan xan oğuzların başçısı, qəhrəmanı kimi təsvir olunmuşdur. Rumdan Orta Asiyaya qədər Xəzər ətrafı zonalar, o cümlədən Cənubi Qafqazda Oğuzların gəzib-dolaşdığı, at oynatdığı, daimi yaşayış məskəni olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, sadalanan regionlarda Qazan sözü əsasında onlarca toponim, oykonim formalaşmış, tarixi xəritələrdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, Qazançı (İrəvan mahalında), Qazançı (Vedibasar mahalında), Qazançı (İrəvanın Şurəgəl nahiyəsində), Qazançı (Artik rayonunda), Qazançı (Mərzə nahiyəsində), Qazançı dağı (Aleksandropol qəzasında), Qazançı dağı (Sürməli qəzasında), Qazançı kəndi (İrəvanda), Qazançılı kəndi (Qırxbulaq nahiyəsində), Qazançı (Sisyanda kənd), Qazançı kəndi (Culfa rayonunda), Qazançı qalası (Culfa rayonunda), Qazançı kəndi (Zəngilan rayonunda), Qazan bulağı (Qubarlı rayonunda) və s. Üçüncü fikir bundan ibarətdir ki, Qazan gölü ad verilərkən obyektin görünüşü əsas götürülmüşdür. Yəni gölün yerləşməsi qazan formasında olduğundan obyekt belə adlanmışdır.

Qala - Qafan rayonunda Şəhərcik kəndinə yaxın ərazidə ucalan Çəmən dağındakı keçiddə tikilmiş qala. Obyektin təbii adı ilə Qala adlandırılmışdır.

Qaladərəsi - Gorus rayonunda kənd. Mürəkkəb quruluşlu bu oykonim «qala» və «dərə» sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Kənd yerin relyefinə, yəni kəndin yaxınlığındakı qala tipli dərənin ətəyində salındığından belə adlandırılmışdır.

Qalax - Gorus rayonu ərazisində mövcud olmuş azərbaycanlı kəndi. Kənd təpə tipli coğrafi relyefdə salındığından Qalax adlanır

Qalacıq - Sisyand rayonunda Bazarçayın sağ sahilində mövcud olmuş azərbaycanlı kəndidir. Kəndin yerləşdiyi ərazi qalanı xatırladığından belə adlandırılmışdır.

Qanlı qədik - Qafan rayonu ərazisində dağ keçidindəki aşırımlardan birinin adıdır. 1918-ci ildə ermənilər azərbaycanlıları qovarkən bu aşırımda qətlə yetirdikləri üçün obyekt belə adlanmışdır.

Qapıcıq - Qafan rayonunun Oxçu çayının sağ sahilində kənd. Kənd dağ döşündə dar bir dərədə, məcazi mənada qapını xatırladan bir keçiddə yerləşdiyi üçün əhali kəndə Qapıcıq adı vermişdir. Düzəltmə quruluşlu bu toponim 2 tərkib hissəyə bölünür: «qapı» və «cıq» şəkilçisi.

Qapıcıq - Qafan rayonunda dağdır. Qapıcıq kəndinin qarşısında göylərə ucalan dağ silsiləsinin gözəçarpan bir keçilməz dərəsinin adı ilə dağ, Qapıcıq yaxınlığındakı yaşayış məntəqəsi isə bu adla «Qapıcıq» adlandırılmışdır. Semantik cəhətdən məlum toponimdir. Hər iki tərkib hissəsi Azərbaycan dilinə məxsusdur.

Qarabaşlar - Qafan rayonunda Gıgı çayının sol sahilində salınmış, lakin ermənilərin cinayəti üzündən 1930-cu ildən xaraba qalmışdır. Muğanlı türk tayfalarına məxsus olan qarabaşların adı ilə kənd belə adlandırılmışdır.

Qaraqaya - Qafan rayonunda dağ, iki tərkib hissədən: «qara» (böyük, hündür, yüksək, şiş, nəhəng mənasında) və «qaya» (dağ mənasında) sözlərindən düzələn bu toponimik ada müxtəlif regionlarda istənilən qədər rast gəlinir:

1. **Qaraqaya** - Axta (Razdan) rayonunda dağ;
2. **Qaraqaya** - Keşişkənd (Yegeqnadzor) rayonunda kənd;
3. **Qaraqaya** - Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda kənd;
4. **Qaraqayalı** - Vedi (Ararat) rayonunda kənd;
5. **Qaraqala** - Axta (Razdan) rayonunda kənd;
6. **Qaraqala** - Şəmsəddin rayonunda qışlaq;
7. **Qaraqala** - Sərdərabad (Oktemberyan) rayonunda kənd;

Qarakənd - Qafan rayonunda Şəhərcik adlanan qəsəbənin yaxınlığında xarabaya çevrilən kənd. Semantik cəhətdən məlum, quruluşca mürəkkəbdir. Azərbaycan dilinə məxsus «qara» və «kənd» sözlərindən əmələ gəlmişdir. Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Cənubi və Şimali Azərbaycanda bu quruluşda, xüsusilə «qara» sözünün iştirakı ilə düzələn toponimlər olduqca çoxdur:

1. **Qarakilsə** - Düzkənd (Axuryan) rayonunda kənd;
2. **Qaragüney** - Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda dağ;
3. **Qarakilsə** - (Kalinino) rayonunda kənd;
4. **Qarakilsə** - Abaran rayonunda kənd;
5. **Qaraisa** - Kalinino rayonunda kənd;
6. **Qaraiman** - Basarkeçər (Vardenis) rayonunda kənd;
7. **Qara Əhmədli** - Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda qışlaq;
8. **Qaradaş** - (Vardenis) rayonunda dağ;
9. **Qaradaş** - İcevan (Karvansaray) rayonunda kənd;
10. **Qarabağlı** - Qəmərli (Artaşat) rayonunda kənd;
11. **Qarabağ** - Şəmsəddin rayonunda qışlaq;
12. **Qaraqulax** - Keşişkənd (Yegeqnadzor) rayonunda kənd;
13. **Qaragüzey** - Vedi rayonunda dağ və kənd yeri;
14. **Qaraqula** - Talin rayonunda kənd;
15. **Qaragüney** - Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda dağ;
16. **Qaralar** - Hamamlı (Spitak) rayonunda kənd;
17. **Qaralar** - Paşalı (Əzizbəyov, Vauk) rayonunda kənd;
18. **Qaralar** - Vedi rayonunda kənd;

Qarkilsə - Sisyan rayon mərkəzinin ilkin adı. Şəhər tipli qəsəbədir. «Qara» və «kilsə» sözlərindən əmələ gəlmişdir. Qəsəbədə albanlara məxsus kilsə indi də qalmaqdadır. Kilsə uzaqdan diqqəti cəlb edir. Qara rəngdə olduğu üçün əhali buraya «Qarakilsə» adını vermişdir.

Qaragədik - Gorus rayonunda kənd. Semantik cəhətdən məlum toponim olub, «qara» (böyük, uca, hündür) və «gədik» (dağ belində batıq, aşırım) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Relyefə uyğun verilmiş addır.

Qaragöl - Gorus rayonu ərazisində göl. Mürəkkəb quruluşlu hidronim olub, iki tərkib hissəyə ayrılır: «qara» (keyfiyyətsiz, ağır su) və «göl» (coğrafi termin).

Qara güney - Sisyan rayonu ərazisində otlaq yeri. «Böyük güney» mənasında işlənir.

Qaranlıq kaha - Sisyan rayonunun Ağudi kəndi ərazisində dağ. Obyektin xarakterinə uyğun verilən bir addır: «Qaranlıq» (işıq düşməyən yer) və «kaha» (mağara, dağ oyuğu) sözlərindən düzəlmişdir. Bu obyekt yüksəklikdə yerləşdiyindən dağ adlanır.

Qaraunc - Gorus rayonunda kənd. Əvvəllər azərbaycanlılarla yanaşı, ermənilər də bu kənddə yaşamışlar. Hibrid toponimdir.

Qaraşen - Gorus rayon mərkəzindən 15 km. məsafədə kənd. Hibrid toponimdir: «qara» (böyük) və «şen» (kənd) sözlərindən düzəlmişdir.

Qarğadaş - Mehri rayonunun Nüvədi kəndi yaxınlığında dağ. Qədim yazılı mənbələrdə də bu dağın adı çəkilir. Q. Qeybullayev bu toponimi qarqar türk tayfaları ilə bağlamışdır (Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar,

B., 1989, s. 19). H.Vəli bu dağ haqqında ətraflı bəhs etmiş, bu obyektə Orxon-Yenisey yazılarına oxşar 7 daş kitabə aşkar etmiş, onları öyrənmiş və 1988-ci ildə Bakı şəhərinə gətirmişdir. O da bu toponimi qarqar tayfa adı ilə əlaqələndirir.

Qaradığa - Qafan rayonunda kənd. Ayrı-ayrı dövrlərdə bu kənd bir neçə fonetik variantda işlənmişdir: Qaraunlu, Qaranka, Qaradığa. Mürəkkəb quruluşlu, toponim olub, iki tərkib hissəyə ayrılır: «qara» (böyük) və «dığa» (təpə, zirvə).

Qarlı dərə çayı - Qafan rayonunda çay. Axdığı dərə həmişə qarlı olduğunda çayın suyu, əsasən, qar eriməsindən yarandığından çaya belə bir ad vermişlər.

Qatar - Qafan rayonunda kənd. Kəndin ətrafi silsilə dağ və təpədən ibarət olduğu üçün belə bir ad verilmişdir.

Qatar şamı - Qafan rayonunda Qatar kəndi ərazisində düzənlik.

Qafan rayonu - 1930-cu ildə yaradılmışdır. Mərkəzi Qafan şəhəridir. Azərbaycanın Zəngilan və Qubadlı rayonları ilə həmsərhəddir.

Ərazisi - 1371 kv.km., əhalisi 61,5 min nəfər (1987). 1986-cı ilə kimi rayonda 51 yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Bunlardan 50-sində azərbaycanlılar yaşamışdır.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti belə bir fikirdədir ki, Qafan toponimi peçeneq//biçənək türk etnonimi əsasında formalaşmışdır. Bu toponimik ad təkcə qədimliyi ilə deyil, yayılma arealının genişliyi ilə də seçilir. S.P.Zelinski Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur mahalına həsr etdiyi məşhur tədqiqatında (Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде. Елизаветпольской губернии, Тифлис, 1886, с.8) Qafan toponimini bir neçə məqamda xatırladır:

1. Zəngəzur mahalının müstəqil əyalət kimi - Mehri, Qafan, Zəngəzur, Sisyan.

2. Qafanın inzibati-ərazi bölgələrində.

Ə.Rüstəmov Qafan toponiminin yayılma arealının sərhədlərini müəyyənləşdirmiş və bu adda Şimali Qafqazda, Qazanda, Türkistanda yaşayış məskənləri olduğunu göstərmişdir (Bax: Azərbaycan onomastikası problemləri, IX, B., 2000, səh.218).

Qafan qalası - Qafan rayonu ərazisində qala. Qafan qəsəbəsi yaxınlığında salınan bu qala öz adını qəsəbənin adından götürmüşdür.

Qazan düşən - Qafan rayonunda düzənlik. «Qazan Xanın məskən saldığı yer» mənasında işlənmişdir.

Qacaran - Qafan rayon mərkəzindən 32 km. məsafədə Oxçu çayının sahilində yerləşən, qəsəbə tipli yaşayış yeridir. Yeraltı təbii sərvətlərlə zəngindir. Ermənilər bu sözü Kacarans kimi tələffüz edirlər.

Düzətmə quruluşlu bir toponimik ad olub, iki tərkib hissədən ibarətdir: «Qaçar» (qayı türk tayfalarından sayılan «qaçar» etnonimi) və «-an» cəmlik, çoxluq bildirən şəkilçi.

Qəzi bağı -Sisyan rayonunun Urud kəndində bağ yeri. Mürəkkəb quruluşlu bu toponim iki tərkib hissədən düzəldilmişdir: «Qəzi» şəxs adı və «bağ» coğrafi terminindən.

Qələndər qalası - Gorus rayonunun Ağbulaq kəndi yaxınlığında XVII əsrdə tikilmiş qaladır. II növ təyini söz birləşməsi quruluşunda formalaşan bu toponim semantik cəhətdən məlum olub, 2 tərkib hissəyə ayrılır: «Qələndər» (şəxs adı) və «qalası» (coğrafi termin).

Qıvrıq - Sisyan rayon mərkəzindən 21 km aralı, Sofulu və Murxuz kəndlərinin yaxınlığında, dağ ətəyində bu gün xarabazara çevrilmiş bir azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Keçən əsrin 30-cu illərinə qədər bu kənddə az miqdarda azərbaycanlı yaşamışdır. Erməni millətçilərinin apardığı təqiblər nəticəsində kənd köçüb dağılmışdır.

Sadə quruluşlu bu toponim əslində semantik cəhətdən məlum olsa da, kəndin yerləşdiyi ümumi coğrafi mənzərə ilə bağlı olsa da, E.M.Murzayev «Xalq coğrafi terminləri lüğəti»ndə (M., 1942, s. 327) toponimin əsasında «kır» sözünün («çöl, dağ, dağ başı» mənasında) durduğunu söyləyir.

Qızıl qaya - Qafan rayonunda dağ. Semantik cəhətdən məlumdur. Mürəkkəb quruluşlu olan bu toponim Azərbaycan dilinə məxsus 2 sözün birləşməsindən düzəlmişdir: «Qızıl» (qayanın rəngini əks etdirən və qırmızı mənalı) və «qaya» (qaya coğrafi nomeni) sözlərindən.

Qızılçay - Sisyan rayonunda 1988-ci ilə qədər azərbaycanlılara məxsus kənd. Qayalıqlarla əhatə olunmuş kəndin ümumi görünüşü elədir ki, qayaların rəngi tünd qızılı rəngdə olduğu üçün insanlar yaşayış məskənlərinə belə bir ad vermişlər. Qızılçay kəndinin yaxınlığındakı dağ da belə bir adı daşıyır.

Qızılçay - Sisyan rayonunun Qızılçay kəndi yaxınlığında dağ. Obyektin ümumi görünüşünə, yəni qayaların, daşın rənginə görə oronim belə adlandırılmışdır.

Qırqalası - Qafan rayonu ərazisində dağ. «Qır» və «qala» sözlərindən əmələ gəlmişdir: «qır» (iti, kəsici dağ) və «qala» (coğrafi nomen).

Qırıqlı - Qafan rayonunda azərbaycanlı kəndi. Oykonimin adı da bundan xəbər verir - toponimin əsasında «qırıqlı» etnonimi durur.

Qırxlar dağı - Sisyan rayonunda Murquz və Sofulu kəndlərinin qarşısında ucalan dağın adıdır. Mifoloji addır. Dağın döşündə qırxlara məxsus bir pir də mövcuddur. Dağ və pir adları öz mənasını müəyyən təzyiqlərdən qaçıb uca dağın döşündə gizlənən insanların, təriqət qrupunun - müqəddəslərin şərafinə

adlanmışdır. Bu dağ Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Sisyan rayonu ilə Naxçıvanı ayırır. Dağın aşırımından həmişə karvan yolu kimi istifadə olunmuşdur. Xüsusilə dağda pirin olması yaz, yay aylarında bura insan axımını həmişə təmin etmişdir.

Qısır dağ - Qafan rayonu ərazisində hündürlüyü 3000 m-ə yaxın dağ. Ən yüksək bir ərazidə ucalan bu dağda bitki örtüyü olmadığı üçün yerli əhali dağı «Qısır» adlandırmışdır.

Qışlaq - Qafan rayonunda yerli sakinlərə məxsus qışlaq yeri. Bu tip coğrafi adlar, adətən, obyektin məzmunu ilə üst-üstə düşür.

Qisar Xalac - Qafan rayonunda kənd yeri. 1905-1906-cı illər hadisələri dövründə ermənilər azərbaycanlıları qovmuş, kəndi isə dağıtmışlar. Etnotoponimik addır.

Qovşud//Qovşuq - Qafan rayonunda Kığı və Oxçu çaylarının qovuşduğu Zeyvə qalasının yaxınlığında kənd. 1988-ci ildən kənd ermənilərə mənsubdur.

Qoyun damı - Gorus rayonunda heyvandarların qoyun saxladığı yeri adındadır.

Qotursu - Gorus rayonu ərazisində tibbi əhəmiyyətli bulaqlardan birinin adı. «Qotur» və «su» sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb quruluşlu hidrotoponimdir.

Qoşabulaq - Sisyan rayonundan axan Bazarçayın sağ sahilində səfalı bir yerdə salınmış, lakin çoxdan xaraba qalmış bir kənddir. «Qoşa» və «bulaq» sözlərindən yaranmışdır. Kəndin yaxınlığında qoşa bulaq qaynadığı üçün toponim belə adlanmışdır.

Qoşa kaha - Sisyan rayonunun Ağudi kəndi ərazisində kaha (mağar) adıdır. Kahalar yanaşı olduğu üçün obyektə belə bir ad verilmişdir. I növ təyini söz birləşməsi tipində mürəkkəb oronimdir.

Qoşkuradağ - Qafan rayonu ərazisində mürəkkəb quruluşlu və semantik cəhətdən məlum oronimdir. Əslində «qoşa kürək dağ» mənasında işlənir.

Qoşnalı bulaq - Gorus rayonunda Qoşnalı şəxsin adı ilə bağlı yaranmış bulaqdır.

Quzeykab - Gorus rayonu ərazisində dağ. Mürəkkəb quruluşlu bu oronim 2 tərkib hissədən düzəlmişdir: «Quzey» (istiqlal bildirən söz) və «kab» (aşırım mənalı, keçid kimi düşünülən dağ aşırımı, yol, keçid).

Quzu kahası - Sisyan rayonunda Ağudi kəndi ərazisində dağ. Dağın döşündə quzu saxlanılan kahının adı ilə obyekt belə adlandırılmışdır.

Qudqulaq - Gorus rayonunda Gorus-Qafan avtomobil yolunun kənarında kənd. Kəndin uzaqdan ümumi görünüşü qurda və onun qulağına bənzədiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Qurdlu bulaq - Gorus rayonu ərazisində təbii bulaq. Bulağın suyunda qurd çox olduğu üçün hidronim belə adlanmışdır.

Quşçulu - Qafan rayonunda Oxçu çayının sağ sahilində, Xustup dağının ətəyində yerləşən kənd. Bu ərazidə vaxtilə məskən salmış «Quşçu» türk etnosunun adı ilə bağlı olaraq kənd belə adlandırılmışdır.

Darvaz - Qafan rayonunda Qaçaran qəsəbəsi ərazisində Oxçuçayın yaxınlığında salınmış qədim qala. Tarixçələrin ehtimalına görə, Babək Bəzzeyn qalasını düşmən hücumlarından daha etibarlı mühafizə etmək üçün tikdirdiyi bir mühafizə səddidir. Qala, bir növ, darvaza rolunu oynamış və «dar qapı» mənasını verir.

Darabas - Sisyan rayonunda Urud qalasından Kuhroda gedən yolun üstündə olan kənddir. Əvvəllər bu kəndin adının Dərəbas olduğunu da göstərilir.

Darayzəmi - Mehri rayonunun Nüvədi kəndi ərazisində əkin yeri. «Daray» və «zəmi» sözləri əsasında düzəlmiş oronimdir.

Daşbaşı - Qafan rayonunun Kığı çayının sol sahilində kənd. «Dağın yuxarı hissəsində salınmış kənd» mənasına uyğun gəlir.

Daşnov - Qafan rayonunda 1918-ci ildə Xaraba qalan kənd. «Daş» və «nov» (arx, kanal) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Kənddə heyvanları sulamaq üçün düzəldilmiş. «Daşnov» obyektin adı ilə bağlı olaraq əhali kəndə belə bir ad vermişdir.

Dəymədağlı - Qafan rayonunda kənd. Q.Qeybullayevin «Azərbaycanın toponimiyası» (B., 1986, s. 71) əsərində bu kəndin etimologiyası kəbirli türk tayfasına məxsus olan dəymədağlı etnonimi ilə bağlıdır.

Dəymədağlı dağı - Qafan rayonunda dağ. Etnoononimdir.

Dəlləkli - Qafan rayonunda etnonim əsasında yaranmış kənd adı. 1907-ci ildən kənd Xaraba qalmışdır.

Dərəbaş - Sisyan rayonunda ilkin orta əsrlərdə salınmış kənd. 1928-1929-cu illərdən bu kəndi Türkiyədən köçürülmüş ermənilər zəbt etmiş. Toponim Azərbaycan dilinə məxsus olan «dərə» və «baş» sözlərdən əmələ gəlmişdir. «Dərəbaşında» salınmış kənd deməkdir.

Dərəkənd - Sisyan rayonunda Bazarçayın sol sahilində olan xaraba kənd yeri. Relyeflə bağlı olan bir addır. Mənası «dərə arasında kənd» deməkdir.

Eyni adda kənd Qafan rayonunda da qeydə alınmışdır.

Dərməzur - Qafan rayonu ərazisində qışlaq. Qışlaq Dərməzur çayının sahilində yerləşdiyinə görə belə adlanmışdır.

Dəstəgird - Sisyan rayonunda Bərgüşad dağlarının ətəklərində yerləşmiş kənd. Azərbaycanlı və ermənilərin yaşadığı kənddir. Q.Qeybullayev bu toponimi qaraçorlu türk tayfası ilə əlaqələndirir (6, s.73).

Dövrus - Qafan rayonunda kənd. Tədqiqatçılar bu oykonimi türk mənşəli taurus etnonimi ilə əlaqələndirirlər.

Düz - Mehri rayonu ərazisində 30-cu illərə qədər fəaliyyət göstərmiş qışlaq yaşayış yeri. Dağlıq ərazisində düz və geniş ərazini əhatə edən bu qışlaq relyef quruluşuna görə belə adlandırılmışdır.

Düz qışlaq - Mehri rayonunda azərbaycanlılara məxsus ölü kənd.

Ellı dərə - Mehri rayonu ərazisində gözetçi məntəqəsidir. Mürəkkəb quruluşlu toponim olub, Azərbaycan dilinə məxsus iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: «elli» (daim insan olan, toplaşan yer) və «dərə» (coğrafi termin).

Ernəzor//Eynəzor - Mehri rayonunda kənd. 1980-cı ildən ölü kənddir. Bu adda dərə də vardır.

Ecanan - Zəngəzur regionunda Qafan adlandırdığımız ərazi vaxtilə geniş mənada götürülmüş, mahal adlanmışdır. Təxminən XVII-XVIII əsrləri əhatə edir. «Səsli, uca, hayla-küylü, uzun» mənası bildirmişdir.

Ecanan çayı - Qafan rayonu ərazisində axan çaylardan biri. Başlanğıcını Bərgüşad sıra dağlarından götürən bu çay 27 km məsafə qət etdikdən sonra Baydar kəndi yaxınlığında Oxçu çayı ilə qovuşur. Mahalın adı da əslində bu çayın adı ilə belə adlanmışdır.

Əbdüləlilər - Gorus rayonu ərazisində ermənilər tərəfindən xarabaya çevrilmiş kənd. Nəsil, tayfa adı ilə bağlı bir toponimdir.

Əkərək - Qafan rayon mərkəzindən 18 km aralı kənd. Erməni yazılı mənbələrdə «Aqarak» şəklində qeydə alınmışdır. «Əkər» türk etnonimi əsasında formalaşmışdır. Bu türk tayfası Qərbi Azərbaycan mahalının müxtəlif bölgələrində məskən saldığından «Əkərək» adlı bir neçə toponimə rast gəlirik:

1. **Əkərək** - Mehri rayonunda çay.
2. **Əkərək** - Ellər (Abovyan) rayonunda kənd.
3. **Əkərək** - Əştərək rayonunda kənd.
4. **Əkəri** - Sisyan rayonunda kənd.
5. **Əkərli** - Gorus rayonunda kənd.

Əliquluşen - Gorus rayonunda kənd. Müxtəlif dövrlərdə kəndin Əluqulukənd, Aşağı Əliqulu, Əliquluuşağı şəklində də işlənmişdir. Nəsl adı ilə bağlı bir toponimdir.

Əlili - Sisyan rayon mərkəzinə yaxın bir ərazidə kənd. 1935-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək Salvard adlandırılmışdır. Tədqiqatçıların hamısı bu oykonimin sadə quruluşda olduğunu və kəngərlilərə mənsub «əlili» tirəsinin adı ilə bağlılığını söyləmiş.

Əlişar - Sisyan rayonunda Sofulu kəndi yaxınlığında xaraba kənd yeri. 1918-ci ildə kənddə yaşayan azərbaycanlılar qovulmuşdur. 1922-ci ildə geri qayıdan kənd əhalisi qonşuluqdakı Sofulu kəndində məskən salmışlar. Xalq arasında daha çox «Alışar» kimi tələffüz olunmuşdur. Kiçik bir yüksəklikdə yerləşən kəndi ilk sakinlər «Alisar, Alışar» (alçaq dağ) adlandırmışlar.

Əmrəkər - Mehri rayonunda kənd. 1940-cı ildən xarabazərlikə çevrilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu oykonimi «Əmir» (şəxs adı) və «kaya» (sıldırım, qaya) sözləri ilə bağlayırlar (Bax: E.Koyçubayev. Qazaxstanın toponimlərinin qısa lüğəti, Alma-ata, 1974, s.107. E.M.Murzayev. Xalq coğrafi terminlər lüğəti, M., 1984, s. 241). Əslində isə bu oykonim «sərbəst dolanmağa üsrünlük verən» mənasını bildirən «əmrə» və «kar» sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir.

Ərəfsə - Sisyan rayonunda Bazarçayın sağ sahilində, dağ ətəyində yerləşmiş səfalı bir kənd. 1988-ci ildə kəndin azərbaycanlı əhalisi deportasiyaya məruz qalmışdır. Türk mənşəli «ərəfsə» etnonimi ilə bağlı bir sözdür. Eyni adlı yaşayış məntəqəsi Naxçıvanda da da vardır. Eyni mənşədəndirlər.

Ərikli - Sisyan rayonunda kənd. 1918-ci ildə ermənilər kəndi dağıtmışlar. Çox səfalı, bağlı-bağatlı bir kənd olmuşdur. Xüsusilə ərik ağacları ilə bol olan bu yaşayış məntəqəsi Ərikli adlanmışdır.

Ərikli dağı - Naxçıvanla Sisyan rayonunu bir-birindən ayıran dağlardan biridir. Ərikli kəndi öz adını bu sözdən götürmüşdür.

Əsəd düzü - Qafan rayonunda dağ. Əlincə çayının sağ sahilində 2000 m hündürlüyündə ucalan bir dağdır. Dağın ətəyindən çaya qədər geniş bir düz sahə Əsəd adlı bir şəxsə mənsub olduğu üçün oronim belə adlanmışdır.

Əskilum - Qafan rayonunda Oxçu çayı sahilində kənd. Sözü mənalarını tədqiqatçılar iskil //eskil//> əskil bulqar tayfa adı ilə bağlayırlar (Bax: Q.Qeybullayev. Azərbaycanın etnogenezinə dair, B., 1991, s. 135).

Əskili çayı - Qafan rayonunda çay. Mənşəcə Əskilim oykonimi ilə bir kökdəndir.

Əcili - Qafan rayonunda kənd. Əksər tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, toponim ərəb sərkərdəsi Əbu Duləf İcilin adı ilə bağlıdır.

Əfsərli - Qafan rayonunda kənd. Əslində kəndin dəqiq adı Afşarlardır. Afşarlar isə tanınmış türk tayfalarından biridir. Bu sözlə bağlı Qərbi Azərbaycanda kifayət qədər toponim vardır:

1. **Əfsərli** - Qafan rayonunda çay.
2. **Əfşar karvansarası** - İrəvan şəhərində.

Əxlətyan - Sisyan rayonunda Bazarçayın sağ sahilində kənd. Ermənilər öz dillərinə uyğun şəkildə - «Axlatyan» kimi demişlər.

Əhmədağa - Gorus rayonunda kənd. Antropotoponimdir. Xarabalıqları qalmaqdadır.

Zabazadur - Sisyan rayonunda xaraba qalmış kənd.

Zəngəzur mahalı - Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Qafan, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Gorus, Sisyan və Mehri rayonları birlikdə Zəngəzur adlandırılmışdır. Bu söz bir leksik vahid kimi lüğətlərdə müxtəlif məqamlarda və mənələrdə işlənir. Bu toponimin tarixi və açılışı haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikir və rəylərlə rastlaşırıq. Zəngəzur toponiminin əsasını təşkil edən zəng // zəngi istər dil baxımından, istərsə də mənə baxımından fərqli izah olunur. Bəzən yanlış olaraq Kürd dili ilə bağlayanlar tapılır.

Zəngəzur sözü bir toponimik göstərici kimi qədim tarixə malik olub, 1920-30-cu illərin rəsmi sənədlərində beş inzibati rayonu - Sisyan (Qarakilsə), Qafan, Gorus, Mehri rayonlarının və Dağlıq Qarabağı əhatə edən böyük bir regionun - ərazinin adı kimi göstərilmişdir. Əslində, uzun müddət Zəngi dərəsi adlanan bu yerlər sonralar Özünün qədim formasını saxlamaqla yanaşı, erməni dilində dəyə mənasını bildiren «dzor» sözünün əlavəsi ilə Zəngəzur kimi işlənmişdir. Qədim Azərbaycanda türk-Azərbaycan mənşəli yüzlərcə qədim toponim zaman-zaman ya tamam, ya da qismən dəyişdirilmişdir.

Tarixi mənbələrdə adı çəkilən Zəngi tayfaları müxtəlif ərazilərdə, o cümlədən Maku vilayətində və Qərbi Azərbaycanda yaşamışlar. Belə olmasa idi, Araz çayının qolları Zəngi və Zəngibar, Pirsaat çayının qollarından biri Zəngidərə, Qərbi Azərbaycanın böyük bir mahalı Zəngəzur, Zəngi Şamlı, Zəngişah və Zəngi Muğan obaları, böyük bir dağ silsiləsi Zəngəzur dağ silsiləsi adlandırılmazdı.

Ayrı-ayrı tədqiqatçılar bu sözün şərhində müxtəlif mövqedən çıxış edirlər. Bəziləri bunu «xeyrixah bir ruhun adı» kimi, yəni mifoloji anlam kimi, bəziləri «bolluq, şəffafıq», təmizlik və s. rəmzi kimi, əksəriyyət isə onu oğuz tayfalarından birinin adını bildiren etnonimlə əlaqələndirir.

Baharlı «Azərbaycan» (1926) əsərinin II hissəsində Zəngəzur toponiminin etimologiyasına toxunmuş və onu «Qayı» türk tayfaları ilə bağlayır və yazır ki:

«Bu türklər Qayı adlı xüsusi türk tayfalarıdır. Ağ hunların övladları hesab olunurlar».

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında, Qərbi və Cənubi Azərbaycanda, eləcə də Qafqaz, Orta Asiya regionlarında bu və ya digər onomastik vahidlərin tərkibində yaşayan Qacar, Əfşar, Zülqədər, Çoban, Baharlı, Padar, Ustaçlı, Lək, Zəngi, Dəlilli, Sorsor, Şəfəq, Usallı, Zəngənə, Armalı kimi onlarca türk etnosları Qayı tayfalarına daxil idilər.

Faruq Sümər «Oğuzlar» əsərində (Bakı, 1992) Zəngənə-Zəngi oğuz soy adlarını xatırladır (səh. 142). Müxtəlif mənbələrdə Əmir Zəngi şəxs adı, Zəngi dövlət adı, Atabəylərlə bağlı Zəngilər nəslini göstərilir (Bax: Z.Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, Bakı, 1985, səh. 237).

Akad. Z.Bünyadovun tədqiqatları nəticəsində aydın olur ki, 1127-1233-cü illərdə Azərbaycanda Zəngilər dövlətində Zəngi nəslinin bir neçə nümayəndəsi hakim olmuşdur. Bu silsilədə Zəngi ibn Sunquru (1161-1175), Təklə ibn Zəngi (1175-1194), Sədi ibn Zəngi (1194-1226) və başqalarını qeyd edir (7, s.237).

Uzun müddət Sünik-Sisəkən adı ilə tanınan böyük bir ərazi sonralar Zəngəzur adı ilə tarixdə qalmışdır. Elə Zəngilan yaşayan məntəqəsinin adı da bu etnonim bazasında yaranmışdır.

Oğuz tayfalarının tərkib hissəsi olan bu Zəngi etnosunun adı ilə Orta Asiyada onun bir neçə paraleli yaşamaqdadır: Zəngi, Zəngitəpə, Zənk-q, Zəngərik və s. Bu cür paralellərə digər regionlarda da rast gəlirik: Zəngilan, Zəngənə, Zəngi çay (Azərbaycanda), Zəngiçay, Zəngəzur dağı, Zəngibasar, Zəngilər (Ermənistanda), Zəngi-Şamlı, Zəngənə (Gürcüstanda), Zəngi, Zəngitəpə, Zəng, Zəngərək (Özbəkistan) və s. (Bax: T.Nafasov. Özbəkistan toponimlərinin izahlı lüğəti, Daşkənd, 1988, s.79).

Zeyvə - Qafan rayonunda Oxçu və Gıgı çaylarının qovuşduğu yerdə yerləşən kənd. Ərəb dilindəki «zaviyə» (güşə, künc) sözü ilə bağlıdır.

Zeyvə körpüsü - Qafan rayonunun Zeyvə kəndi yaxınlığındakı körpü.

İkinci Arıqlı - Sisyan rayonunda kənd. 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Oykonim I növ təyini söz birləşməsi quruluşunda formalaşmış mürəkkəb toponim olub, iki tərkib hissədən yaranmışdır: «ikinci» (coğrafi yerləşməni bildirən təyin-edici söz) və «Arıqlı» (qaşqay türk tayfalarından biridir).

İkinci Əliyanlı - Gorus rayonunda kənd. 1918-ci ildə ermənilər bu kəndi xarabaya çevirmişlər. Mürəkkəb quruluşlu bu toponim semantik cəhətdən məlum olan 2 sözdən düzəlmişdir: «ikinci» (təyinedici tərəf) və «Əliyanlı» (kəngərli tayfalarından biri).

İncəbel - Qafan rayonunda dağ. Mürəkkəb quruluşlu bu oronimin mənşəyini, qərribə də olsa, Azərbaycanın tanınmış toponimistlərindən R.Yüzbaşov, Q.Qeybullayev, İ.Bayramov türk tayfa adı ilə əlaqələndirirlər. Əslində isə, yerli əhali bu dağa ad verərkən coğrafi obyektin ümumi görünüşünü əsas götürmüşlər.

İncəvar - Qafan rayonunda bu gün xarabaya çevrilmiş kənd. 1918-ci ildə bu kənddə həyat erməni qırğını nəticəsində sönmüşdür. «İncə» (türk tayfalarından biri) və «var» (mənsubluq) sözlərindən düzəlmişdir.

İrimiş - Sisyan rayonunda ermənilərin təqibləri nəticəsində Xaraba qalmış kənd. Ermənilər öz tələffüzlərinə uyğunlaşdıraraq oykonimi «Aramis, Yeremiz, Goranis» variantlarında tələffüz etmişlər. Toponimin əsasında «iri» feli durur. Mənası «axtar, tanıt» deməkdir.

İşıqlı dağ - Sisyan rayonunda çox möhtəşəm görünüşlü dağ. Oronimin etimologiyası iki cür yozulur. Birinci ehtimala görə dağa pənah gətirən şeyxlərin/şıxların şərəfinə verilmişdir. İkinci ehtimala görə dağ daim günəşin şüalarından şəfəq saçdığı üçün «İşıqlı» adlandırılmışdır.

Zəngəzur mahalı başdan-başa dağlardan, dağ silsilələrindən, zirvələrdən ibarət olsa da, İşıqlı dağı Sisyanın emblemi rolunu oynamış, tarixi hadisələri yaşayan saysız-hesabsız haqsızlığın şahidi olmuşdur. Bu dağ haqqında çoxları söz açmış, onun vüqarlı görkəmindən söz açmış, dəyərli məlumatlar versə də, Zəngəzurdə dünyaya göz açan, uşaqlıq və gəncliyini bu dağın ətəyində gəzib-dolaşan, dəfələrlə ailəsi, soydaşları ilə birlikdə etməni deportasiyasına məruz qalan, axırda çoxları kinii Sumqayıt şəhərinə üz tutan, burada məskən salan, lakin Zəngəzuru, onun incisi sayılan Sisyanı, Ağdü kəndini heç vaxt unutmayan, yu-xuda da bu diyarla danışan müəllim, şair, ləyaqətli ziyalı Əvəz Mahmud Lələdağ qədər onu vəsf edən ikinci bir soydaşımı tanımıram. Onun 1997-ci ildə qələmə aldığı «Sinəsi dolu nənəm» kitabında məşhur bir bayatının bir misrası ilə - «Dağlar dağımdır mənim» poetik başlıqla verdiyi təsvirdə çox mətləblərdən söz açılır. Burada inilti, sevgi, həsrət, bir dağın etimologiyası, öz qoynuna aldığı obyektlər, onların bir gül çələnginə bənzər yer-yurd adları, daha nələ-nələrin şərhini həmin kitabdan eyni ilə verilən məlumatla tamamlayıram: «Göylərə baş çəkən qocaman İşıqlıdağ. Onun haqqında deyilən əfsanəni hələ uşaq yaşlarımda eşitmişəm. Eşitmişəm ki, Nuhun gəmisi burada işıq görüb, torpaq görüb, «İşıqlıdağ» deyə seviniblər gəmidəkilər. Zaman keçdikcə bu dağ, adı qalıb İşıqlıdağ. Amma üzündən qonşularımız XX əsrin altmışıncı illərində bu dağa «İşğansar» adı qoyublar.

İşıqlıdağın zirvəsində Şəfa piri var. Biz xoruzun birinci banında oraya yola düşərdik. Gün çırtlayanda piri ziyarət edərdik. Oradan baxanda Naxçıvandan, Arazdan tutmuş hər yan ayağımızın altında qalardı. İşıqlıdağın cənub şərqində Qanlıca, Hacalı, Üçtəpə, Yantəpə yaylaqları, Arpaçuxuru, Səmədölən, Bozludərə, Abdalanlı gölü, Xəlilbulağı, elimizin-obamızın Xanım daşı, Göbəkdaş görünərdi.

Gözümüzü gəzdirdikcə İşıqlıdağın ətəyində Yalyurd, Buzovyal, Bələbəy çuxuru, onun çiyində qədim Şükürbəyli qəbiristanlığı və qəbiristanlıqda Qoçdaşlar üstündə qəflə-qatır şəkilləri, ərəb əlifbası ilə yazılmış baş daşları bizə boylanırdı.

Bir az da aşağı boylansaq, Kəndyeri, Maraldərəsi, Çınqıllı, Göyərçinlik, Kankan, Qırxbuğumlu yal durardı gözümüzün qabağında. Cənub-qərbə doğru göz işlətdikcə Niyazdüşən, Mikayıləkən, Məmmədəli gölü, Ağsaqqal çuxuru, Məşədiçınqıllısı, Asvarkahası, Mütəllimgözü, Arazdibək, Qaranlıq kaha, Qaraçılar, Qüzü kahası, Daşlı kaha, Beşgünlük, Əhməddibəyi, Maldaş, Dostalı dərəsi, Qaraçınqıl, Arpa, Buğda təpələri açıq-aydın görünərdi. Arpa, Buğda təpələri haqda əfsanə eşitmişəm. Danışdırlar ki, bərəkəti tükənməyən bu torpaqda bir varlığın ildə Buğda təpəsi qədər buğdası, Arpa təpəsi qədər arpası, Qaraçınqıl qədər var-dövləti olarmış.

Arxacgüney, Camışölən, Düzdərə, Su quyusu, Qaragüney, Saçkahası, Qaybalıtəpəsi, Çobanəlləməsi, Çatallar, Qara Molladin, Ağdüz, Ayaqçuxur, Mırx, Ağyal, Göyüçüq, İtuçan, Gicitkanlı, Buzduq, Çuxurbağ, Əzgənli, Qoşakaha, Şapalaqgüney, Qarapir, Zoğallıbağ, Qoşadəyirman, Dəvəboynu, Sulutəpə, Qoşaoyuq, Suqovuşan, Ayılıq cənub tərəfindədir. İşıqlıdağın bir qədər şimal-qərbinə doğru irəliləsən Qarıyarıx, Əriməz, Əyriqar, Qızılboğaz, Qiyamadınlı, Alagöllər, Seyidsuyu, Qavlamabulaq, Palantökən, Çömçətəpə, Sutökülən, Bayramtəpəsi, Gəlinqayası görünər. Sonra da Bazarçay yaylaqları, Mərcanlı, Ağdaban, Babalar dərəsi, Mahmudlu, Leyliqaçan, Arxaşan, Qum arxacı, Xanlar taxtası, Pəriçınqılı, Qotursuyu, Hacı Feyzulla, Hacı Fərhad bulaqları, Məlikər, Saybalı və Şükürəli görünərdi. Həmin yaylaqlara 1950-ci illərə qədər Şükürbəyli, Rəsullu, Şahsevənli, Qiyamadınlı, Əhmədallar, Kürmahmudlu, Xəlfəli, Korabazlar, Hacalümuradı, Ovşar, Böyük Mərcanlı elat tərəkmələri gələrdilər. Aşağı, orta, yuxarı yolları qoyun sürülərini, at ilxılarını, dəvə qatarını tutmazdı. Qadınlar dəvələrin üstündə fərməşlərin arasında oturub yun darayar, cəhrə qurub ip əyirərdilər. Yaylağa çatana qədər xalça-palaz üçün tədarük görərdilər. Quyuq doğan kimi dəvələr ağzı arana yatardılar... Camaat vaxt-vədəni bununla təyin edib yır-yığışa başlayar, barxanları bağlayıb arana yola salardılar. Əlini günlük edib gözünün üstünə qoysan Qaçaq Nəbinin oylağı, səfalı Salvartı yaylaqları diqqəti cəlb edirdi. Lalayurd, Qanqallıyurd, Çalbayır, Ərəfsə, Comartlı, Qızılşəfəq (Şıxlar), Sofulu, Murğuz, Dəstəyird, Ağkənd (Hasavan), dulusçuluq sənəti ilə bağlı olan Dulus kəndləri, bir də 1918-ci ildə Andronik tərəfindən dağıdılıb viran qoyulmuş Qıvraq, Püsək, Hörtüyüz, Zabazadır, Şükər, Ərikli, Pulkənd kəndlərinin kədərli kalafalarını görmək olardı. Bəs necə oldu ki, o gözəl yerlərimiz yağılara qaldı? Təkcə bizim Ağdü kəndində Qızılqayadan süzülüb gələn, diş göynədən 24 bulaq var: Yeddinovu, İkigözlü, Qurunov, Topsöyüd, Yamacbulaq, Güllucahan bulağı, Əmirsayat bulağı, Əlimərdan bulağı, Cəlilbulağı, Paşabulağı, Arzubulaq, Xanxanım bulağı... Amma bir bulağa erməni bulağı deyirdilər. Sonralar şübhədən qurtardıq. Sən demə, bulağın daşını düzəldən usta erməni olub. Daşa erməni əlifbası ilə yazı yazıb. 1967-ci ildə erməni tarixçisi daşın üstündə «Bu bulaq Mirzəlibəyli Cəfərqulubəydən ehsandır» sözlərini oxuya bildim. Kəndimiz qənşərində Qalayeri, Güneykaha və qayaların

üstündəki yazılar ulu tariximizdən xəbər verir. Burada qədim qəbirlər, təndirlər, böyük küplər tapılırdı. Qəbirlərdən bilinirdi ki, bunların hamısı müsəlman qəbirləridir» (s.3-5).

Yaqublu - Sisyan rayonunda xaraba qalmış kənd. Kənd yaqublu türk tayfalarına mənsub olduğundan belə adlandırılmışdır.

Yelaxlı Mehdi kəndi - Qafan rayonunda 1906-cı ildə ermənilərin dağıtdığı kəndlərdən biridir. İ.Bayramov semantik baxımdan məlum olan bu toponimi belə şərh edir: «Toponim üç komponentdən ibarətdir. Birinci komponenti olan yelaxlı, fikrimizcə, dialekt və şivələrimizdə «çuxur», «çökək yer» mənasında işlənən «yalax» sözünə qoşulan -li şəkilçisindən düzəlmişdir. İkinci komponenti Mehdi şəxs adını bildirir. Toponimin üçüncü komponenti -kənd sözü coğrafi nomendir. Toponim «çökək yerdə Mehdinin saldıdığı kənd «mənasını bildirir» (15, s.343). Çox ehtimal ki, bu toponimin birinci tərəfi «yelaxlı» deyil, «yaylaqlı» olmuşdur. Kəndin səfalı bir coğrafi məkanda yerləşdiyini nəzərə alsaq, bu ehtimal daha çox inandırıcı görünür.

Yaycı - Gorus rayonunda kənd. Etnotoponimdir. Eyni adlı toponimlərə Azərbaycanın bir sıra rayonlarında da rast gəlirik. Naxçıvanın Culfa rayonundakı ən böyük kəndlərdən birinin adı da Yaycıdır.

Yamaxlı - Qafan rayonunda 1905-ci il qırğınında məhv edilmiş kənd. Etnotoponimdir. «Yamaxlı» türk tayfası yaşadığı bir kənd olmuşdur.

Yellicə - Sisyan rayonunda Ağudi kəndi yaxınlığında dağ. Dağın təbiəti ilə bağlı verilən bir addır - «küləkli, külək döyən, yel oynayan yer» deməkdir.

Yeməzli - Qafan rayonunda Xalac çayının sol sahilində kənd. 1930-cu ildə kənd xaraba qalmış. Etnotoponimdir.

Yuxarı Ağkörpü - Sisyan rayonunda kənd xarabalığı. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Mənası məlumdur. «Yuxarı» (istiqlalət bildirən söz) və «Ağkörpü» (kənd adı) sözlərindən düzəlmişdir.

Yuxarı Qaraçimən - Qafan rayonunda xaraba kənd yeri. Toponimin əsasını «Qaraçimən» sözü təşkil edir. Kənd öz adını ərazidəki böyük çəmənlikdən götürmüşdür. Kənd çəmənliyin yuxarı hissəsində salındığı üçün Yuxarı Çəmənlik adlanmışdır.

Yuxarı Kirətağ - Qafan rayonunda Kirətağ çayının sol sahilində salınmış kənd. 1988-ci ilə qədər kənd azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. Orotoponimik addır. İstiqlalət bildirən «yuxarı» sözü ilə «Kirətağ» adından əmələ gəlmişdir. «Kirətağ» isə özü «kirə, kiçik, yuvarlaq» mənalı «kirə» sözü ilə «dağ, tağ» mənalı «tağ» sözünün birləşməsindən yaranmış bir oronimik addır.

Yuxarı Gödəkli - Qafan rayonunda azərbaycanlılara məxsus kənd. 1988-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamışlar. Rayonda görünür Gödəkli adında ilkin bir yaşayış yeri olmuş, sonralar əhali bir qədər aralıda saldıqları kəndə Yuxarı Gödəkli adını vermişdir. Etnotoponimdir. Oykonomik adın əsasında «gödəkli» türk etnonimi durur.

Kepəşen - Qafan rayonunda Kığı çayının yuxarı axınında, rayon mərkəzindən 38 km şimal-şərqdə yerləşən kənd. Kəndin relyef quruluşunu nəzərə alan əhali yaşayış məntəqələrini «Kepəşen» adlandırmışlar: «kep» (pilləli qaya), «şen» (şenlik olan yer).

Kəpəz - Gorus rayonunda dağ. Tədqiqatçılar bu oronimi «su kənarında qaya» kimi mənalandırırlar (R.Yüzbaşov. Azərbaycan coğrafiya terminləri, B., 1966, s. 64).

Kığı - Qafan rayonunda Kığı çayının sahilində kənd. Qədim yaşayış yeri olub, X əsrə aid abidələr qorunub saxlanılır. Dəfələrlə ermənilər tərəfindən deportasiyaya məruz qalan kəndin cəsur insanları öz yurdlarına qayıtmışlar. Toponimin əsasında türk mənşəli etnonim durur. Kığı adı ilə bağlı Qafan rayonunda bir neçə toponim qeydə alınmışdır:

1. **Kığı dağı.**

2. **Kığı çayı,**

3. **Kığı qalası,**

4. **Kığı dərəsi.**

Kilsəkənd - Qafan rayon mərkəzindən 29 km aralıda yerləşən kənd. Mürəkkəb toponim olub, iki tərkib hissəyə bölünür: «kilsə» (ibadət evi) və «kənd» (coğrafi nomen).

Kirs - Qafan rayonunun ucqar kəndlərindən biri. Təmiz azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1988-ci il erməni quldurluğu bu kənddən də yan keçməmişdir. İ.Bayramov toponomist E.M.Murzayevə istinadən belə bir fikirdədir ki, «Toponim türk dilində «çöl, sərhəd, yayla, dağ» mənasında işlənən «kır (kir)» sözündən əmələ gəlmişdir. Toponimin sonundakı «s» topoforantdır. Kəndin adı ilə onun yerləşdiyi relyef uyğundur» (15, s. 391). Bu şərhin bir qədər dəqiqləşməsinə ehtiyac duyulur. Əvvəla, E.M.Murzayev toponimin əsasını «kirs» sözü ilə bağlayır. İkincisi isə, bu toponimin «qar uçqunu» yarıdan «kirs» sözü ilə əlaqəsi daha inandırıcı görünür.

Kisarxalac - Qafan rayonunda xaraba kənd. Mürəkkəb quruluşlu olub, «kisar» və «xalac» (türk mənşəli tayfa) sözlərindən əmələ gəlmişdir. E.M. Murzayev yanlış olaraq «kisar» sözünü «düzənlikdə qala, möhkəmləndirilmiş şəhər» kimi təqdim edir (E.M.Murzayev. Həmin əsər, s. 143). Əslində, «kisar» «Xalac»ın təyinedici tərəfi kimi çıxış edir, «qısır» mənası bildirir.

Kirsdağı - Qafan rayonunda Kirs kəndinin söykəndiyi bir dağdır. Ehtimal ki, kənd öz adını bu oronimdən götürmüşdür.

Kollu qışlaq - Qafan rayonunda xaraba kənd. Ermənilər 1905-ci ildə azərbaycanlıları qovmuş, kəndi dağıtmışlar. Kənd kolluq sahələrlə əhatə olunduğu üçün əhali yaşayış məskəninə belə bir ad vermişdir.

Kosalı - Qafan rayonunda xaraba qalmış kənd. Kosalı türk mənşəli tayfa adı ilə bağlıdır. Çox geniş yayılmış bir toponimdir.

Köşəkənd qışlağı - Qafan rayonunda qışlaq. Mürəkkəb quruluşlu toponim olub, 3 tərkib hissədən ibarətdir: «köşə» (yurd, daxma, koma, müqəddəs yaşayış yeri), «qışlaq» (coğrafi nomen).

Kumand - Qafan rayonu ərazisində xaraba kənd. Ermənilər 1918-ci ildə dağıtmışlar. Toponimin əsasında «kuman» etnonimi durur.

Kurud - Qafan rayon mərkəzindən xeyli uzaqda yerləşən azərbaycanlı kəndi. Relyeflə bağlı yaranmış bir toponimdir: «kur» (dağlıq, uca, yüksəklik) və «-ud» topluluq bildirən şəkilçi.

Kuhrud - Qafan rayonunda dağ. Gıgıdərəsi deyilən ərazidə yerləşir. Ehtimal ki, Kurud kəndi də öz adını bu dağdan götürmüşdür.

Gavurqala - Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu adda bir neçə toponimə rast gəlirik:

1. **Gavurqala** - Gorus rayonunda qala.

2. **Gavurqala** - Qafan rayonunda qala.

3. **Gavurqala** - Əştərək rayonunda xaraba kənd.

Gecalan - Qafan rayonunda kənd. Toponimin əsasında «gecalar» etnonimi durur.

Gədikdağ - Sisyan rayonu ilə Naxçıvan arasında ucalan dağ. Mürəkkəb quruluşlu olub, iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: «gədik» (dağın keçilən yeri, dağın beli, aşırım) və «dağ» (coğrafi termin).

Gəzbel - Qafan rayonunda dağ. Mürəkkəb və semantik cəhətdən məlum toponimdir: «gəz» (dağın rahat keçilən yeri) və «bel» (dağın düz yeri). Xalq etimologiyasına əsasən Babəkin Bəzz qalası öz adını bu dağdan götürmüşdür.

Gəlinqaya - Sisyan rayonunda dağ. Bu adda oronimik adlara türk babalarımızın məskən saldıqları ərazilərdə, xüsusilə dağlıq ərazilərdə çox rast gəlmək mümkündür. Hətta bunun əksi olan Oğlanqala adlarına da rast gəlirik. Bəzən Gəlinqaya ilə paralel Qızqala da işlənir. Bu adların hamısı xüsusi rəvayətlərlə bağlı olur. Semantik cəhətdən məlum toponimlərdir.

Gəlinçə - Zəngəzur silsiləsində Bazarçayın orta axınında dağ. Dağın gözəl görkəminə və relyefinə görə toponim belə bir poetik ad almışdır.

Gərd - Qafan rayon mərkəzindən xeyli aralı salınmış bir kənd. 1988-ci ildə kəndin əhalisi bir nəfər kimi qovulmuşdur. Tədqiqatçılar toponimi «əkilmiş tarla» mənasını bildirən fars mənşəli «kərd» sözü ilə əlaqələndirirlər.

Gərd çayı - Qafan rayonunda çay. Görünür yaxınlıqdakı kənd öz adını bu çaydan götürmüşdür.

Giləkərli - Gorus rayonunda kənd. Nəsil, tirə adı ilə bağlı yaranan bir oykonimdir.

Girətağçay - Qafan rayonunda Kirətağ kəndinin ərazisindən axır. Oxçu çayının sol qoludur.

Gomaran - Qafan rayonunda Oxçu çayının sağ sahilində yerləşir. Etimologiyasına gəlinçə, bu toponim səlcuqlara məxsus «komar<kumar» tayfasının adı ilə bağlıdır.

Gomaran dağı - Qafan rayonu ərazisində, Oxçu çayının sol istiqamətinə ucalan dağ. Bu dağın ətəyində məskən salan komar//kumar səlcuq tayfaları kəndə və çaya öz adlarını vermişlər.

Gomur - Sisyan rayonunun Şəki kəndi yaxınlığında dağ başında vaxtilə mövcud olmuş xaraba yaşayış yeri.

Gorus rayonu - 1930-cu ildən mövcuddur. Mərkəzi Gorus şəhəridir. Ərazisi - 752 kv.km., yaşayış məntəqələri - 30. Ancaq azərbaycanlılar yaşayan kənd - 3. Laçın və Qubadlı rayonları ilə həmsərhəddir. Gorus - Zəngəzur mahalının ən böyük və qədim tarixə malik olan, tarixi mənbələrdə etimologiyasına xüsusi maraq göstərilən, öz yayılma arealına və fonoleksik variantlarının çoxluğuna görə seçilən toponimlərindən biri Gorusdur. Bu toponimin yayılma, yaşama tarixçəsi ilə maraqlandıqda aydın olur ki, bu söz ayrı-ayrı dövrlərdə zoonim, teonim, etnonim, oronim, oykonim, hətta antroponim kimi işlənmişdir.

Tədqiqatçılar «Gorus» sözünün Xorasan toponimi ilə bağlılığı, daha doğrusu, onun əsasını təşkil etməsi barədə maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Roza Eyvazova «Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər» (Bakı, «Elm», 1995) adlı monoqrafiyasında Mirqulam Məhəmməd Qubada və XV əsrin əvvəllərində yazılmış «Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri» kitabının (tərcüməsi) müəllifi Əbdülrəşid əl-Baküviyə əsaslanaraq yazır ki, Gorus //Qorus// Xoruz sözü ilə eyni kökdən olan Xorasan toponimi 1500 il müddətində (Miladın 111 əsrindən XIX əsrə qədər Əfqanıstanın adı olmuşdur). Bu ada qədər Əfqanıstan 1500 il Aryana (Avesta dövründən - miladdan min il əvvəl + miladın V əsrinə qədər), «Avesta»da isə İryanya, Tiuryana kimi adlanmışdır (29, s.12).

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, neçə əsr (III-XVIII əsrlərdə) Xorasan bir ölkə adı kimi işlənmiş, yəni indiki İranın şimal-şərq hissəsini, Mərv vilayətini, indiki Türkmənistanın cənub və Əfqanıstanın şimal-qərb hissələrini əhatə etmişdir. (29, s.29).

Azərbaycan, Ermənistan, Orta Asiya, Əfqanıstan kimi ölkələrdə müxtəlif fonetik variantlarda rast gəldiyimiz Qorsu//Xurs // Xors // Qors // Xoros // Gorus // Qoroz // Xoruz toponiminin mahiyyətini açmaqda, əlbəttə, ayrı-ayrı tədqiqatçıların Xorasan sözünün mənşəyi ilə bağlı fikirlərini xatırlamaq çox vacibdir.

Orta əsrlər Azərbaycan tarixi üçün çox qiymətli mənbə sayılan Musa Kalankatlının «Alban tarixi» əsərində Artsax adlı Ağvan ölkəsində Qoroz qalasının adı çəkilir. Akad. Z.Bünyadov bu adı Ermənistanın Zəngəzur mahalındakı Gorus // Gerus// Geros oykonimi ilə əlaqələndirir.

Türk xalqlarının tarixini, mifologiyasını böyük məhəbbətlə qələmə alan Oljas Süleymanov özünün məşhur «Az-Ya» əsərində Gorus toponiminin Xoruz fonetik variantlarından söz açaraq, onu tarixi-mifoloji baxımdan şərh etmişdir:

«Hind-Avropa xalqlarında Xoruz adı doğan günəşin tanrıcısı, həyat və dirilmənin rəmzi sayılırdı; yalnız ona görə ki, Günəş çıxanda ucadan banlayırdı. Xoruzun adı xalqların olurdu. Xoruzu xalılarda, əl işlərində təsvir edirdilər, onun taxta, bürünc, qızıl surətləri ilə məbədləri, evlərin damını bəzəyir, qəbirlərə rəmzi mənə verirdi.

Sonralar Xoruzu başqa sitayiş obyektinə - odun yeni rəmzi olan xaç əvəz etdi və Xoruzun təqibi başlandı.

Günəş oğlu Xoruz kultu çox güman iranlılarda, İranla qonşu olan türklərdə və bəzi slavyan tayfalarında eyni idi. Türklər Xoruzun adını olduğu kimi saxladılar - Karaz, qoraz, qaruz, kuraz, Xorus, xoruz və s. Yəqin ki, Slavyan formaları da müxtəlif idi. Dastanda («İqor polku dastanı») Günəş tanrısı - «Xors» yad edilir. Düşünürəm ki, onun quş «Xoros»a dəxli varmış (s. 44-45).

Azərbaycan toponimlərinin bilicisi M.Baharlının «Azərbaycan» kitabında Gorus toponiminə də toxunmuş və onun paralelləri, yayılma arealları haqqında məlumat verilmişdir: Azərbaycanda Cavad qəzasında Böyük Gorus, Cır Gorus, Şamaxı qəzasında Gorus çəpəri, Göyçay qəzasında Gorusacaox, Gorusarat kənd və s.(29, s.58).

R.Eyvazova əfqan mənbələrinə əsaslanaraq göstərir ki, «Xorasan» - «Məşriq», «Günəş ölkəsi» anlamındadır. Xorasan sözünün II tərəfi «asan» fars dilli söng, yəni daş mənasındadır. «Asan»ın həmçinin «asiman» anlamında olduğu da qeyd edilir. Bunlar arya və Hind-Avropa dillərinin bəzilərində də özünü göstərir (28, s. 30).

Xorasan sözünün müxtəlif regionlarda işlənən ona qədər fonetik variantlarının etimologiyasına başqa baxımdan da yanaşmışlar. Bu mənada Azərbaycanda etnotoponimlərin, etnonimlərin mahir tədqiqatçısı Qiyasəddin Qeybullayevin fikirləri diqqətəlayiqdir. Onun fikrincə, haqqında söhbət gedən söz xurs, xors, Qors, Gorus, Xoros formalarında toponim və etnonim kimi işlənmişdir: Əfqanıstanda ölkə adı kimi (Xorasan), Ermənistanın Zəngəzur qəzasında şəhər (Gorus), Azərbaycanın Qarabağ mahalında yaşayış məntəqəsi (Xorus), Tərtər rayonunda kənd (Xoruzlu), Naxçıvanda kənd (Xurs), Qazax-Ağstafa ərazisində dağ (Xorus-Gorus), Girdman əyalətinin V əsrdəki hakimi (Xurs), Zəngəzurun Sisyan rayonunun Şıxlar kəndində şəxs adı (Xoruz), Gürcüstanın Axalkalaki qəzasında dağ (Xorsodağ) və xaraba kənd yeri (Qoros), Kutankt qəzasında dağ (Xorasdağ), Klavdi Ptolomeyin məlumatına əsasən Şimali Qafqazda etnonim (Xurs), Stavropolda yer (Geros), Dağıstanın Qayqat-Tabarsan mahalında yer (Xursun), Qroznıda qala (Xursan qala) adları bildirir (29, s.30-31).

R.Eyvazova Q.Qeybullayevə istinad edərək «Gorus» formasının zamanəmizə qədər gəlib çıxmasını və «Alban» tarixində Qoroz variantının işlənməsinə əsas götürərək ilkin formanın etnonim olduğunu və Qoros şəklində işləndiyini göstərir. Q.Qeybullayev kimi o da Qoros sözünün iki tərkib hissədən ibarət olduğunu irəli sürür: «Qur etnonimindən və Altay dillərində cəmlik bildirən «s» şəkilçisindən mənası - Qorlar // Qurlardır (29, s.31).

Zəngəzur mahalında ən qədim şəhərlərdən biri. İlkin orta əsrlərdə ərəb, monqol və İran qoşunlarının hücumlarının şahidi olmuşdur. Bu söz həfn mahal, həm də yaşayış məntəqəsi adı kimi sənədlərdə əks olunmuşdur. Dağlar arasında, çökəklikdə yerləşir. Laçın və Qafan magistral yolları bu ərazidən keçib gedir. Qaçaq Nəbi ilə bağlı əhvalatlar Gorusla bağlıdır. Tədqiqatçılar bu toponimin əsasında qoros//gorus//xorus//xoruz türk tayfa adının durduğunu söyləyirlər.

Bu ad rayon ərazisində bir neçə obyektin ünvanı kimi göstərilir:

1. **Gorus** - mahal adı,
2. **Gorus** - rayon adı,
3. **Gorus** – kənd adı.
4. **Gorus** - çay adı.

Gözəlqaya - Sisyan rayonunun Ağkənd ərazisində yaylaq. Adından göründüyü kimi, yaylaq çox səfalı bir görünüşə malik olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Gözəldərə - Sisyan rayon ərazisində xarabazarlığa çevrilmiş kənd. Mənası məlum toponim olub, «gözəl» və «dərə» sözlərindən düzəlmişdir. İrəvan mahalında bu adda dağ və kənd vardır.

Göygöl - Qafan rayonunda dağların zirvəsində yerləşən, təmiz və şəffaf suyu olan bir göl. Suyu gömgöy olduğu üçün insanlar bu gölə Göygöl adı vermişlər. Bu tip Göygöl Azərbaycanın çox yerində vardır.

Lehvaz - Meğri rayonunda Meğri çayının sol sahilində azərbaycanlılara məxsus kənd. 1988-ci ildə erməni quldurlarının azğınlığı nəticəsində kəndin daimi sakinləri olan azərbaycanlılar ata-baba yurdlarını tərk etmişlər. Bu toponimin mənşəyi, sözün quruluşu və semantikasını ilə bağlı müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçılar fərqli fikirlər söyləmişlər. İ.Bayramov «Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri» (B., 2002) əsərində bütün deyilənləri ümumiləşdirərək yazır ki, «Toponim Strabonun «Coğrafiya» əsərində göstərilən skif tayfalarından olan leh etnonimi ilə türk dilində «sıldırım qaya, şiş qaya ətəyində dar dərədə axan çay yanında dağ» mənasında işlənən bayz//bays sözündən əmələ gəlmişdir. Bu söz Azərbaycan toponimiyasında «düzən yerdə tirə, tərəcik, hündür yer» mənasında işlənən bazi formasında da işlənir (15, s. 448).

Maqauz - Qafan rayonunda kənd. Toponimin əsasında muq//muğ türk etnonimi durur.

Mağancıq - Gorus rayonunda kənd. Relyefə uyğun verilmiş addır.

Maldaş - Gorus rayonunda kənd. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Semantik cəhətdən məlum olan bu toponim iki tərkib hissəyə ayrılır: «mal» və «daş». Heyvandarlıqla məşğul olan insanlar iri buynuzlu malın toplandığı, saxlandığı daş qayanın yaxınlığında saldıqları kəndi bu adla adlanmışdır.

Maralzəmi - Mihri çayının sol sahilində yerləşir. Rayon mərkəzinin 12 km.-dir. Qədim tarixə malik yaşayış yeridir. XX əsrdə bu kənd 3 dəfə (1905, 1918, 1988) ermənilərin hücumuna məruz qalmışdır. Əldə olan yazılı sənədlər göstərir ki, illər üzrə əhalinin tərkibi belə olmuşdur:

1831-ci ildə - 118 nəfər,

1873-cü ildə - 123 nəfər,

1886-cı ildə - 174 nəfər,

1897-ci ildə - 193 nəfər,

1904-cü ildə - 951 nəfər,

1918-ci ildə - hamısı qovulmuş,

1922-ci ildə - 66 nəfər qayıtmış,

1988-ci ildə - 800-dən çox adam qovuldu.

Türk mənşəli sözdür. 2 tərkib hissədən: «Maral və zəmi» sözlərindən düzəlmişdir. II növ ismi söz birləşməsi quruluşlu mürəkkəb toponimdir. Semantik cəhətdən şəffafdır.

Mahmudlu - Qafan rayonunda Kığı çayının sol sahilində kənd. Etnotoponimdir.

Mac - Gorus rayonunda azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Sadə quruluşlu bu oykonim «mac» sözündən düzəlmiş, «təpə» mənasını verir.

Mehri//Meğri - Bu söz onomastik vahid kimi bir neçə məqamda işlənir:

1. Mehri - Zəngəzur mahalında inzibati ərazinin - rayonun adı.

2. Mehri - şəhər tipli qəsəbə.

3. Mehri - rayon ərazisindən axan çaylardan birinin adı.

Elmi ədəbiyyatda bu onomastik vahidin yazılışı və mənşəyi ilə bağlı fərqli fikirlər söylənmişdir.

Tanınmış toponomist E.M.Murzayev «Xalq coğrafi terminlər lüğəti» (M., 1984, s. 382) kitabında bu toponimi türk dillərinə aid «mukir, mukur» sözü ilə əlaqələndirir. Mənası - «quruyan, az sulu çöl, çayı olan dərə», «yüksəkliklərdə aşırımı olmayan çıxılmaz dərə», «dalan kimi dərə».

Prof. Q.Kazımov «Azərbaycan dilinin Meğri şivələri (B., «Elm», 2003)» kitabına bir redaktor kimi yazdığı elmi şərhində - «Nüvədi yanğısı və ya toponimlərin yeni ömrü» yazısında birmənalı şəkildə yazır ki, «Meğri sözünə gəlincə, qeyd etməliyik ki, ermənilərin də dilinə yatan bu söz xalis türk sözüdür. Zəngəzurun qədim kəndlərindən birinin adıdır». (2, səh. 37).

Q.Kazımov fikrini belə əsaslandırır ki, bu toponimin ilkin variantı Mığrı olub, 1576-cı ildən bu günə qədər işlənməkdədir.

Meğri oykonimi ilə yanaşı, rayonda Miğridağ oronimi və Miğriçay hidronimi də vardır. Bunlar bu yerlərə erməni ayağı dəymədiyi ən qədim dövrlərin yadigarıdır (27, s 37-38).

Akad. B.Budaqov və prof. Q.Qeybullayev «Qərbi Azərbaycanın toponimləri» kitabında sözün semantikasına və işlənmə variantlarına toxunurlar. Onların fikrincə, «Meğri-«miqir, mikir, muxor» fonetik variantlarla işlənmiş və «yarqan», «uçurum» mənasında işlənmişdir (6, s.337-338).

K.Murzayev də «топонимика Востока» (1964, s. 231) kitabına çap etdirdiyi «Kürdüstanda monqol toponimləri» məqaləsində eyni şərh verir. Meğri sözünün semantikasını «çoxsaylı qobu», «yarğanlı yer» mənası ilə bağlamışdır.

Mığrı toponiminin yaxın ölkələrdə və Azərbaycan ərazisində işlənmə variantları da maraq doğurur:

Borçalıda - Miqarlı kəndi;

Zaqatalada - Mikirli çayı;

Qars əyalətində - Meğri-Qazma kəndi;

Zəngəzurdə - Böyük Miqri, Kiçik Miqri kəndləri.

İmişlidə - Muxurtəpə;

Ağcabədidə - Muxur obası;

Zəngəzurda - Muxurtov obası, dağı.

Müxtəlif mənbələr, xüsusilə xalq etimologiyasında Mığrı sözü «Mehri» adlı qadın adı ilə əlaqələndirilir. Belə ehtimal olunur ki, «Mığrı Mehdi adlı yerli hakimin xanımının adından götürülmüşdür» (27, s.38).

Bu söz bəzən də «Древнорусский словарь»da xatırlanan «mır-bal, mırlıq-ballı» sözündədir. (s.345).

Q.Kazımov bu salamalardan və hər birinə aydın, konkret münasibətdən sonra belə bir qənaətə gəlir ki, «...Meğri sözü başqa bir sözlə bağlıdır: bu ərazinin özündə - Ernəzir şivəsində (və bir çox Azərbaycan şivələrində). Muxuri - «üstü və yanları keçə ilə örtülür kiçik alaçıq» sözü işlənir. Əslində, «alaçıq» mənasında olan bu söz «yarğan», «qobu» mənalı- miqir, mukir sözləri ilə bir kökdəndir. Bir qədər diqqət yetirilsə, keçə, dəri və s.-dən düzəldilən alaçıq quruluş etibarilə yarğan tipli bir yaşayış yeridir.

Sözlər bir kökdən ayrılıb, tədricən müstəqilləşib və həm də yerli əhalinin təsəvvürünə görə, muxuri təmtəraqlı alaçıklara deyil, ağac budaqlarından, müxtəlif əşyalardan qurulmuş ibtidai, kasıb alaçıklara deyilir. Oxucu bilir ki, yarğan ibtidai insanın məskənidir. Lakin çadır, alaçıq köçəri türklərin «Dədə Qorqud»da «otaq» adlandırdıqları yaşayış yeridir. Aydındır ki, Meğri sözünün ilkin forması yarğanla deyil, bu ərazidə köç salıb yarğan quran türklərin muxuri sözü ilə bağlıdır və bu sözün ifadə etdiyi mənə əsasında yaradılmışdır. Yarğan və ya bal məfhumları ilə yaşayış məskəninin adı mukuri-alaçıq qədər inandırıcı deyil. Amma o da doğrudur ki, Meğrini sevənlər onun güllü-çiçəkli bal təbiətini, dərə-təpəli, uca dağlar arasında saysız yarğanlarla dolu təbiətini görüb duymadan sevə bilməzdilər» (27, s. 39-40).

Azərbaycan toponimlərinin etimologiyasının mahir tədqiqatçılarından sayılan, əslən Mehri rayonundan olan mərhum alim, Azərbaycan Dövlət Universitetinin dosenti Ağamalı Həsənov da doğulub boya-başa çatdığı bu regionun toponimləri, o cümlədən Mehri sözünün etimologiyası haqda dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Meğri rayon şivələrini və onomastikasını ətraflı tədqiq edən Əhmədli Əliyev «Azərbaycan dilinin Meğri şivələri» (B., 2003) əsərində bu yaşayış məntəqəsinin adını qədim türk tayfası «Mığrı»la bağlayır. Fonetik dəyişmə nəticəsində «ı» «i» səsdəyişməsi baş vermiş. Mığrı-Mığri formasında canlı danışmaq dilində sabitləşmişdir. (27, s.8).

Bu sözün elmi və rəsmi sənədlərdə işlənən variantı «Meğri»dir. H.Orucov bu məsələyə belə bir aydınlıq gətirmişdir:

«XX əsrin iyirminci illərində istər ədəbiyyatda, istərsə də arxiv sənədlərində «Mığrı» işlənib. Sovet hakimiyyəti elan olunduqdan sonra rəsmi söhbətlərdə, mətbuatda «Meğri» deyilməyə başlanıb. («Meğri» ermənicə «bal» deməkdir. Mığrı balı ilə Zəngəzurun başqa bölgələrindən fərqlənir. Buradan da görünür ki, «Mığrı»nin «Meğri»yə çevrilməsinin əsası yoxdur, qondarmadır). «Beləliklə, toponimin əsl adı nə «Meğri», nə də «Mehri-Mığrıdır! Qədim Azərbaycan türkünün adıdır» (27, s.8).

«Qədim Mığrı rayonu ərazisində IX-X əsrlərə aid çoxlu tarixi abidələr, Alban kilsələri, qalalar və tikintilərin qalıqları vardır» (27, s. 12).

Mehri/Meğri rayonu - Ərazisi 663,6 kv. km-dir. Araz çayı boyu yerləşmiş Naxçıvan, Zəngilan və Cənubi Azərbaycanla həmsərhəddir. Rayon əhalisinin 24,3 faizini azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Rayon ərazisindəki 28 yaşayış məntəqəsindən 15-i azərbaycanlılara məxsusdur.

Məzrə - Sisyan rayonunda 1828-ci ilə kimi təmiz azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Sonralar Xoy və Salmasdan gələn ermənilər bu kəndə yiyələnmişlər. «Əkin sahəsi» mənasını bildirən «məzrə» sözündəndir. Ermənilər məskən saldıqdan sonra kəndin adı dəyişdirilərək Barsavan adlandırılmışdır.

Məliklər - Sisyan rayonunda kənd. 1923-cü ildən sonra ermənilər kəndə sahib çıxmışlar. Etnotoponimdir.

Mərzəqat - Mehri rayonunda Araz çayının sol sahilində kənd. Relyef quruluşu ilə bağlı verilən addır. Təmiz azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1918-ci ildən bu kənd xaraba qalmışdır. «mərz» və «qat» sözlərindən ibarətdir, çayın sağ sahilində kənd. Etnotoponimdir.

Mollalı - Qafan rayonunda Kığı çayının sağ sahilində kənd.

Murquz - Etimoloji baxımdan ciddi araşdırmaya ehtiyacı olan qədim toponimlərdən biridir. Türk-Azərbaycan mənşəli bu toponimin yayılma arealı çox genişdir. Ona görə də müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş və fərqli fikirlər söyləmişlər...

Haqqında söz açdığımız Murquz toponimi Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Qarakilsə (Sisyan) rayonu ərazisindəki Qırqlar dağının ətəyində yerləşən kiçik bir kəndin adıdır. Bu gün leksikləşmə nəticəsində sadə görünən Murquz/Murquz toponimi əksər tədqiqatçılar tərəfindən etnotoponim kimi qəbul olunur. Bu toponimin əsasında duran «quz» elementinin «oğuz» etnonimi ilə bağlılığı göstərilir (V.Əliyev, İ.Bağirov. Qədim Sünik (Visakanə) vilayətinin bəzi etnotoponimləri», «Elm və həyat» jurnalı, Bak 1987, № 5, səh. 18).

Söylənən fikirlər və mülahizələr ən çox oğuz/quz etnonimi ilə bağlıdır. Toponimin I tərəfinə (Mur) nədənsə toxunulmur. Çox güman ki, bu element oranın təbiətini əks etdirən «boz, sərt» sözü ilə bağlıdır.

Sofulu kəndi ilə Murxuz kəndi yaxındır. Murxuz kəndi ilə Culfa rayonu arasında Kiçik Qafqaz sıra dağları uzanır. Bu dağların ən hündür yerində Qırqlar piri var.

Hündür dağ zirvəsindən Naxçıvanın kəndləri görünür. Allahtala bütün gözəlliklərini o yerlərdən əsirgəməyib. Qocalar danışdırdılar ki, durnalar İraqa, Bağdada gedəndə Ərənlər pirində, bir də Qırqlar pirində dincəlirlər.

«Qurani-Kərim»də Asab-Kəf pirinin adı çəkilir. İsmayılı rayonu Baba dağında da pir var. Sual olunur: nəyə görə insanlar məhz hündür dağ zirvələrini seçmişlər? Bunun kökünü islamın banisi Məhəmməd peyğəmbərdə, «Tövrat»ın yaradıcısı Musa peyğəmbərdə axtarmaq lazımdır. Rəvayətə görə, Musa peyğəmbər Tur dağına çıxıb, Allahtaala ilə təmasda olarmış. Məhəmməd peyğəmbər də məhz Hıra mağarasında cənab Cəbrayıl ilə təmasda olmuşdur. Demək, inamlı, imanlı, mömin islam əhli göyə, allaha bir az yaxın olmaq üçün məhz uca dağları seçmişlər.

Murquz toponiminin ilkin variantını üzə çıxarmaq üçün mütləq burada işlənən «qur» elementini araşdırmaq lazımdır. Ə.M.Cavadov «oğuz», «qız», «qur» sözlərinin semantikasını açarkən belə bir qənaətə gəlir ki. «qız», «quz», «qır» sözlərinin oğuz etnonimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Türk dilləri üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində müəllif belə bir qəti nəticəyə gəlir ki, «Türk dillərində vaxtilə oğuz etnonimi ilə əlaqədar olmayan Quz, Qız, Qır sözləri və bunların bir çox fonetik variantları işlənmişdir. Əslində quz, qız, qur da müəyyən bir sözün fonetik variantlarıdır. Bu variantlar bir çox toponimlərdə, antroponimlərdə, quş adlarında müəyyən ifadələrdə qorunmuşdur: Genqur (Azər. dağ adı). Qurqan (Orta Asiyada təpə), Qurqu (Kərkükdə dağ silsiləsi), Qorqut (şəxs adı), Qorqan (Azər. toponimi), Şonqar (Altayda həm quş, həm də şəxs adı), Qoçqar (Altayda dağ), Keçəlqar (Əyriqar), Qoçqar (Azərbaycanda dağlar), Şonqar (quş), Qarluq (tayfa), Kafqaz (dağ silsiləsi), Qazuruq (Qubada dağ), Qaz (şəxs adı), Qozbel, Qozxan (şəxs adı), Kiçik quza, Böyük quza (Azərbaycanda dağlar), Quzanlı (Azərb. toponim), Qızqalası, Qaraqız (Azərb. dağlar), Qızdərəsi (toponim), Qızıyurdu (Talış dağının zirvəsi), Yılanqız (Türkmənstanda toponim), Qızlar quşu, Keçəlqora (dağlar) (Ə.M.Cavadov, qız, qur, quz sözlərinin oğuz etnonimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Azər. onomastikası problemləri, IV B. 1993, s. 10).

Bu onomastik vahidlərdə rast gəldiyimiz qur, quz, qız, qoz, qar fonetik variantlarının hamısı, müəllifin dediyi kimi, dağ mənasında işlənmişdir. Müasir türk dillərində işlənən onomastik vahidlərdə qorunan dil faktları haqqında söz açdığımız sözlərin üç fonetik variantının sabitləşdiyini göstərir: qır-qur, qor-qar, qız-quz-qoz-qaz-qaya-qara-qora-quza-qala (2, 107).

Yuxarıda adı çəkilən onomastik vahidlərdəki, o cümlədən Murquz sözündəki qur, quz, qız, qoz bu gün üçün arxaik elementləridir. Müasir türk dillərində bu qədim formalarda «dağ» sözünün onomastik element kimi işlənməsi ancaq qədim toponimlərin tərkibində qalmaqdadır. Sisyan rayonunda Murquz dağı ətəyində yerləşən yaşayış məntəqəsi öz adını türk mənşəli murquz tayfasının adından götürmüşdür.

Murquz dağı - Sisyan rayonunda Murquz və Sofulu kəndləri qarşısında ucalan dağ. Etnotoponimdir.

Mülk - Mehri rayonunda xaraba kənd. 1930-cu ildə ermənilər bu kəndi köçürmə adı ilə ləğv etmişlər.

Müsəlləm - Qafan rayonunda kənd. Antropotoponimdir.

Noraşenik - Mehri rayonunda Xalac çayının sol sahilində kənd. Erməni kəndi olsa da, 1905-1906-cı il hadisəsinə qədər azərbaycanlılar yaşamışlar. Bu adda 2-ci bir oykonim Qafan rayonunda da qeydə alınmışdır (Noragenik axta). Burada da ermənilərlə yanaşı, azərbaycanlılar da yaşamışlar.

Nüvədi - Mehridən 28 km aralı Zəngilan rayonuna yaxın bir ərazidə, dəmir yolunun yaxınlığında yerləşir. 1929-cu ilə qədərki inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Cəbrayıl qəzasına daxil olmuşdur.

1929-cu ildə bu kənd Mehri rayonuna verilmişdir. 18 fevral 1929-cu il tarixdə verilmiş fərmanla Nüvədi kəndi ilə bərabər Ernəzir və Tuqut kəndləri də Zəngilandan-Azərbaycan ərazisindən alınıb Mehriyə verildi.

Nüvədi qədim tarixə malikdir. Qarqadaş dağının yanındadır. Həməzə Vəli bu dağdan Orxon-Yenisey yazısına oxşar yazılı bir neçə daş parçası əldə etmişdi.

Bu kəndin 1000-1500 iltik tarixə malik olduğundan xəbər verir.

Ayrı-ayrı illərdə əhalinin sayı da bu kəndin qədimliyindən xəbər verir:

1831 - 291 nəfər,

1973- 705 nəfər,

1886-1083 nəfər,

1897-952 nəfər,

1914-1072 nəfər,

1979-1700 nəfər,

Nüvədi strateji bir ərazi idi. Naxçıvan-Zəngilan dəmir yolunun 45-km-lik sahəsinin 25 km-i Nüvədinin payına düşür. Ermənilər 8 avqust 1991-ci ildə Nüvədini işğal etdilər.

Oğlannıca piri - Qafan rayonunda çoxsaylı pirlərdən biri. Mürəkkəb quruluşlu, semantik cəhətdən məlum oronimdir. Obyektin məzmunu ilə bağlı verilmiş addır.

Oxtar//Oxdar - Qafan rayonunda azərbaycanlılar çox yaşayan kəndlərdən biri. Oxtar çayının sahilində yerləşdiyindən kəndə bu ad verilmişdir. Yuxarı və Aşağı Oxtar adlı 2 kənd qeydə alınmışdır. Tədqiqatçıların çoxu bu toponimi türk mənşəli ox-ok tayfa adı ilə bağlasa da, əslində bu toponim iti axan dağ çayının məzmununa uyğun olaraq belə adlandırılmışdır.

Oxtar çayı - Qafan rayonu ərazisində axan ən güclü dağ çayıdır.

Oxtar binəsi - Qafan rayonu ərazisində heyvandarların yaşadığı binədir.

Oxçu - Qafan rayonunda kənd. Eyni adlı Oxçu çayının sahilində salınmışdır. 1930-cu ildən ermənilər bu kəndə sahib olmuşlar. Etnotoponimdir. Bu sözlə bağlı Qərbi Azərbaycanda toponimlər çoxdur: 1. Oxçuberd - Ellər (Abovyan) rayonunda kənd. 2. Oxçuoğlu - Amasiya rayonunda kənd. 3. Oxçu çay - Qafan rayonunda çay. 4. Oxçu Şabadini - Qafan rayonunda kənd.

Paşakənd - Qafan rayonunda qışlaq yeri. Eyni adlı kəndin yaxınlığında olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Şəxs adı əsasında düzəlmişdir.

Pəyhan - Qafan rayonunda azərbaycanlı kəndi. Kığı çayının sol sahilində salınmışdır. «Daxma, kaha, mağara» mənalı «pəy» sözündən yaranmışdır.

Pirməzrə - Qafan rayon mərkəzindən çox uzaq məsafədə yerləşən kənd. Dini obyektə bağlı olan bir oykonimdir.

Pirhəmzədağlı - Qafan rayonunda dağ. Kığı kəndinin yaxınlığındadır. Dağın adı dini inamla bağlıdır.

Pircavidan - Qafan rayonunda Oxçu çayının sağ sahilində qədim tarixə malik olan kənd. Çox vaxt bu kəndə Pirdavidan da deyilir. Babəkin yurdu olan bu diyardakı kənd qəhrəman Cavidanın adı ilə bağlıdır.

Pircavidan məqbərəsi - Bəzən bu məqbərə Pircavidan kimi də səsləndirilir. Abidə Qafan rayonunun Qacaran şəhərinin cənubundakı Pircavidan kəndinin qəbristanlığında yerləşir. Xalq etimologiyasına görə, məqbərə qəhrəman Babəkin müəllimi Cavidanın adı ilə bağlıdır.

Pulkənd - Sisyan rayonunda xaraba kənd. Tədqiqatçılar toponimi «pül>pul» (körpü) sözü ilə əlaqələndirirlər(15, s. 499).

Puşanlı - Qafan rayonunda 1930-cu ildən xaraba qalan kənd. Etnotoponimdir.

Pürülü - Qafan rayonunda Kığı çayının sol sahilində kənd, etnotoponimdir.

Püşək - Sisyan rayonunda Sofulu kəndi yaxınlığında 1930-cu ilə qədər yaşayışa yararlı olan kənd. Oykonim relyef quruluşuna və obyektin xarakterinə uyğun adlandırılmışdır. «Gül çələngi» mənalı «püşək» sözü ilə bağlıdır (15, s. 506).

Saybalı - Sisyan rayonunda kənd olmuşdur. İ.Bayramov özündən əvvəlki tədqiqatçılara istinad edərək yazır ki: «Toponim qədim türk dilində «Vulkan mənşəli daşlıq, düzənlik, düzəngah, səhra» mənasında işlənən «say» sözü ilə «sığınacaq, şəhər, qala» mənasında işlənən «balıq» (balık, baluq) sözü əsasında formalaşmışdır». (15, s.504).

Sanalı - Qafan rayonu ərazisində xaraba kənd. Etnotoponimdir.

Sapadərə - Mehri rayonunda Nüvədi kəndi yaxınlığında dağ. Mürəkkəb quruluşlu olub, iki tərkib hissədən ibarətdir: «sapa» (sapmaq, yan, dolama, çəpər) və «dərə» (coğrafi termin).

Sarayurd - Qafan rayonunda qışlaq. Mürəkkəb quruluşlu bu oronimin semantik cəhətdən açılışında fikir müxtəlifliyi olsa da, əslində, toponimin əsasında iki söz durur: «Sara» (şəxs adı, sərin, səfali yer) və «yurd» (coğrafi termin).

Sarıqaya - Qafan rayonunda ölü kənd. 1905-1906-cı illərdə ermənilər kəndi xarabaya çevirmişlər. Relyef quruluşu ilə bağlı yaranmış addır. Mürəkkəb quruluşlu olub, iki tərkib hissəyə ayrılır: «sarı» (toponim fərqləndirici söz) və «qaya» (coğrafi termin).

Sac kaha - Sisyan rayonunda Ağüdi kəndi yaxınlığında dağ. Obyektin ümumi görünüşü ilə bağlı verilən addır. «Saç formalı kaha yerləşən dağ» mənasında başa düşülməlidir.

Seyidlər kəndi - Mehri rayonunda azərbaycanlılara məxsus kənd. Ermənilər rəsmi sənədlərdə oykonimi Vardanazor kimi qeydə almışlar. Semantik cəhətdən məlum toponimdir. Dini inamları əks etdirir. «Seyidlərin məskən saldığı kənd» mənasını bildirir.

Sələng çayı - Mehri rayonunda Nüvədi kəndinin içindən axıb keçən çay. Çayın adı ilə bağlı iki fikir mövcuddur. E.Əzizov «Söz haqqında araşdırmalar» (B., 1995) əsərində oykonimin monqol mənşəli «selenqe» (rahat, geniş, sakit) sözü ilə bağlı olduğunu, toponimin ilkin formasının «Selençay» olduğunu söyləyir (s.27). İ.Bayramov görkəmli türkoloq V.V.Radlova istinadən başqa bir fikir irəli sürür: «Çayın ilkin doğru adı «Sələng-çay»dır. Bizim fikrimizcə, türk dilində «səs, səs-küy» mənasında işlənən sələng (slank) sözü əsasında formalaşmışdır» (15, s. 520).

Səncərli - Qafan kəndində ölü kənd. 1930-cu ildən kənd xaraba qalmışdır. Etnotoponimdir.

Siznək - Qafan rayonunda Oxçu çayının sol sahilində yerləşmiş azərbaycanlı kəndi. 1988-ci ildən kəndi ermənilər zəbt etmişlər. Dağlıq ərazidə yerləşmiş bu kəndin başının üstünü çox vaxt sis, duman, çən örtüyündən insanlar yaşayış məntəqələrinə belə bir ad vermişlər.

Sirkətas - Qafan rayonunda azərbaycanlı və ermənilərin qarışıq yaşadıkları kənd. Semantik cəhətdən açılışı mümkün oykonimdir. Kənd öz adını yaxınlığındakı dağın adından götürmüşdür. Toponimin əsasında sırt (dərə, təpə, yırğan) sözü durur.

Sisyan - Sisyan rayonunun ilkin adı Qarakilsədir. Kilsə albanlara məxsus olmuşdur. Qarakilsədə (Sisyan) yaylaq yerləri çoxdur. 1950-ci illərə qədər Azərbaycan Respublikasındakı yaylaqlara Şükürbəyli, Rəsullu, Şahsevənli, Qiyaməddənli, Əhmədallılar, Kürmahmudlu, Xəlfəli, Korabazlar, Hacımuradlı, Ovşar, Böyük Mərcanlı və b. elat tərəkəmələri öz qoyun sürüləri ilə köç edirdilər. Elat tərəkəmələri bir neçə ay - quyruq doğana kimi davam edərdi. Ona görə də bu rayonda dağ, yaylaq, bulaq, dərə, təpə, aşırım və s. oronimik, hidronimik adlar Azərbaycan dilindədir.

Bu adda bir neçə toponimə rast gəlirik:

1. Zəngəzur mahalında rayon adı.

2. Sisyan rayon mərkəzinin adı.

3. Sisyan şəhərinin yaxınlığından axan çayın adı.

Naxçıvan MV-nin Şahbuz rayonu ilə həmsərhəddir. Mərkəzi Sisyan (Qarkilsə) qəsəbəsidir. 1970-ci ilə kimi rayonda əhalinin 15,3 faizi azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Rayon ərazisində mövcud olmuş 41 yaşayış məntəqəsindən 15-i azərbaycanlılarındır.

Qədim türk tayfalarından olan sakların adı ilə bağlıdır.

Sünik vilayəti - Qafan, Gorus, Sisyan və Mehri rayonlarını əhatə etmiş. Ərazisi - 405 min hektar, yaşayış məntəqəsi - 116 kənd.

Süngilan - Mehri rayonunda xaraba kənd. Buna Cünikgilan da deyirlər. Bir neçə mənada izah olunur:

1. Sünik əyalətinin adı kimi;

2. Zəngilan və Xarabagilan yaşayış məntəqələrinin adı kimi.

Syunik - Qafan rayonunda azərbaycanlı və ermənilərin qarışıq yaşadıkları kənd. «Xanədan, sülalə» mənəli «syun» sözündən yaranmışdır.

Sofulu - Sisyan rayonunda Murquz dağları ətəyində azərbaycanlılar yaşamış kənd. Oykonim «Sofulu» türk tayfa adı ilə bağlıdır. Kəndin ərazisi uzun illər Azərbaycanın Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli rayonlarının yaylaq yerləri olmuşlar.

Heyvandarlıqla məşğul olan insanlar 3 ay yayı bu yaylaqda yaşamış, təsərrüfatla məşğul olmuşdur. Sonralar bu maldar tayfaların bir qismi Sofulu kəndini daimi yaşayış yeri seçmişlər. 1933-cü ildə kolxoz təsərrüfatının yaranması Sofulu kəndini genişləndirmişdir. Sonralar Püsək və Alışar kəndlərinin hesabına Sofulu bir qədər də böyüyür. Sofulu kəndi ərazisində türk qəbiristanlığı olmuş. Sonralar bu yer Arıxana kimi adlanmışdır. Bu ərazidə Uz qəbri deyilən bir yer də vardır. Sofulu kəndi yaxınlığında övliyələr, pirlər çoxdur: Şeyx Əhməd piri, Qara qaya, Seyid Rəhimin məzarı, Xeyri piri, Armud piri, Şeyx nalbənd piri, Qırxlar piri, Hacı Sofunun məzarı. Deyildiyinə görə, Gorusun yaxınlığında Sofulu kəndi olmuşdur. Sonralar kənd əhalisinin bir qismi Sisyan rayonuna, bir qismi isə digər rayonlara köçüb orada məskən salmışlar, kəndə əvvəlki adı vermişlər.

Kənd və ətraf ərazilər yaylaq düşərgəsi olduğu üçün burada hər bir mikro obyektin də adı vardır: Əmiraslan körpüsü, Güneylər, Çuxurlar, Daş qala güneyi, Şirvan dərəsi, Qara torpaq dərəsi, Hovuz dərəsi, Piri dərəsi, Sap dərəsi, Çatrum dərəsi, Çanqulu dərəsi, Mollu dərəsi, Uçqun dərəsi, Yetər dərəsi, Qanqallı yurdu, Ləpəxeyrənli yurdu, Tarovlu yurdu, Əbdillli yurdu, Mollu yurdu, Qoca qoruğu, Şəhlə qaçan yurd, Çiçəkli yurdu, Xıdır samanlığı, Kotan yalı, Sarı dərə, Qoca qoruğu, Keşiş arxı, Ahu dərəsi, Kavur qalası, Qoşa bulaq, Fatma bulağı, Murxuz arxı, Telli bulağı, Turşsu, Hərzəmlər piri, Göbək daşı, Kəkilik bulağı, Motal qayası, Nəcəfin bulağı, Zınqırovlulu bulaq, Qurdulu bulağı və s. Bu kənddə tayfalar da çox olmuşdur: Sofulu, Soyxanlı, Bədirxanlı, Allahqulular, Cümsüddülər, Qoşnalılar, Səməndi, Əmirastanlılar, Vəlilər.

Suvaranats - Gorus rayon mərkəzindən 35 km uzaqlıqda azərbaycanlı kəndi. Q.Qeybullayev «Azərbaycanlıların etnogenezi» əsərində (B., 1991) bu toponimin Ptolemeyin xatırladığını və «suvar» türk tayfa adı ilə bağlı olduğunu göstərir (s. 127-128).

Sultanlı - Sisyan rayonunda ölü kənd. Etnotoponimdir.

Sultan Səlim - Mehri rayonunda vaxtilə azərbaycanlılara məxsus olmuş kənd. Şəxs adı əsasında formalaşmışdır.

Su tökülən - Sisyan rayonunda Ağudi kəndi yaxınlığında dağ. Oronimin adı su tökülən şəlalənin adı eyni mənşədəndir.

Suxan - Qafan rayonunda ölü kənd. Toponimin əsasında «su və axan» sözləri durur. Oykonimin ilk forması suaxandır.

Tağlı körpü - Sisyan rayonu ərazisindən axıb keçən, Azərbaycan türklərinin həmişə düşərgə yerinə çevrilmiş Bazarçayın üzərində - Urud kəndi yaxınlığında salınmış qədim bir körpüdür. Körpü öz adını obyektin memarlıq görünüşündən götürmüşdür. Körpü çayın iki sahilindəki Qala və Bədir qayalarını birləşdirir. Yazılı mənbələrə əsasən Körpü 1855-ci ildə salınmışdır, uzunluğu 15-20 addımdır. Bu körpü çayın sağ sahilində

erməniləşdirilən Şam, Darabas, İrmis, Bəhrülü, İliz kəndlərinə gediş-gəlişi asanlaşdırmaq üçün tikilmişdir. İstifadə olunan tikinti materialları bunlardır: çay daşı, əhəng, yumurta sarısı.

Toponim mürəkkəb quruluşlu olub. Semantik cəhətdən məlum olan iki sözdən düzəldilmişdir: «tağlı» və «körpü».

Tağəmir - Mehri rayonunda ölü kənd. Mürəkkəb quruluşlu toponim olub, «dağ» və «Əmir» sözlərindən düzəldilmişdir.

Tas - Mehri rayonunda kənd. Relyef quruluşu ilə bağlı verilmiş addır.

Taxtakənd - Qafan rayonunda mədən-filiz yatağı ərazisində xaraba kənd. Mədən fəhlələri üçün tikilmiş müvəqqəti taxta evlər, obyektin belə adlanmasına əsas vermişdir.

Taxta körpü - Mehri rayonunda Mehri çayı üzərindəki körpünün adı. Mənası məlumdur. Taxtadan tikildiyi üçün körpü belə adlanmışdır.

Tacədin - Qafan rayonunda ölü kənd.

Taştun - Mehri rayonunda ölü kənd. Relyef quruluşu, obyektin, ümumi görünüşü ilə bağlı verilmiş addır. Daşla əhatə olunan yer mənasını verir.

Tey - Mehri rayonunda ölü kənd. 1918-ci ildə ermənilər dağıtmışlar.

Tex - Gorus rayonunda Tex//Dığ formalarında işlənmiş xaraba kənd.

Təzəkənd - Sisyan rayonunda xaraba kənd.

Təngirçay - Meğri rayonunda dərə. Dərə təndir kimi dərin bir relyefə bənzədiyi üçün əhali dərəni belə adlandırmışdır. Bu dərədən axan çay da belə adlanır.

Tərnəvut yaylağı - Mehri rayonunda Nüvədi kəndi ərazisində yaylaq. Tədqiqatçılar bu oronimi «tarna» türk tayfası ilə bağlayırlar.

Topaqaya - Sisyan rayonunda Ağudi kəndi yaxınlığında alçaq bir dağ. İki torpaq təpəsi yanaşı ucaldığından əhali bura dağ-uca yer adı vermişdir.

Tuqanlar - Qafan rayonunda ölü kənd. Etnotoponimdir, «tuqan» türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Tuğut - Mehri rayonunda Araz çayının sol sahilində kənd. «Tuq» tayfa adı ilə bağlı oykonimdir.

Tulus - Sisyan rayonunda kənd. Ermənilər «Tolors» kimi tələffüz edirlər. Ən qədim türk tayfası «tolos»un adı ilə kənd belə adlanmışdır.

Tunus - Qafan rayonunda xaraba kənd.

Tutpir qışlağı - Qafan rayonunda xaraba kənd. Yaxınlıqdakı pirin adı ilə kənd belə adlanmışdır.

Turabxanlı - Qafan rayonunda ölü kənd. Etnotoponimdir.

Turu gədiyi - Mehri rayonunda Nüvədi kəndi ərazisində gədik. Mürəkkəb toponim olub, iki tərkib hissəyə ayrılır: «tur» (dağ keçisi) və «gədik» (aşırım).

Ulu bulaq - Qafan rayonunda bulaq. Çox məşhur bir hidronimik obyektidir. «Ulu» (qədim, böyük) və «bulaq» (coğrafi termin) sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Urud - Sisyan rayonunda Bazarçayın sol sahilində qədim dövrlərdən mövcud olan, neçə min illik maddi-mədəniyyəti özündə yaşadan azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Ermənilər onu öz dillərinə uyğunlaşdıraraq «Qrod» kimi tələffüz edirlər. 1968-ci ildə Ermənistan hökuməti toponimi dəyişərək Vorotan qoymuşdur.

Zəngəzur mahalının Sisyan rayonunda öz möhtəşəmliyi, qədimliyi, maddi-mədəniyyət abidələrinin zənginliyi ilə seçilən yaşayış məntəqəsidir. Sisyan rayonunun cənub-şərqində, dağlar arasında və bir qədər çökəkdə yerləşir. Bazarçayın sol sahilində Urud qalasına söykənən Urud kəndinin etimologiyası həmişə maraqlıdır. Akad. B.Budaqov, prof. T.Hacıyev, prof. Q.Qeybullayev, dos. A.Məmmədov, dos. V.Əliyev və bu kəndi öz canı qədər əzizləyən Musa Urud «Urud» toponiminin açılışına səy göstərmişlər. Bəzi tədqiqatçılar «Urud» toponimini fars mənşəli «Rud» (çay) sözü ilə toğlamışlar. Qərbi Azərbaycanın bu bölgəsində farsların yaşamadığını və «rud» (çay) topo-elementinin müstəqil ad yaratmadığını nəzərə alsaq, bu ehtimal öz-özlüyündə yox olur. Unutmaq lazım deyil ki, topoelement söz yarıncılığında təyinedici funksiyanı yerinə yetirir.

V.V.Bartold belə hesab edir ki, «Uz» qədim türk etnoslarından biridir. Türkmənlərin çoxu ulu əcdadlarını Ux xan, Oğuz xan adlandırmışlar.

Tədqiqatçılar Urud toponimi iki tərkib hissəyə ayırır «ur» (dağ, təpə)+«ud» (-lı şəkilçisinin mənasını ifadə edən şəkilçi) və «dağlı, təpəli kənd» mənasında işləndiyini söyləyirlər (15,s. 564-565).

Dos. A.Məmmədov bu toponimin etimologiyasını Şumer dilində işlənmiş «ur» sözündə axtarır. «Ur» sözünün qədim türk dillərində işlənən ur/or variantları «dam, örtük, eyvan və terras» /yer səthinin bir qədər çıxıntılı formada üst-üstə qurulması mənalarnı verir. Onun fikrincə, «hündürlük, ucalıq» ifadə edən Ural sözünün də əsasında «Ur» sözü durur. A.Məmmədov qədim Şumerlərin paytaxtının «Ur» (Uruk) adlandığını da xatırladır. Prof. Tofiq Hacıyev sözün etimologiyasını türk tayfalarından olan Uruzla bağlayır: ura uz (Ur-Ud) tayfalarının birliyi mənasında Sisyan rayonunda Uz kəndi də vardır. Vaxtilə türklərə məxsus olan bu kənd erməniləşdirilsə də, kənd əvvəlki adı ilə yaşamışdır.

Urud qalası - Mənbələrdə Rud-ar-Rud kimi verilir. Sisyan rayonunda Bazarçayın yaxınlığında 1,5 km yüksəklikdə salınmış qaladır. Qala öz adını Urud kəndindən götürmüşdür.

Urud kəndi çoxsaylı mikrotoponimləri də əhatə edir. Ətrafdakı əkin, biçin, otlaq, bostan, bağ yerlərindən əlavə, kəndin dörd bir yanında onlarca maraqlı bulaqlar qaynayıb axır: Baldırğanlı bulaq (ətrafında baldırqan bitkisi olduğu üçün) belə adlandırılmışdır, Novdaş (su doldurulan, suvarma üçün nəzərdə tutulan, nov şəkilli yer), Zor-zor bulağı (gur, soyuq və dumduzu suyu olan bulaq. Suyu çox olduğu üçün belə adlandırılmışdır), Şor bulaq (2 kəhanin içindən qaynayıb çıxır, suyunun mahiyyətinə görə belə adlandırılmışdır), Dəyirman arxı//bulağı (Gur sulu bulağın üstündə dəyirman qurulmuşdu), Cəfər bulağı (şəxs adı ilə bağlı verilən addır), Qarğa bulağı, Hamam bulağı və s.

Üç dağ - Qafan rayonunda oronomik obyekt.

Üçdüz - Meğri rayonunda qışlaq. Təbii görünüşlə bağlı verilən addır.

Üçtəpə - Gorusla Sisyan rayonları arasında olan yüksəkliyin – dağın adıdır. Üç yüksək təpə yanaşı durduğu üçün belə bir ad verilmişdir.

Xalac - Qafanda Xalacçayın sol sahilində yerləşmiş azərbaycanlı kəndidir. Türk mənşəli Xalac tayfasının adı ilə bağlıdır.

Eyni adlı oykonimə Borçalı mahalının Cəlaloğlu (Stepanivan) rayonunda da rast gəlirik.

Bu etnotoponim çox geniş areallarda təsadüf olunur.

Xələclərin türk xalqlarının ilkin və orta əsrlərdə ayrı-ayrı ərazilərə köçməsi, həmin regionlarda məskən salmaları onlarca eyni adlı, toponimin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu etnonim Azərbaycanın Abşeron, Lənkəran, Salyan, Ucar, Şərur rayonlarında, Türkmənistanda, Türkiyədə, Əfqanıstanda, Özbəkistanda və d. ərazilərdə neçə-neçə mikrotoponimlərin, oykonimlərin adlandırılmasında rol oynamışdır.

Türk xalqlarının onomastikasından, etnik qruplarından söz açan tədqiqatçıların əksəriyyəti Xalac sözünə toxunmuş, onun semantikasını, etimologiyasını açmağa səy göstərmişlər.

Oğuzların tarixini çox böyük məhəbbətlə qələmə alan F.Rəşidəddin bir sıra etnonim kimi, Xalac sözünün də Oğuz tərəfindən verilən bir ifadə olduğunu göstərir. Verilən hekayədən məlum olur ki, Oğuzlar İraq səfərindən qayıdarkən bir əsgər hamilə qadını ilə bir neçə gün ordudan aralı düşür. Sonra aydın olur ki, qadının yolda sancısı tutduğundan onun əri arabanı dayandırmış, uşaq dünyaya göz açıqdan sonra bir neçə gün dincəlmiş, çöl quşu ovlamaqla qidalanmışlar. Bir neçə gündən sonra onlar gəlib oğuzların ordusuna çatırlar. Oğuz bu əhvalatı eşitdikdə qəzəblənir və əsgərə ikrahla deyir: «Kal aç». Deyildiyinə görə, sonralar əsgər özü və onun mənsub olduğu oğuz tirəsi Xalac adlanmışdır. M.Kaşğarının lüğətində də bu sözün etimologiyası «kal aç» sözləri ilə bağlanır. V.İ.Savina xalacların türk mənşəli olduğunu, onların İranda, Hindistanda, Əfqanıstanda məskən saldıklarını, ulu yurdlarının Türkünstan olduğunu, öz döyüşkənlikləri ilə seçilmələrini göstərir. Bu etnonim əsasında göstərilən ərazilərdə 13-ə qədər Xalac toponimini xatırladır (Bax: Fazlullax Rəşid ad-Din, Oğuznamə, Bakı, 1987, səh. 58-59).

Alman türkoloqu K.Dorfer xalacların İranda yaşadıklarını, türk dillərinin müstəqil bir qrupu olduğunu söyləyir. Mərhum professor F.Zeynalovun 1978-ci ildə «Советская тюркология» jurnalında ciddi iradlarla K.Dorfeyə cavabı və xalaclar haqqında türkoloq alimin düşüncələri verilmişdir. Onun fikrincə, xalaclar Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən etnoslardan biridir. Onların dili Azərbaycan dilinin dialekti kimi qəbul olunmalıdır. Bu dialekt özündə qədim türk dillərinə məxsus olan oğuz-səlcuq və qırçaq elementlərini qoruyub saxlamışdır.

Rüstəmov Əzəmət «Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri» (nam. dissertasiyası, Bakı, 1990, səh. 17) namizədlilik dissertasiyasında məlum fikirləri ümumiləşdirərək, belə bir fikrə gəlir ki, «Xalac toponimi geniş bir ərazidə yayılmış türk mənşəli qədim Xalac etnosunun adı ilə bağlıdır» (səh. 17).

Ə.Rüstəmov Qafan rayonunda Hasar Xələci adlı bir toponimi də xatırladır (s. 17). Onun fikrincə, «Qafan rayonu ərazisində yerləşən Xələc və Hasar Xələci toponimləri türkdilli tayfa olan xalacların coğrafi adlarda izidir» (s. 17). Oykonimlərin adlandırılmasında üç amilin (antroponim, etnonim və coğrafi görünüş) aparıcı rol oynadığını, eləcə də oğuzların çoxsaylı tayfa, qəbilə və nəsilərinin Qafqaz regionunda aparıcı mövqə tutduqlarını nəzərə alsaq, bu toponimin etnonim əsasında formalaşmasına şübhə qalmır.

Haca qaya - Sisyan rayonunda Dəstəgirdlə Murxuz kəndinin arasında yerləşir, Şıxlar kəndi ilə üzbəüz ucalır. Ərənlər dağının döşündə yerləşən Şıxlar kəndindən Haca qayanı seyr etmək olduqca maraqlıdır. Bu qaya vaxtilə gözətçi məntəqəsi rolunu oynamışdır. Obyektin ümumi görünüşünə görə qaya belə adlanmışdır.

Xalacçay - Qafan rayonunda Xalac kəndi yaxınlığından axan çaydır. Xalac kəndinin adı ilə bağlı çay da belə adlanmışdır.

Xanax - Gorus rayon mərkəzindən xeyli aralı bir məsafədə yerləşən kənd. Qarışıq kənddir. Bu, kəndin adında da özünü göstərir.

Xatın bağı - Qafan rayonunda ölü kənd.

Xış - Qafan rayonunda ölü kənd.

Xoznavar - Qafan rayonunda azərbaycanlı və ermənilərin qarışıq yaşadıkları kənd.

Xotanan - Gorus rayonunda xaraba kənd. 1920-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamışlar. Ermənilərin hücumları nəticəsində əhali zaman-zaman kəndi tərk etmişlər. Toponimin əsasını «Xotan» adlı türk tayfası təşkil edir.

Xustup - Qafan rayonu ərazisində dağ. İ.Bayramov məlum əsərində tanınmış toponimist E.M.Murzayevə istinadən yazır ki, «Oronim qədim türk tayfası - oğuz etnoniminin fonetik forması olan xus (-quz-ğuz)» tayfa adı ilə türk dilində «dib, dağın dibi, dağ ətəyi, aşağı, çayın axarı» mənasında işlənən tup (tub, tüp) sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. (15, s.581).

Hacati - Qafan rayonunda Kığı çayının sahilində yerləşən kənd. Çox qədim bir yaşayış məntəqəsi olub, ulu babalarımızın tarixini əks etdirən abidələr mövcuddur. 1988-ci ildə bu kənddə azərbaycanlıların dinc həyatına son, qoyulmuş. Mənbələrdə toponimin «haca-haç» (bucaq şəklində ayrılan haça) sözündən və «li» şəkilçisindən əmələ gəldiyi göstərilir. (Bax: Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV c, B., 1987, s. 359).

Hunud//Hunut - Qafan rayonunda kənd. Ən qədim türk etnosu hunların adı ilə bağlıdır.

Çanaxçı - Qafan rayonunda xaraba kənd. Etnotoponimdir - Çanaxçı türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Çatal kaha - Sisyan rayonu ərazisində öz görkəmi ilə diqqəti cəlb edən bir dağdır. Mürəkkəb quruluşlu toponim olub, iki tərkib hissəyə ayrılır: «çatal» (haça, paçalanmış) və «kaha» (coğrafi termin).

Çatlı düz - Qafan rayonunda xaraba kənd. Semantik cəhətdən məlum toponimdir.

Çəməndağı - Qafan rayonunda çox gözəl, otlaqlıq üçün əlverişli dağ. Semantik cəhətdən məlum olan, «çəmən» və «dağ» sözlərindən düzəlmiş bir toponimdir.

Çəpni - Qafan rayonunda kənd. Toponim türk mənşəli «çəpni» tayfasının adı əsasında düzəlmişdir.

Çiriş - Qafan rayonunda ən ucqar kəndlərdən biridir. Tədqiqatçıların fikrincə, kəndin ətrafında çiriş bitkisi çox olduğu üçün toponim belə adlanmışdır.

Çiraxor - Qafan rayonunda Oxçu çayının sol sahilində yerləşən kənd. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, «toponim türk dilində «su mənbəyi, bulaq, qaynaq, çeşmə» mənasında işlənən «çerak» sözünün fonetik forması olan «çirax» sözü ilə türk dilində «xəndək, çuxur, təpə, qala istehkamı, qala səddi, bəndi» mənasında işlənən «or» sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir» (Bax: Q.Qeybullayev. Azərbaycanlıların etnogenezi, B., 1991, s. 478; Murzayev E.M. Xalq coğrafi terminlər lüğəti, M., 1984, s. 415-416).

Çobanlı - Qafan rayonunda azərbaycanlılara məxsus olmuş bir kənd. 1988-ci ildə əhali kənddən qovulmuşdur. Toponim Çapanlı türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Çullu - Qafan rayonunda xaraba kənd. Etnotoponimdir. Vaxtilə bu kənddə «çul» türk tayfası məskən salmışdır.

Çuğulxuzan dərəsi - Mehri rayonunda Nüvədi kəndi ərazisində oronim. Obyektin və burada gəzib-dolaşan insanların xarakterinə uyğun verilmiş bir addır.

Çürük qaya - Sisyan rayonunda Ağudi kəndi ərazisində kiçik bir dağ. Dağ boş daş süxurlarından yarandığı üçün belə adlandırılmışdır. Mürəkkəb quruluşlu olub, I növ təyini söz birləşməsi tipində formalaşmış oronomik addır.

Cilli - Qafan rayonunda xaraba kənd İ.Bayramov bu toponimi türk mənşəli cibikli-cıbillı türk mənşəli tayfa ilə bağlayır. (15, s. 635).

Comərdli - Sisyan rayonunda Ərəfsə və Şıxlar kəndi yaxınlığında yerləşir. Azərbaycanlılara məxsus, kurqan tipli təpədə salınmış kənd. Toponimi adətən, Comərdli türk tayfasının adı ilə bağlayırlar. Bu kənd Azərbaycan xalqına Heydər Əliyev, Həsən Əliyev, Cəlal Əliyev, Şəfiqə Əliyeva, Rəfiqə Əliyeva, Aqil Əliyev, İlham Əliyev və Sevil Əliyeva kimi dövlət və elm xadimləri bəxş etmişdir.

Bu kəndin salınma tarixi məlumdur - 1795-ci ildə Şuşa şəhərindən İbrahim xanın təzyiqindən baş götürüb qaçan Əli kişinin nəvələri Comərd və Alagöz Məmməd Zəngəzur mahalının Sisyan rayonunda məskən salmış və Comərdin şərəfinə bu yaşayış məntəqəsinə onun adı verilmişdir. Erməni hücumlarından qorunmaq məqsədilə qardaşlar kənddə bir qala da ucaltmışlar. Andronikin hücumları zamanı bu qala kənd camaatına xeyli kömək etmişdir. Kənd əhalisinin yaddaşında bu ağır illərdən akad. Həsən Əliyevin mərhum anası Naringülün dilindən səslənən bir bayatı qalmaqdadır:

«Dəvələr qatar gedər,
Bir-birinə çatar gedər,
O, hansı anadır qəsdən
Balasını atar gedər?»

(Ətraflı məlumat üçün bax: Şahgəldi Zəngəzurlu. «Comərdli kəndinin tarixindən» - «Vedibasar» qəz., № 09, 1-15 iyul 2003-cü il).

Deyənlərdən belə məlum olur ki, kəndin adı ilə bağlı iki açıqlama vardır. Toponimin Comərd türk tayfa və Comərd şəxs adı əsasında yaranması ilə bağlı. İkinci açıqlama daha çox inandırıcıdır. 1988-ci ildə ermənilər bu kəndin əhalisini didərgin salmış, özləri kəndə yiyələnmişlər.

Şabadin - Qafan rayonunda kənd. Toponimin mənası «bitkisiz, qumlu, daşlı yer» deməkdir.

Şabadin axund yeri - Qafan rayonunda ölü kənd. Görünür bu kənd Şabadin kəndindən köçüb Axund yeri adlanan ərazidə salındığı üçün belə adlandırılmışdır.

Şalat - Sisyan rayonunda kənd. Toponimistlər bu fitotoponimi şala ağac adı ilə bağlayırlar.

Şam//Şamb - Sisyan rayonunda kənd. Fitotoponimik addır.

Şamsız - Sisyan rayonunda ölü kənd. «Şam olmayan yer» mənasında işlənmişdir. Çünki bunun əksi olaraq yaxınlıqda Şam kəndi olmuşdur.

Şam SES - Sisyan rayonunda Bazar çayı üzərində 1968-1971-ci illərdə qurulmuş sıvı elektrik stansiyası və su dəryaçasıdır. Obyekt Şam kəndi yaxınlığında olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Şavərdilər - Gorus rayonunda ölü kənd. Vaxtilə bu ərazidə türk mənşəli Şahverdi tayfası yaşamışdır.

Şəki - Sisyan rayon mərkəzinin 6 km-də yerləşən on qədim türk məskənlərindən biri olmuşdur. Bazarçay öz mənbəyini məhz bu kəndin zor bulaqlarından alır. Ən qədim yazılı mənbələrdə bu kəndin adı çəkilir və onun öz adını türk mənşəli sak tayfa adından götürdüyü göstərilir. Eyni adda Azərbaycan ərazisində də bir neçə toponimə rast gəlirik. Şəki rayon ərazisindəki möhtəşəm şəhər də Şəki adlanır. Şəki kəndi Azərbaycan elminə və mədəniyyətinə dəyərli ziyalılar bəxş etmişdir.

Şəki şalaləsi - Sisyan rayonunda Bazarçayın yaxınlığında 18 m hündürlükdən axan bir şalalə.

Şərdərə - Qafan rayonunda ölü kənd. «Şər» və «dərə» sözlərindən düzələn, semantik cəhətdən anlaşılan oykonimdir.

Şəhərcik - Qafan rayonunda Oxçu çayın sol sahilində qəsəbə. Əslində şəhər tipli bir yaşayış yeri olduğu üçün əhali bura «Şəhərcik» adı vermişdir.

Sinədağ - Sisyan rayonunda kənd. Hibrid toponimdir. «Şin» və «dağ» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Şırsır - Mehri rayon ərazisində qışlaq. Qışlaq öz adını qarşıdağı dağdan şır-şır axan şalalələrin adından götürmüşdür.

Şıxlar - Sisyan ətrafında Ərənlər piri dağının döşündə yerləşən, təxminən XVII əsrdən əsas qoyulan abad və səfalı bir kənd. Əhalisi Urmiya, Qafan və Naxçıvan ərazilərindən gələn insanlardan ibarət olmuşdur. Şeyxlər adlanan müqəddəslərin adı ilə bağlı olan bu kəndin ətrafında pir və ocaqlar çoxdur. Sonralar Sovet hakimiyyəti dövründə adı dəyişdirilərək Qızılsəfəq qoyulmuşdur. Şıx sözü ilə bağlı toponimlərə çox rast gəlmək olar: 1. Şıxlar-Vedi (Ararat) rayonunda kənd. 2. Şıxovuz-Qafan rayonunda kənd. 3. Şıxovuz çay - Qafan rayonunda çay.

Uşaqlıq illərini bir nağıl kimi yaşadığım bu kənd, onun insanları, acı taleyi, qonşuları, ətraf coğrafiyası haqqında çox-çox sonralar Qərbi Azərbaycanı tamam itirdikdən sonra, o gözəl diyar əlçatmaz olduqdan sonra bir çox suala cavab axtarmağa başladım. Kəndin ağsaqqal və ağbircəklərindən, yaşa dolmuş «gənclərindən», didərgin qonşu və qohumlardan, yazılmış kitab və məqalələrdən, gecələr yuxuda ruhlardan, itirdiyimiz dağlardan, dərələrdən, qoyub getdiyimiz və dağılmış məzarlardan, insan izinə həsrət qalmış yollardan, kənddən soruşdum! Cavab gəldimi? Həm hə, həm də yox! Bu kəndlə bağlı məlumatı çatdırmağı özümə borc bildim.

Oxumuş, savadlı şeyxlər burada məskən saldıqlarına görə kəndə Şıxlar adı verilmişdir. Kəndin 300 ilə yaxın yaşı vardır. Kənd müxtəlif tayfalardan ibarət olmuşdur. Nurullular, Ocaqulular, Gökəklilər, Dərvişlər, Qara Məhərrəmlilər, Korhəsənlilər, Hacıməmmədlilər, Əhmədlilər və s.

Qara Məhərrəmli tayfası Şahbuz rayonunun Qarababa kəndindən gələnlerdir. Kəndin Gökəklilər məhləsi Qubadlı rayonunun Gökəklilər kəndindən köçənlərdir. Dərvişlər və Nurullular tayfaları Urmiyadan köçənlərdir. Şıxlar kəndinin salınmasında müdrik ağsaqqallar böyük hikmət göstərmişlər. Kənd güneydə - Ərənlər piri olan dağın ətəyində salınmışdır. Kəndin sağı və solu dərədir. Müdrik ağsaqqallar dağ yeri olduğuna görə, lesan yağışlar və çoxlu qar düşməsinə nəzər alıb kəndi burada salmışlar. Kənddə qədim türk tayfaları yaşamışlar. 1960-cı ildə Əbiş kişinin oğlu Səməd müəllim Təpənin başı deyilən yerdə ev tikəndə qəbiristanlıq aşkara çıxmışdır. Həmin təpənin altındakı kahalarda, mağaralarda isə qədim insanlar yaşamışlar. Kəndin qabağındakı Tatarın düzü deyilən yerdə Kavırsanlıq, yəni qəbiristanlıq var idi. Monqol-tatarlar təxminən, 1230-40-cı illərdə bu yerlərdə olmuşlar. Sətsiz-hesabsız qoşun o düzdə müvəqqəti məskunlaşmış və həmin yer Tatarın düzü adını almışdır. Həmin qəbiristanlıq türklərə məxsusdur.

Şıxlar kəndinin camaatı şiə məzhəbinə məxsusdur. Kəndin gündoğan yerində, uca dağın zirvəsində Mansır piri var. O dağdan bir az cənub tərəfdə Ayı dərəsi deyilən yerdə hündür dağın zirvəsində Qara piri mövcuddur. Kəndin qərbində günbatan hissəsində Ərənlər piri var. Nəql edirlər ki, xaraba məscidin yerində çox gözəl, dəbdəbəli məscid olmuşdur.

Hacı Hüseyinalı, Hacı Həşim, Məşədi Adıgözəl, Kərbəlayı Şükür, Məşədi Hüseyin, Molla Hüseyin kimi kişilər yaxın keçmişimizin canlı şahidləri idilər. Ərənlər piri təxminən 300-400 m aşağıda dağın döşündə Molla çeşməsi var. Adından göründüyü kimi, mollalar həmin bulaqda çox məskən saldıqlarına görə, tez-tez Ərənlər pirinə getdiklərinə görə, qurbanları həmin bulağın üstündə kəsdiklərinə görə bulaq Molla çeşməsi adını almışdır. Ərənlər piri bir km aralıda - şimal tərəfdə Daşçeşmə bulağı da var. Camaat piri gedəndə qurbanlıq

həmin yerdə kəsilirdi. Mansır piri də elə idi. Qurbanlıq pirin başına dolandırıldıqdan sonra Dibalğı bulağın üstündə, yaxud da Bircüt bulağı üstündə camaat istirahət edirdi. Dinə hədsiz inam və iman var idi.

Quraqlıq olanda, yağış yağmayanda camaat qan ağlayırdı. Rəhmətlik Qaraş baba bir qoçu bir neçə nəfərlə birlikdə sürüdən ayırıb Ərənlər pirində dolandırdı, qurbanlığı məscidin həyətinə gətirdi. Rəhmətlik Məşədi Hüseyn, Şamil baba quran oxudular, qoç kəsildi. Bir neçə dəqiqədən sonra hava tutuldu, on-on beş dəqiqədən sonra yağış yağmağa başladı.

Şıxlar kəndindən yuxarıda Dəstəkərd, Qıvraq, Armudluq, Alışaq, Püsək, Murxuz kəndləri yerləşir. Bu kəndlərin əhalisi köçəri həyat sürüb, qoyunçuluqla məşğul olan türk tayfaları olublar. Yaylağı bizim dağlarda, qışlağı isə Qarabağ düzündə keçiriblər. Belə türk tayfaları «tərkəm» adlanırdı. Həmin tayfalar bizim yaylaqların əlverişli olduğunu və qoyunçuluğun xeyir gətirdiyini görüb, həmişəlik o yerlərdə məskunlaşdılar. Onlar sünni təriqətinə məxsus idilər.

Kəndin cənub-şərq tərəfində Ayıdərəsi deyilən yer var. Nə vaxt göyə baxsan, ay həmin dərənin üzərində dayanır. Buna görə də o dərə ayın adı ilə bağlıdır. Bu, xalq etimologiyasıdır. Əslində, «ayın olan dərə» deməkdir. Dərənin güney tərəfində böyük qaya var. O qaya Bayraməli qayası adlanır. Bayraməli qaçaq olub. Gorus türməindən qaçır. Əsgər ona güllə atır. Bayraməli qıçından yaralanır. Əsgər qanın izi ilə onun izinə düşür. Çox qovhaqovdan sonra Bayraməli həmin qayanın ölür. Qaya ondan sonra onun adı ilə adlanır.

Kəndin cənubunda quzeyin güney tərəfində Daşqala adlanan məşhur yer var. Bu qaya Qaçaq Nəbinin adı ilə daha çox bağlıdır. Qaçaq Nəbi bu qalada gizlənərək, qorunaraq Gorus pristavı Səlim bəyin dəstəsini darmadağın etmişdi. Kəndin dəlləyi Qaçaq Nəbinin və yoldaşlarının başını yay vaxtları Daşçesmə bulağının üstündə qırarmış.

Kəndin şimal-qərb tərəfində məşhur Bəyməmməd bulağı var. Çox saf suyu var idi. Bakıdan, Naxçıvandan gələn qonaqlara səhənglərdə və saxsı qablarda Bəyməmməd bulağından su gətirməyi qızlar özlərinə şərəf bilirdilər.

Kəndin ətəyindən axan çayın kənarında məşhur Turşsu bulağı var. Birinci Turşsu bulağı Aydərəsinin aşağısında idi. İkinci Turşsu bulağı Komsöyüd deyilən yerdə idi.

Rəhmətlik atam Məşədi Hüseyn Əli oğlu da Babölün dərəsinin turşsuyunu xoşlayırdı.

Kəndin çox mərd, təəssübkeş insanları olmuşdur. Söyləyirlər ki, Adil kişinin babası Həşim bütün kəndin qan pulunu ödəmişdir. Bu belə olmuşdur: Nikolayın çarlığı dövründə kəndin çobanı yatır, mal, öküz Axlatyan kəndinin taxılını talan edir. Pristav iki şərt qoyur: çoban Sibirə sürgün olunmalıdır, yaxud 200 Nikolay qızılı ödəməlidir. Məhz bu vaxt Həşim kişi 200 qızılı cibindən ödəyir. Çobanın sürgün olunmasının qarşısını alır.

Məşədi Adıgözəl (əmin oğlu Mürvət həkimin babası) görür ki, Alışar kəndindən olan yüzbaşı bizim kəndə gəlir və bir nəfəri pristava təhvil vermək istəyir. Camaat etiraz edir, lakin yüzbaşı da fikrində israrlıdır. Belə olan təqdirdə Məşədi Adıgözəl yüzbaşını atın üstündən dartıb yerə salır, kürəyinə iki çomaq çırpır. Yüzbaşını kənddən qovur. Yüzbaşı döyüldüyünü açıb-ağartmır. Bu barədə susmağı üstün tutur.

Cəmil Mahmudov adlı bir partiya işçisi var idi (Müdafifə Mahmudovun atası). O, uzun illər ermənilərin allahlıq etdiyi rayonda - Sisyan rayonunda raykom katibi işləyirdi. Mühəribənin an ağır illərində kənd əhalisinin, xüsusilə kimsəsiz qadınları, qocaları çörəklə təmin etmişdir, insanları erməni təqiblərindən qorumuşdur.

Kəndin Qoca baba adlı pəhləvan cüssəli bir ər kişisi olmuş. O, Şıxlar kəndini erməni yağılarında xilas etmişdir. Ermənilər onun qorxusundan Dəyirman deyilən yerdən -Ərəfsə suyundan bu tərəfə keçə bilməzdi. Qoca babanın övladları Şahvəli, Ağca, Adıgözəl, Əli, Məhərrəm və nəvələri onun ənənələrini davam etdirmişlər.

Kənddə Teymur adlı savadlı, başbilen, Nikolay hökumətinin yanında nüfuzu olan mütəbər bir kişi olmuşdur. O, yüzbaşı vəzifəsində işləmiş və azərbaycanlıları fəlakətdən xilas etmişdir. Onun Əmir, Layca kimi ləyaqətli övladları olmuşdur.

Əbiş kişinin Rəvan və Bəhmən kimi adlı-sanlı oğlanları uzun illər Azərbaycan Respublikasında yüksək vəzifə sahibi olmuşdur. Rəvan Hacıyev uzun illər dövlət təhlükəsizliyi idarəsində və Buzovna neft mədəində rəhbər vəzifədə çalışmışdır. Bəhmən Hacıyevin tanınmış bir neftçi kimi sorağı SSRİ adlanan imperiyanın sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda məşhur idi. O, əfsanəvi Neft daşlarının ilk sakini, qurucusu və uzun illər rəisi, sonralar Azneftin sədr, dəfələrlə millət vəkili, Ali sovetin rəyasət heyətinin üzvü, Neft akademiyasının elmi işlər üzrə prorektoru, Dövlət mükafatı laureatı olmuşdur.

Şıxlar kəndini çoxlarından əvvəl tərk edib Bakıda yaşayan Mürsəl, Manaf, Şamil, Qara, Qafqaz, Həsən, Məhyəddin kimi qeyrətli ziyalılarımızın qapısı həmişə Şıxlıların üzünə açıq olmuş, pənah yeri sayılmışdır.

Kəndin əsasını qoyan ilk tayfalardan biri Nurullulardır. Nurullu babanın ləyaqətli övladları olmuşdur. Kəndin aşağı məhəlləsi onlara məxsus idi. Həmin nəsil Azərbaycan xalqına onlarca qeyrətli, savadlı, qeyrətli oğullar vermişdir: Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev, 35 yaşlı general mayor Vahid Əliyev, psixoloq-alim Məmmədəli Əbdülov, tanınmış jurnalist Məhyəddin Əbdülov, təcrübəli cərrah Mürvət

Hüseynov, professor V.Əliyev, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ordusunda xidmət göstərən polkovniklər Vaqif, Elçin və Vidadi Əliyevlər, tibb işçisi kimi şərəfli adı daşıyan Zərifə və İlham Əliyevlər və b.

«Ana Vətən» partiyasının yaradıcısı və sədri, milli azadlıq hərəkatında xüsusi xidməti olan millət vəkili Fəzail Ağamalı bu kəndin fəxridir.

Kəndin ətrafında təsərrüfat baxımından əhəmiyyətli olan coğrafi obyektlər çoxdur: Golyaze, Ayıdərəsi, Hacı qaya, Söyüdlük, Xırmanlıq, Daşçeşmə, Qaramalıq və s.

Şotalı çayı - Qafan rayonunda çay. Şatan etnonimi ilə bağlayırlar.

Şotanlı - Qafan rayonunda xaraba kənd. Hunlara məxsus şotan tayfasının adı ilə bağlıdır. Şotan çayı da öz adını, çox güman ki, bu sözdən götürmüşdür.

Şurnuxu - Gorus rayonunda kənd. R.Yüzbaşov «Azərbaycan coğrafi terminlər» kitabında (B., 1966, s. 133) bu toponimi Azərbaycan dilində «kiçik şəlalə» mənasında işlənən «şirnox» sözü ilə əlaqələndirir.

Şurnuxuçay - Gorus rayonunda çay. Bu adda kənd və hidronim eyni kökdən düzəlmişdir. Daha dəqiq desək, kənd öz adını bu çaydan götürmüşdür.

Şikar - Sisyan rayonunda kənd. 1918-ci ildən sonra xaricdən gəlmiş ermənilər bu kəndə sahib olmuşlar. Sadə quruluşlu bu toponim türk mənşəli şikar tayfasının adı ilə bağlıdır.

Verdiyimiz yer-yurd adları Zəngəzur mahalının toponimlərinin ancaq bir qismidir. Gələcək tədqiqatlarımda bu mövzuya qayıdacağam. Soydaşlarım öz kəndləri və onun ətrafındakı yer-yurd adları ilə bağlı bildiklərini bizə göndərsələr, xeyirxah bir iş görmüş olarlar. Əsərin təkmil nəşrində həmin məlumatlardan istifadə edər və bu məlumatları bizə göndərən soydaşlarımıza minnətdarlığımı bildirərəm. Bu işdə mənə ilk yardımçı şair-ziyalı, alim, dövlət xadimi Hidayət Orucovun «Ömrümün səhifələri» (B., 2002) şerlər kitabı oldu.

QAYNAQLAR

1948-1953-ci illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşərəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir.

SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuşdur. Bu qərarlar əsasında 1948-1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur. Adi hüquq normalarına zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara və mənəvi genosidə dözməyərək həlak olmuşlar. Bu işdə erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqeyi, soydaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı da az rol oynamamışdır.

Təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya olunması faktı ötən 50 il ərzində lazımcına araşdırılmamış, bu hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qərara alıram:

1. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlardan kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tərkibdə dövlət komissiyası yaradılsın:

Dövlət komissiyasının sədri:

Heydər Əliyev - Azərbaycan Respublikasının prezidenti.

Dövlət komissiyasının sədrinin müavini:

Artur Rəsizadə - Azərbaycan Respublikasının baş naziri.

Dövlət komissiyasının üzvləri:

Ramiz Mehdiyev - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İcra Aparatının rəhbəri.

Vasif Talıbov - Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri.

İzzət Rüstəmov - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini.

Elçin Əfəndiyev - Azərbaycan Respublikası baş nazirinin müavini.

Həsən Həsənov - Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri.

Namiq Abbasov - Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik naziri.

Ramil Usubov - Azərbaycan Respublikasının daxili işlər naziri.

Eldar Həsənov - Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru.

Südabə Həsənova - Azərbaycan Respublikasının ədliyyə naziri.

Xanlar Hacıyev - Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinin sədri.

Sirus Təbrizli - Azərbaycan Respublikasının mətbuat və informasiya naziri.

Vəfa Quluzadə - Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri.

Hidayət Orucov - Azərbaycan Respublikasının milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri.

Fatma Abdullazadə - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının humanitar siyasət şöbəsinin müdiri.

Şahin Əliyev - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının qanunvericilik və hüquq ekspertizası məsələləri şöbəsinin müdiri.

Fuad Ələsgərov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının dövlət hüquq şöbəsinin müdiri.

Yusif Hübətov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ərazi idarəetmə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri.

Əli Həsənov - Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri.

Rəfael Allahverdiyev - Bakı Şəhəri İcra Hakimiyyətinin başçısı.

Nizami Xudiyev - Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri şirkətinin sədri.

Fərəməz Maqsudov - Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti.

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri.

Cəmil Quliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi əvəzi.

İqrar Əliyev - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun direktoru. ***Budaq Budaqov*** - Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun direktoru.

Ataxan Paşayev - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi.

Yusif Yusifov – 1. N. Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin ümumi tarix kafedrasının müdiri.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

HEYDƏR ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzerəsini yaramaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımını da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülistan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında «Erməni vilayəti» adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. «Böyük Ermənistan» ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına «bəraət qazandırmaq məqsədilə» erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

«Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyəsindən ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə edirdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qəllə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürüst torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsindən, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmüş soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzurun və Azərbaycanın bir sıra digər torpaqlarını Ermənistan SSR-nin ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il «Ermənistan SSR-də kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş Sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışdılar. Eyni zamanda, onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazlarını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. «Yazıq, məzlum erməni xalqının»

surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədənlər soyqırım qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəl törədilir, onlara qarşı represiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideyalara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəsdimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliliyinə yönəlmiş böhtanlar, siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırım siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmağı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çəşdirilirdi. Ermənilər Sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən anti-azərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsindən yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusiyon qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarılmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də, Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdu. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə-yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürüst hərəkatın nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarı tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müqayisə olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırım siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə qərara alıram:

1. 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

Heydər Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. «Azərbaycan» jurnalı, № 10, B. 1988.
2. «Azərbaycan» qəzeti, 2 may, 2001-ci il.
3. «Azərbaycan» qəzeti, 4 may, 2001-ci il.
4. «Azərbaycan onomastik problemləri», I, B. 1986.
5. «Azərbaycan onomastik problemləri», II, B., 1998.
6. B.Budoqov, Q.Qeybullayev. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, B. 1998
- 6 a. Deportasiya (Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası), B., 1998.
7. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-XI əsrlərdə, B. 1989.
8. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəylər dövləti, B., 1985.
9. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995.
- 10.Əzəmət Rüstəmov. Qədim Oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları, B., 1998.
- 11.Ə.Ələkbərli, Qədim türk-oğuz yurdu - Ermənistan, B., 1994.
- 12.İ.V.Stalin. Əsərləri, IV cild, B., 1917.
- 13.İ.Musayev. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). B., 1996.
- 14.İsrafil Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, B., 2002.
- 15.İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, B., 2002.
- 16.«Kommunist» qəzeti (rusca), B, 2 dekabr, 1920.
- 17.Musa Urud. Urud, B., 2000.
- 18.M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, B., 1990.
- 19.Səbahəddin Eloğlu. Zəngəzur hadisələri, B., 1992.
- 20.Faruk Sumər. Oğuzlar, B., 1992.
- 21.Firudin Ağasıoğlu. Azər xalqı, B., 2000.
- 22.N.Heydərov. Zəngəzur dağlarında, B., 1972.
- 23.Naxçıvan tarixinin səhifələri, B., 1996.
- 24.Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri, B., 1998.
- 25.Həmzə Vəli. Babək Xürrəmidinin son taleyi, B., 1998.
- 26.H.Rəhimoğlu. Silinməz adlar-sağalmaz yaralar, B., 1997.
- 27.Əhmədli Əliyev. Azərbaycan dilinin Mığrı şivələri, B., 2003.
- 28.M.Baharlı. «Azərbaycan», B., 1993.
- 29.R.Eyvazova. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. B., 1995.
- 29 a. V.Əliyev. Azərbaycan toponimiyası. B., 1999.

Rus dilində

- 30.A.Али-заде. Социально экономическая и политическая история Азербайджана в 13-14 вв., Баку, 1956.
- 31.З.Алиев. И.Нагорный Карабах, Баку, 1989.
- 32.Адрес Календарь Азербайджанской Республики, Баку, 1920.
- 33.В.В.Бартолт. Место при Каспийских областей в истории мусульманского мира, Соч., 1-2, М. 1963.
- 34.Вестник отделения общественных наук Ан.Груз. ССР.Тбилиси, 1960,№ 1.
- 35.Мовсес Каланкатуаци. История страны алуанк, Ереван, 1984.
- 36.Исследования по орхеологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960.
- 37.Историческая география Азербайджана, Баку, 1987.
- 38.К истории образования НКА Азербайджанской ССР, Баку, 1989.
- 39.Галаян Г. Рабочие движения в национальные вопросы в Загафгазии, 1900-1922 г, Ереван, 1968.
- 40.К.Ган. Известия древних греческих и римских писателей в Кавказе, I, Тифлис, 1884, с. 109.
- Джалаль Алиев, Будаг Будагов. Турки, азербайджанцы и армяны. Геноцид. Исторические истины. Москва, 2003.

Zəngəzur ağrısını minlərlə soydaşımız kimi qəlbində gəzdirən Qafan rayonunun ləyaqətli oğulları Akif Şəmsəddin oğlu Muradverdiyev və Zülfüqar Musa oğlu Kazımova kitabın işıq üzü görməsində yaxından köməklərinə görə təşəkkürümü bildirirəm.

VİLAYƏT HÜSEYN OĞLU ƏLİYEV
ZƏNGƏZURDA QALAN İZİMİZ

(Azərbaycan dilində)

Redaktor:

NADİR MƏMMƏDLİ

Texniki redaktor

VAQIF NADİROV:

Kompüter-dizayneri və korrektor:

DÜRDANƏ MİRTAĞIQIZI

Yığıcı operatorlar:

ELNARƏ QARAYEVA NATAVAN MƏLİKOVA

Yığılmağa verilmiş 10.12.2003. Çapa imzalanmış 27.01.2004.
Şərti çap vərəqi 18,2. Sifariş № 26. Kağız formatı 60x84 1/16.
Tiraj 1000. Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur. Direktor: N. B.Məmmədli

Tel: 97-16-32;27-44-61; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçəri Şəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.